

ƏHMƏD AĞAOĞLU

ÜÇ MƏDƏNİYYƏT



ƏHMƏD AĞAOĞLU



ÜÇ
MƏDƏNİYYƏT

BAKI -  - 2006

Elmi redaktoru, Ön söz
və şərhilərin müəllifi:

Vaqif SULTANLI
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan türkcəsinə çevirəni:

Ruhəngiz SOLTANOVA

*Əsərin tərcüməçisi və tərtibçisi göstərdiyi köməkliyə görə
elmi redaktor, Ön söz və şərhilərin müəllifi filologiya elmləri doktoru,
professor Vaqif Sultanlıya öz minnətdarlığını bildirir.*

Əhməd Ağaoğlu. Üç mədəniyyət. - Bakı: Mütərcim, 2006, 154 səh.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Ağaoğlunun «Üç mədəniyyət» əsərində dünya sivilizasiyasının beşiyi olan Şərqlin tənəzzülünün səbəbləri araşdırılır. Əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A - 4702060000
026 - 29-06

© Ahmet Ağaoğlu. Üç mədəniyyət, İstanbul, 1927
© Ahmet Ağaoğlu. Üç mədəniyyət, İstanbul, 1972
© Mütərcim, 2006

ƏHMƏD AĞAOĞLU FENOMENİ

Yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi-islam dünyasının möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri olan Əhməd Ağaoğlunun həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu və bənzərsizliyi ilə seçilməkdədir. Sovet siyasi rejiminin qadağa və unutanlıq siyasəti nəticəsində uzun illər adı və əsərləri yasaq olunan bu qeyri-adi istedad sahibinin Azərbaycanın və Türk dünyasının dirçəlişi üçün edə bildikləri bir insanın cismani və mənəvi imkanlarından heyrətamiz dərəcədə böyükdür. Təsadüfi deyil ki, onun nəhəngliyini təkcə dostları deyil, düşmənləri belə etiraf etməkdədirlər.

Əlibəy Hüseynzadənin ən yaxın silahdaşı və Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Ağaoğlu 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada dünyaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra isə rus gimnaziyasında oxumuşdur. Şuşanın erməni məhəlləsində yerləşən, cəmişi beş nəfər türk millətindən olan tələbənin oxuduğu bu gimnaziyada keçən təhsil illərini Əhməd Ağaoğlu belə xatırlayır: «Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni uşaqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk çocuğu cəld tərənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altın qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vurdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş penceklərimizin ətkələrindən yapışır, o yan bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökdürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizləndə sözü bir yerə qoyub üzərimizə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərk etdilər. Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim».

1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Peterburqa gedən Əhməd bəy burada imtahan qəbul edən müəllimlərin şovinstliyi ucundan Texnologiya İnstitutuna qəbul ola bilmir, ona görə də Avropanın mərkəzinə – Parisə üz tutur.

1888-ci ildə Paris hüquq məktəbinə daxil olan Əhməd Ağaoğlu təhsilini davam etdirməklə yanaşı, şəhərin ədəbi-elmi mühiti ilə ünsiyyət yarada bilir. O, məşhur avestaşınas C. Darmstaterin vasitəsilə Fransanın Ernst Renan, İppolit Ten, Oppert, Qaston Paris və başqa məşhur alim və edibləri ilə tanış olur.

Əhməd Ağaoğlunun fransız mətbuatında müntəzəm çıxışları 1890-cı ildən etibarən başlayır. O, «Jurnal de Deba», «Nuvel Revyü», «Revyü Blö» və başqa mətbuat orqanlarında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məqalələr dərc etdirir. Məhz bu illərdən başlayaraq o, Tiflisdə rusca çıxan «Qafqaz» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır və bu əməkdaşlıq onun publisistik fəaliyyətinin canlanması üçün mühüm rol oynayır.

Əhməd bəy 1892-ci ildə dünya şərqşünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən IX beynəlxalq konqresində «Şiəlikdə məzdəki inancları» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Şərqşünasların diqqət və marağına səbəb olmuş bu məruzə ilə o, İran şahının hədiyyəsinə layiq görülmüşdür. Məruzə həmçinin Kembric Universitetinin xətti ilə Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır.

Əhməd bəy Parisdə olarkən böyük Şərq mütəfəkkiri milliyətcə Azərbaycan türklərindən olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə görüşmüş və bu görüş onun estetik baxışlarında dərin iz qoymuşdur.

Süreyya Ağaoğlunun «Bir ömür böyle keçdi» adlı xatirəsində yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan:

«– Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar», – demişdir. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdi.

1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini eşidib Vətənə dönməyə məcbur olan Əhməd bəy yolüstü İstanbulda dayanaraq Osmanlı imperatorluğunun tanınmış elm və siyasət adamları ilə görüşür. Vətənə göndükdən sonra isə bir müddət Şuşada real mək-

təbdə fransız dilindən dərs deyən Əhməd bəyin «Fərəng Əhməd» ləqəbi ilə tanınan günlərini Yusif Vəzir Cəmənzemini «Həyatımın 20 ili» adlı yazısında belə xatırlayır: «İslam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vaqif idi... Məclisdə danışanda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxma bilmirdi. Əhməd bəy sərt və əsəbi bir adamdı, bəlxassə bəylərin qudurğanlıqlarına dözə bilməzdi, onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı; həmişə də tapançasını hazırda saxlardı».

Əhməd Ağaoğlu bu dövrdə «Məşriq» adlı qəzet çıxarmaq üçün Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə müraciət edərsə də, ona bu niyyətini gerçəkləşdirməyə icazə verilmir. O, 1897-ci ildə milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələrək Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Kaspi» qəzetində əməkdaşlıq etməklə yanaşı, həm də Ali Ticarət Məktəbində fransız dili müəllimi işləyir. 1898-1904-cü illərdə «Kaspi» qəzetində Əhməd bəyin ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, sosial-siyasi həyatımız, dini dünyagörüşümüz barəsində çoxlu sayda yazıları çap olunmuşdur. Ədibin «Hacı Seyid Əzimin külliyyatı», «Şekspirin «Otello»su və Şillərin «Qaçaqları» tatar dilində», «Qorki və müsəlmanlıq», «Qorkinin «Həyatın dibində» pyesində tatar Asan» və başqa məqalələri sırf ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Əhməd Ağaoğlunun ilk kitabı 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap olunmuş «İslama görə və islamlıqda qadın» əsəridir. O, «bu əsəri ilə islam və Türk dünyasının silkinib qalxınması hərəketinin təməl şərtlərinin nə olduğunu, o zaman içində yaşadığı sosial və siyasi çevrənin çeşidli baxışlarına rəğmən cəsarətlə ortaya sürə bildi» (Samed Ağaoğlu. *Kitap, müəllif və islamlıqta qadın haqqında (ön söz)*, Ahmet Ağaoğlu. *İslamıqta qadın, İstanbul, 1959*).

Əhməd bəy 1905-ci ildə nəşrə başlayan «Həyat» qəzetinə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, daha sonra «İrşad», «Tərəqqi» və rusca «Proqres» qəzetlərini çıxarmışdır.

O, həmçinin bu dövrdə fəal siyasətə qoşulmuş, 1906-cı ilin payızında «Difai» firqəsinin əsasını qoymuşdur. Bu firqə Azərbaycan türklərinin erməni-daşnak təcavüzündən qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbini edib hələ nəşr olunmamış xatirələrində belə əsaslandırır: «Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş ilə bir də-

reçəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-nəfsimin edyil, ailəmin də sakitliyi və salamatçılığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. Tanıdığım bəzi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunmuş Vorontsov-Daşkov məni necə olursa-olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçmağa qərar verdim».

Özünün ciddi fəaliyyəti nəticəsində çox keçmədən Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhü və başqaları ilə birlikdə türkçülük hərəkatının əsas liderlərindən biri kimi tanınan Əhməd bəy «Xalqa doğru», «Sıratül-müstəqim», «Türk yurdu» kimi mətbuat orqanlarında çıxış edir, «Tərcümani-həqiqət» qəzetinin redaktoru olur, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir, həmçinin İstanbul Universitetində rus dili və ədəbiyyatından müəhazirələr oxuyur.

Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusunun müsaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Gəncədə «Türk sözü» adlı qəzet (qəzetin cəmi iki sayı çap olunmuşdur) çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, 1919-cu ildə Paris sülh konfransına getməyə hazırlaşdığı ərəfədə, İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. 1921-ci ilin mayında sürgündən azad olunan Əhməd bəyin Romadan Nəriman Nərimanova yazmış olduğu məktub onun keçirdiyi əzablı sürgün həyatından sonra böhran və sarsıntılarını əks etdirir: «...Mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə aldığım təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan,qaba arızu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hüriyyət, müsavət deyilir, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur» («Kommunist» qəzeti, 19 iyun 1921). Məktubda N.Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy ax sonra bu fikirdən daşınmış, Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuşdur.

O, Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən «Hakimiyyət-milliyə» qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyini rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Məillət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı Ankara Universitetində müəhazirələr oxumuşdur.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun «Üç mədəniyyət», «Hindistan və İngiltərə», «Sərbəst insanlar ölkəsində», «Dövlət və fərd», «Türk təşkilatı-əsasıyyəsi», «Türk hürük tarixi», «Mən nəyəm?» və başqa əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun «İran və inqilab», «Könlüslüz olma», «İxtilalı, inqilabmı?», «Sərbəst firqə xatirələri», «İslamlaşdı qadın» və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Bunlardan əlavə, Əhməd Ağaoğlunun «Pəyami Sofaya axirətdən məktublar», «Malta xatirələri», «Yakutlar» (rus dilindən tərcümə) və b. əsərləri nəşrini qələməkdədir (*Vilayət Quliyev. Ağaoğullar, Bakı, Ozan, 1997, səh.43*).

Əhməd Ağaoğlunun publisistik yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan «Hindistan və İngiltərə» əsərində ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı işğalçılıq siyasəti ifşa edilir. Bir növ memuar səpkisində yazılmış «Sərbəst firqə xatirələri» əsərində isə ədib 1930-cu ildə Atatürkün göstərişi ilə yaradılmış Sərbəst Cümhuriyyət firqəsi qalmaqlı ilə bağlı əhvalatları qələmə almışdır.

Əhməd Ağaoğlunun bədi nəsrində «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərinin xüsusi yeri vardır. Müəllif siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmə əsərin nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, «Əsərimə nasil bir şəkil vermək xüsusunda bir çox tərəddüd zamanları keçirdim: nəhayət onu bir hekayə şəklində yazmağı qərar verdim. Əsərətdən qurtulmuş bir Türk fərdini hürr və sərbəst bir ölkəyə gətirdim: bu ölkənin rəhbərləri – Türk Cümhuriyyətini quran dahinin eməl və arzularının təhəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi – işte mənim «Pir» dediyim bu rəhbərlər ilə görüşür. Onların bir cümhuriyyətdə hürr və sərbəst vətəndaşların nasil olmaları lazım gəlirdi haqqdakı fikirlərini öyrənir, eyni zamanda da məmləkətimizin istiqbalda hüriyyət və fəzilət sayəsində nasil inkişaf edərək bir nur və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir».

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində Ağaoğlu utopiya, xəyal şəklində azad, hürr, insanların bərabər və xoşbəxt yaşadığı, qanunların ədalətli olduğu dövlət, cəmiyyət haqqında fikirlərini, arzularını

nı bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Əsər müəllifin siyasi görüşlərini ilə sıx bağlıdır. Buna görə də o, Ağaoğlunun sosial-siyasi baxışlarını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynamaqdadır.

Müəllif yazır: «Mən bir əsir idim, hürriyyət istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və açığa çıxaraq dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı. Nəreyə gedəcəyimi, nasıl davranacağımı bilmirdim. Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Kendimi iki yolun ayrıcında buldum və buraya dikilən bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

Sol tərəfə gedən yol hürriyyət yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi aldım. Sabaha qədər yürüdüm.Şəfəq sökülərək kəndimi bir qalanın önündə buldum.Qalanın qapısı üzərinə altun xətt ilə yazılı bir lövhəni oxudum:

«Sərbəst insanlar ölkəsi!»

Qeyd edək ki, əsərin ayrı-ayrı fəsillərində yazıçı mənəvi təkamülün mərhələlərini, nəhayət, sərbəst insanlar ölkəsinə qəbul mərasimini təsvir edir. Əhməd Ağaoğlunun xəyalən yaratmış olduğu «sərbəst insanlar ölkəsində» oxucu «...kamil ictimai münasibətlər, mehriban ünsiyyət, əməkdaşlıq şəraitində yaşayan azad insanların konstitusiyası, vətəndaşlıq fəaliyyəti, maarif, ticarət, əkinçilik, nəqliyyat, sənaye sahəsindəki nailiyyətləri haqqında canlı, fərh və iftixar dolu faktlar, mühakimələr, lövhələr və aforizmlərlə tanış olur» (Əziz Mirəhmədov). Əhməd Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hürriyyətdən yapılımalıdır. Cəmiyyətin xoşbəxtliyinin mühüm amillərindən biri isə tüfeyliliyə, işsizliyə qarşı mübarizənin olması, «gözünü dövlətin xəzinəsinə dikənlərin», «süni qazanc yolu» ilə sərvətə yiyələnmək istəyənlərin rədd edilməsidir.

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində müəllif bir səyyah kimi təsvir etdiyi hadisələrin fonunda cəmiyyətin mənəvi təkamülünə mühüm dəyər verir. Xalqın savadlanması, maariflənməsini, cəmiyyətin azadlığı, xoşbəxtliyi üçün vacib şərtlərdən hesab edən yazıçı bu yolda ədəbiyyatın üzərinə böyük missiya düşdüyünü göstərməklə, həmçinin Şərq ədəbiyyatının «...içində bulunduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qaldığını» qeyd etməkdən çəkinmir. Müəllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərtəbəyə yüksələnler, ölümlərindən sonra həcv edilməklə ən aşağı dərəcəyə endirilirlər.

Əsərin sonunda Ağaoğlu təsvir etdiyi qəhrəmanın təmsalında öz sosial baxışlarını belə izah edir: «...Mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan min bir qüvvətin zəbunu və məhkumu idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət.köləliyi mənim qədrimdi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləf idim. Mən mən-deyildim, onun kölgəsi, qaraltısı, həyuləsi idim. Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim.

Fəqət bu diyara gəlincə, mənliyim mənə gəldi, varlığımı duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqiqətən kainatın ziynətivə sərətcidir».

Bir növ avtobiografik seçiyə daşıyan «Mən nəyəm?» (Əsər Azərbaycan nəşrində «Mən kiməm?») şəklində verilmişdir) adlı bədii-fəlsəfi essədə Ağaoğlu içi (altruizmi) ilə çöli (egoizmi) arasındakı təzadların qaynağını açmağa çalışır. Müəllifə görə, «hesablanmış və müvazinətli eqoizmlə altruizmi yaşayışın forması və genişlənməsi üçün təbiətin bəxş etdiyi əsaslardır».

İnsan təbiətində ikiliyin yanaşı mövcudluğunu öz xarakteri, daxili məni təmsalında dəyərləndirməyə çalışan Ağaoğlu sadə, anlaşılıq şəkildə fikirlərini oxuculara təlqin etməyə çalışır. Aydınlıq üçün əsərdən getirdiyimiz bir məqama diqqət yetirək: «Sizi inandıraram ki, mən içimdə çox səmimi və qızğın millətərvərim. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hürriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölüm yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir. Məsələn, keçən gün evimizin balkonundan baxırdım. Küçədə birini döyürdülər. Camaat toplanmışdı, uzaqdan hadisəni seyr edirdi, yaxınlıqda polis də yoxdu. Dərhal, küçəyə yüyürmək istədim. Ancaq çölüm yenə qabağımı kəsdi:

– Hara?

– Döyüləni qurtarmağa...

– Dalaşanları tanıyırsanmı?

– Nə dəxli var? Getmək borcudur.

– Çəkil kənara! Borcu imiş! Don Kixot! Özünə iş tapıb! Niyə sənin borcun başqalarının da borcu olmasın?

– Əfəndim! Bu mənim, sənin, başqalarının və hər kəsin borcudur!

– Xeyr! Mənim qətiyyəti borcum deyil! Mənim birinci özümü döydürməməkdir. Hər kəs də mənim kimi çələ, kimsənin kimsəyə borcu qalmaz.

Mən əsəbiləşdim, hiddətlə dedim:

– Əfəndim, döyüləni qurtarmırsan, acı doydurmursan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmursan, sonra da milliyyətpərverlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?»

Əhməd Ağaoğlunun «Könülsüz olmaz» ədəbi-fəlsəfi əssesində isə cəmiyyət həyatının sosial problemlərinə diqqət yönəldilir. Hadisələrə mənəvi-əxlaqi prizmadan yanaşan yazıçı iki dostun – Turğudla müəllifin özünün mükəlliməsi şəklində yazmış olduğu əsərdə bu problemlərin həlli yollarını axtarır. Ölkəni düşmüş olduğu ictimai böhrandan çıxarmaq üçün haradan yazışmalı, hansı işdən başlamalı məsələsi ortaya çıxdıqda Turğud könülü, dostu işə qafanı vacib hesab edir. Onların mübahisəsinə qoşulan qoca bir kəndli Turğudu müdafiə edərək: «Könülsüz iş olmaz», – deyir. Qoca kəndlinin fikrincə, «...hər şeyə can verən, hər şeyi dirildən, hər şeyi yaradan, qanunu rəvnaqləndirən, məmuru çalışdıran, məbus və vəliyə insanf və müriyyətlə təlqin edən, kəndliyə qonşusunu sevdiren, yardımına qoşdıran, xülasə insanı insanlaşdıran qəlbdir».

Əhməd Ağaoğlu öz qəhrəmanı Turğudun dili ilə Türkiyənin acınacaqlı vəziyyətinin səbəblərini ölkənin «köhnə qəlbli» insanlar tərəfindən idarə olunmasında görür.

1930-cu ildən sonra Ankaradan İstanbula köçən Əhməd bəy burada «Axın» qəzetini təsis etmişdir. Lakin çox keçmədən kəskin tənqidi ruhlu yazılarına görə bu qəzet bağlanmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı İstiqlal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Cümhuriyyətin ilk illərində onun yüksək dövlət vəzifəsinə çəkilməsində bu münasibətlərin mühüm rol oynadığı şeksizdir. Lakin sonralar aralarında soyuqluq yaranaraq dövlət vəzifəsindən uzaqlaşdırılsa da, Atatürk onun xətrini daim əziz tutmuş, peşimançılığını etiraf etməkdən çəkinməmişdir. Ədibin qızı Süreyya Ağaoğlu yazır:

«Bir gecə Atatürk yanında Cəlal Bayar, Şükrü Qaya, Qılınc Əli, aktyor Vəsfə Riza bəylər, Şükrü Naili paşa və bezi xanımlarla klubda gəldi. Bir az oturdudan sonra bizə yaxınlaşaraq atama:

– Əhməd bəy, İsmət paşa «Əhməd bəyə» dövlət xidmətində yer yoxdur, – deyib» sözləri ilə müraciət etdi. Atam sərt bir şəkildə:

– Mən kimsədən dövlət xidməti istəmədim, – cavabını verdi.

Mən sözə qarışaraq anamın vəfatından sonra atamın çox üzgün və əsəbi olduğunu söylədim. Atatürk uzaqlaşdı. Atama gətirməyimizi təklif edəcekdik ki, Atatürk mənə rəqə qəğürdü və:

– Gəl bizi barışdır, atan mənə çox əsəbiləşdi, – dedi».

Süreyya Ağaoğlu Atatürkün Əhməd bəylə münasibətlərinin pozulmasından duyduğu peşimançılığını, lakin bütün bunlara baxmayaraq ona böyük dəyər verdiyi əsərin başqa bir epizodunda belə xatırlayır:

«1937-ci ilin yayında yenə də Böyük Adada, klubda atam Fudad Sirmən, Hamid Peksan bəylər ilə oturarkən «Atatürk gəldi» dedilər. Atam:

– Aman, mənə görməsin, – deyər ağacların arxasına çəkildi.

Bizimlə oturan digər iki nəfər qalxıb getdi. Bir az sonra Tofiq Rüşdü bəy gəlib Atatürkün bizi çağırıldığını söylədi. Getdik. Atatürk atama sarıldı. «Həsretin qəlbimdə, lakin kim bilir sən hardasan» şərqisinin sözlərini söylədi.

– Çox darıxdım sənsiz, – dedi. Sonra əlavə elədi:– Vaxtilə Süreyya sənə gözəl olduğunu söyləmişdi. Haqlıymış. Bu qafa ancaq bir türkdə ola bilər.

Atamın könlünü almaq istəyirdi».

Əhməd Ağaoğlu 1939-cu ilin may ayının 19-da İstanbulda vəfat etmişdir. Qızı Süreyya Ağaoğlu atamın ölümünü belə xatırlayır: «Doktor Həsən Fərid bəy bizim otaqda olduğumuzdan atamın daha da üzüldüyünü söyləyərək bayıra çıxmağımızdan atamın daha da üzüldüyünü söyləyərək bayıra çıxmağımız xahiş etdi. Qapıdan çıxarkən atam gözləri ilə bizi təqib edirdi. Azacıq keçməmiş Fəthi bəyin dediyi kimi «bu dünyanın qapısını öz əlləri ilə qapayıb» əbədiyyətə qovuşdu. Doktor Həsən Fərid bəy atamın maskasını çıxarmaq istəyirdi. Nuriyə abla ağlaya-ağlaya ona yardım etdi. Hamımız özümüzü itirmişdik. İllərlə pərəstişlə sevdiyimiz, qorxdığımız qoca atamız indi hər şeydən xəbərsiz bir heykəl kimi yatırdı. Əbdürrəhman qışqıra-qışqıra ağlayır, Gültəkin:

– Bu mənim atam deyil, o sonsuz, həyat eşqi, çoxqun, hərəketli bir insandı, – deyərək hıçqırır, Tezer hər zamankı kimi sakit, yavaş-yavaş ağlayır, gələnlərlə məşğul olur, Səməd özünü itirmişdi, gözələrindən yaş süzülürdü. Mən isə bir damla da göz yaş tökmür,

sadece «axı necə olur, nə oldu o bilik, o enerji»,– deyə düşündür, özünü pərəstiy etdiyi bir büti itirmiş qərb kimi hiss edirdim».

Ölümündən sonra dostu və həmməsəki Mirzə Bala Məmmədzaadə onun xarakterini belə seçiyələndirirdi: «Əhməd Ağaoğlu təpədən dırnağa qədər bir azəri türkü olaraq yaşamış, düşünmüş və söyləmişdir. Hətta ölüncəyə qədər şivəsini belə düzəltməmişdir».

Oxucuların mühakiməsinə verilən «Üç mədəniyyət» traktatı 1920-ci ildə Maltada sürgündə iken yazılmış, lakin ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Əsər ədəbin dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından onun bütün digər tədqiqatlarından daha çox material verir. Dünya sivilizasiyasının Budda-Brahmən, Qərb, yaxud Avropa və İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən müəllif onların müstəqil və fərqli meqamlarını açıqlayır. Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərqi və Qərbin təmsilində müqayisə edən ədəb yazır ki, «... bu gün ən azı üç Avropa dilini – fransızcanı, inciliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədəbünə həmmənə rastlanmaz. Bunlar zətan ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən bulunan əski yunan və latınca da tə çocuqluqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil, İslam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi. Bütün alimlər latınca yazarlardı».

Əhməd Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini seçiyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brahmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqət yönəldir və məğlubiyətin maddi və mənəvi təzahürlərini seçiyələndirərək: «İslam cəmiyyətləri vələli bir tərəzə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır»,– kimi qənaətə gəlir.

Şərqi mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqi fəzilət hökmdarı, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif «hayat təzi» kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müəlif tərəflərinin (aile, dövlət, hökumət, din, təlim-tərbiyə, əxlaq və s.) bu kontekstdə təfsirini verir.

«Üç mədəniyyət» əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, «bizim tə dünənə qədər təqlid etdiyi-

miz ədəbiyyat və fəlsəfe əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənəblərindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhu-na müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərilə bilərmi?»

Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazin «Gülüstan»ı və «Bustan»ı zamanla əyəcəyə qədər seçiyələndirilmişdir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədəb onun mütləqi, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağırən görüşlərinin yanlışlığına diqqət yönəldir. Ağaoğlunun qənaətcə, əski ədəbiyyatımızda əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıqlarından və ona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədin görüşlərinin orijinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir miras olduğunu vurğulayan müfəkkir bu kimi idealları «bütün Şərqi həyatı üzərində icra edilmiş təxribat» adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərb mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərini dilimizə çevrilib məktəblərimizdə tədris edilmesini vacib şərtlərdən sayır.

Əhməd Ağaoğlu «sənət həyat üçündür» prinsipindən çıxış edərək ədəbiyyatın ayrı-ayrı yazıçılarının fərdi hiss və sayıqlarını deyil, cəmiyyətin tələb və cəhtiyalarını əks etdirməyə borclu olduğunu qənaətə gəlir. O qeyd edir ki, «bizim əski ədəbiyyatımızda həyata aid böyük bir şey tapa bilməzsiniz. Zətan bilavasitə həyatı mövzu olaraq seçən, hekayə, roman, tragediya, komediya və sair kimi ədəbi şəkillər o dövr ədəbiyyatımıza demək olar, taməmmən yabançıdır. Hakim olan şəkillər qəsidə, həcv və qəzəldir. Doğrudur, tə əski fars üdəbasından bəri «Xosrov və Şirin», «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «İsgöndərnəmə» kimi bəzi romantik əsərlər mövcuddur, fəqət bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərin».

Şərqi zamansız və məkənsız nəzirə ədəbiyyatının baş alıb gətdiyini və bunun ədəbi məfkürəyə həqiqi mənada heç bir yenilik cətirəmediyini vurğulayan Ağaoğlu hətta ədəbiyyatımızın ən qüdrətli söz ustalarının yaradıcılığının da bu mənada istisna təşkil etmədiyini qeyd edir: «Aralarında bir neçə əsrlik müddət etdiyi halda müxtəlif mühitlərdə mənsub şairlər, mühərrirlər cəmi mövzunu almış və həyatı deyil, xəyalxanələrində qurmuş olduqları bir cəqi və o cəqi daşıyan taməmmən mövhum və xəyali insanları təsvir edəndə gəlmişlər. Nizamının «Leyli və Məcnun»u ilə Füzulinin «Leyli və Məcnun»u arasında nə fərq vardır?»

Fransa və Rusiya inqilablarının yetişməsində ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğunu xatırladan müəllif Şərçə gəldikdə isə «ədəbiyyatı-islamıyyetdə buna bənzər bir şey aramaq əbəsdir», – fikrinə tapınır.

«Üç mədəniyyət» traktatında Ağaoğlu ədəbiyyatı bədii-estetik tutumu ilə ictimai-siyasi məfkurənin qovuşuğunda qiymətləndirdiyindən ədəbi prosesə də bu prizmadan yanaşaraq türk edibi Namiq Kamalın yaradıcılığını təqdir edir. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, Qafqaza məhəbbəti Lermontov və Puşkinin şerləri, Almanıyanın təbiətinə vurğunluğu Hötenin əsərləri təlqin etdiyi kimi, Namiq Kamalın qüdrəti də «məmləkətə islam və Vətən eşqini gətirməsində», «ruhlara bu eşqin hüznünü, ehtizazlarını təlqin etməsində»dir. Müəllif Namiq Kamalın yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbiyyatın formalaşdığına diqqəti yönəldərək yazır ki, «Bu ədəbiyyat məfkurəçidir, çünki aldığı mövzunu idealizə edir. Millidir, çünki mövzu türk həyatıdır, türk Vətənidir. Təbiətçidir, çünki təbiəti sevməyi, sevdirməyi başlamışdır». Bu ədəbiyyatın təmsilçiləri sırasında Ağaoğlu dörd şəxsiyyəti: Namiq Kamalı, Mehmet Emin Yurdaqlu, Mehmet Akifi və Rəşad Nuri Güntəkini yüksək qiymətləndirir.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan oxucularının mühakiməsinə verilən «Üç mədəniyyət» traktatı əsərin bizə məlum olan son nəşri (*İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972*) əsasında hazırlanmışdır. Lakin bəzi yanlışlıqların aradan qaldırılmasında əsərin əski əlifba ilə nəşr olunmuş 1927-ci il nəşrinə də istinad edilmişdir. Əsər Türkiyə türkcəsindən azərbaycancaya çevrilərkən müəllifin dilinin və üslubunun qorunmasına maksimum əməl edilmişdir. Yalnız əsərin oxunaqlılığını təmin etmək üçün bəzi adlar, sözlər və şəkilçilər dilimizin müasir orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılmışdır. İnanırıq ki, «Üç mədəniyyət» geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını çəkəcək və Əhməd Ağaoğlu irsinin öyrənilməsi və təbliğində mühüm addım olacaqdır.

Vaqif SULTANLI
filologiya elmləri doktoru, professor

ÖN SÖZ

1869-cu ildə doğulan 1939-cu ildə ölen Əhməd Ağaoğlu XX əsrin ən diqqətə dəyər türk fikir və siyasət adamlarından biridir. Elmi və siyasi şəxsiyyətinin əsasını, ata ocağının şərqli havası, ilk və litsey təhsilini bitirdiyi çar Rusiyasında böyük fikir və sənət adamlarının öndərliyi ilə başlamış sosial dəyişiklik və ideoloji qovğaları ali təhsilini aldığı Fransada romantizmdən realizmə keçişin sənətdən siyasətə qədər topluma aid hər dəyəri qavrayan sarsıntılılarıyla yoxrulmuş və bütün həyatı bu qaynaqların ruh və dimağında yaratdığı bir təməl inanc uğrunda mücadilə ilə keçmişdir.

Bu ya tamamilə hamısı tam müstəmləkə, ya da çeşidli yollarla yarı müstəmləkə olaraq Qərb millətlərinin əsarəti altına düşmüş türk və islam millətlərinin özlərini ancaq Qərb mədəniyyətinin prinsiplərinə görə həyat qurmaqla qurtara biləcəkləri inancdır. Bu inanc Əhməd Ağaoğlunu Türk milliyətçiliyinin fikir və aksiom öndərlərindən biri etmişdir.

Əhməd Ağaoğlunun mücadiləsində ilk səhnə doğulduğu məmləkət olan Azərbaycandır. Fransadan döndükdən sonra bir yandan Tiflis və Bakıda Əli bəy Hüseynzadə¹, Əlimərdan bəy Topçubaşı², İsmayıl bəy Qaspralı³ kimi dostlarıyla fikir birliyi edərək, qəzet çıxararaq bir yandan ixtilalçı cəmiyyətlər qurmaq surətiylə çalışdı. Bu ilk səhnədə əsərini də rus dilində yazdı: «İslamlıqda qadın».

Əhməd Ağaoğlu bu ilk əsərində, əslində islam dininin qadın haqlarını bütün əvvəlki dinlərdən daha çox qoruduğu halda, sonralar xürafələr və batil yozumlar üzündən qadının

ailədə, cəmiyyətdə geri plana atıldığını, islam millətlərini çökdürən əsaslı səbəblərdən birisinin də bu olduğunu yazırdı.

Əhməd Ağaoğlu bu fikirlərini irəli sürərək özünə qarşı çıxa biləcək iki cəbhəyə, bir tərəfdən batıl inanışların, hətta ailə çevrəsinə qədər, zorladığı din softasına, digər tərəfdən islamlığın düşmənlərinə qarşı da eyni qüvvətlə durur və bu iki rəqibə dönərək, islam dininin mədəniyyəti önlədiyi iddiaları qədər, qadını kişidən daha az haqq sahibi qıldığı iddialarını da islamlığın prinsiplərindən və tarixindən aldığı bəlgələrlə cürütmə yoluna gedirdi.

Əhməd Ağaoğlu ikinci məsrutiyyət elanından çox qısa bir zaman sonra Türkiyəyə hicrət edərək İstanbula yerləşdi. «İttihad və tərəqqi»⁴ partiyasının Parisdə tələbə ikən tanıdığı bəzi irəli gələnləriylə yenidən görüşərək, Qafqazda başladığı mücadiləsinə qəzet və dərgilərdə yazılarıyla, universitetdə dərsləriylə, «İttihad və tərəqqi» partiyasında aldığı siyasi vəzifələriylə və Osmanlı Məbusan Məclisinin üzvü olaraq davam etdi.

Bütün imperatorluqlar kimi, Osmanlı İmperatorluğu da ümmətə dayanan bir azınlıqlar dövlətiydi. Bu azınlıqlar çağdaş Qərb mədəniyyətinin fikir təməllərindən biri olan milliyyətçilik cərəyanının təsiriylə birer-birər dövlətdən qopur, imperatorluq sürətlə çökdürdü. Beləcə, dünyada bağımsız qalan tək Türk-İslam dövləti də əsir düşmək təhlükəsiylə qarşı-qarşıya gəlmişdi. İmperatorluğun qurucusu olan Türk ünsürünü ayaqda tutmaq, canlandırmaq üçün içəridə din softaları çevrələrinə qarşı olduğu qədər, xarici düşmənlərə qarşı da qurtuluşun tək yolu Türk milliyyətçiliyinin oyandırılmasıydı. Bu yol həm bağımsızlığın, həm də Qərb mədəniyyətinin qapısını açacaq, beləcə başqa ölkələrdə əsir yaşayan Türk millətləri üçün bir ümid qapısı da olacaqdı.

Ziya Göyalpın⁵ dilində «islam ümmətindən, türk millətindən, Qərb mədəniyyətindən» vəzəbiyyətlə anladılan türk milliyyətçiliyi cərəyanı, başda Ziya Göyalp, Əhməd Ağaoğlu,

şair Mehmet Emin Yurdaqlı⁶, Əli bəy Hüseynzadə, Həmdülla Sühbi Tanrıöver⁷, Xalid Ədib Adıvar⁸, Yusuf Akçura⁹, Cəlal Sahir Erozan¹⁰, Halim Sahit Sihay, Kırmda İsmayıl Qaspralı kimi fikir adamlarının öndərliyi ilə belə başladı. Əhməd Ağaoğlu da bu cərəyanın ən qüvvətli və həyəcanlı müdafiəçilərindən və «Türk yurdu» dərgisi¹¹ ilə «Türk ocağı»nın¹² qurucularından biri olaraq mütərəkkəyə¹³ qədər mübarizəsini davam etdirdi.

Əvət, Osmanlı imperatorluğu yıxılmış, fəqət türk milliyyətçiliyi canlanmış və qüvvətlənmişdi. Birinci dünya savaşında birer qəhrəmanlıq dastanı sayılan çarpışmaların yalnız türklərə deyil, bütün əsir millətlərə qurtuluş savaşını cəsarəti aşılayan milli mücadilənin yaradıcı ruhu, milliyyətçilik hissi, milliyyətçilik həyəcanı olmuşdu.

Əhməd Ağaoğlu mütərəkkədə ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edildi. Oradan döner-dönməz milli mücadiləyə qoşuldu. Bu səfər eyni yola, yenə qələmi ilə, rəsmi vəzifələri ilə, zəfərdən sonra professorluq və millət vəkilliyi ilə davam etdi.

Qərb mədəniyyətinin təməl prinsiplərindən biri insanın haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət qavramıdır. Əhməd Ağaoğlunun Cümhuriyyət dövründəki mücadiləsi də bu nöqtəyə çevrildi. Bütün çalışmalarında millətə dayanan dövlət görüşünün fərdin haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət deyə mənimseyir, hər vəzifənin qarşılığında bir haqq vardır, tezisini müdafiə edirdi. Bu tezis Əhməd Ağaoğlunun fikir və siyasət həyatının son mərhələsidir. Bu inancla da «Sərbəst firqə»nin qurucuları arasında daxil oldu. Bu partiya qapadıldıqdan sonra da hər cür məhrumiyyətlərə qatlanaraq, firsət və imkan tapdıqca, qəzetlərdə, dərgilərdə bu tezisi müdafiə etdi. Yenə bu inamla «Dövlət və fərd», «Sərbəst insanlar ölkəsində», «Könlülsüz olmaz» kimi son əsərlərini yazdı.

Bu əsərin sadələşdirilməsində hər kəs tərəfindən istifadə olunan və başa düşülməsi asan olan kəlmələrin seçilməsinə çalışılmışdır.

Paragraflar kitabın əslində olduğu kimi verilmiş və bu surətlə əski hərflərlə yazılmış olan orijinal mətnlə yenisini qarşılaşdırmaq istəyənlərin işi asanlaşdırılmışdır.

Kitabda Şeyx Sədidən¹⁴ alınan farsca beytlər türkcəyə çevrilməmiş olduğundan bunların türk hərfləriylə yazılmasına və türkcəyə çevrilməsinə İstanbul Universiteti ərəb filolojisi kürsü başkanı sayın dos. dr. Nihat M. Çətin kömək etmişdir. Ayrıca əsərdəki ərəbcə və farsca cümlələr də onun yardımıyla dilimizə çevrilmişdir. Sayın dos. dr. Nihat M. Çətinə ürəkdən təşəkkür edirik.

Tezer TAŞKIRAN

YAZARIN ÖN SÖZÜ

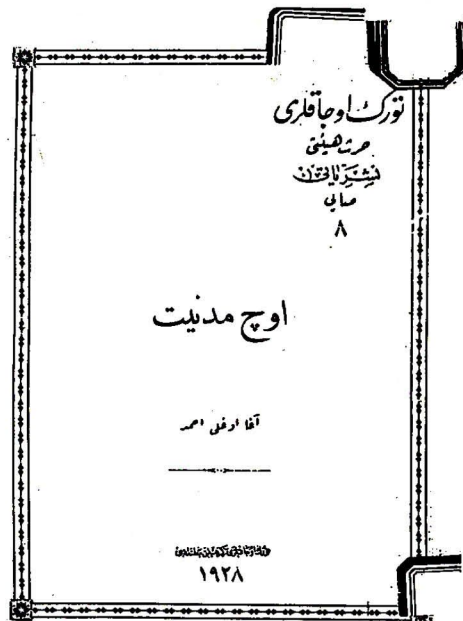
Bu əsər 1919–1920-ci illərdə Maltada yazılmış və məm-ləkətə döndükdən sonra «Türk yurdu» dərgisində parça-parça yayınlanmışdır. Əsərin mövzusu dünya üzərində yan-yana yaşayan üç mədəniyyətdən birisinin, yeni Qərb mədəniyyətinin digərlərinə qalib gəldiyini və dolayısıyla qurtuluşumuz üçün bu mədəniyyəti olduğu kimi mənimsəməkdən başqa çarə olmadığını göstərməkdir. Bu gün bu mövzu əski önəmini qeyb etmişdir. Qazinin¹⁵ yüksək dühasından fısqıran və İsmət Paşanın¹⁶ qüdrətli əlləriylə tətbiq olunan böyük inqilabımız on il əvvəl Türk aydınlarına ideal və xəyal kimi görünən dəyişiklikləri gerçəkləşdirmişdir. Bu qısa müddət içində dışımızdan içimizə qədər dəyişdik. Hələ bir neçə il əvvəl xatırımıza və xəyalımıza gəlməyən və ifadəsinə cürət etmədiyimiz əsaslar, bu heyrətədəyər inqilab sayəsində bugünkü həyatımızın birer prinsipi olmuşdur. Qazinin əzmlı iradəsiylə başdan-başa Qərb mədəniyyəti çərçivələri içinə girmiş olduq. Ailədən dövlət və hökumət şəkllərinə, geyimimizdən yazıya qədər, müəssisələrimiz və keçinmə tərzimiz baxımından Qərb mədəniyyəti zümərəsinə girdik.

Bu baxımdan əsərin bir çox qismləri, məsələn ailəyə, ədalət sistemimizə, hökumət və dövlət şəklinə aid bölümlər eskimiş və tarixə keçmişdir. Bununla bərabər, əsəri bu kərə toplu olaraq oxuculara təqdim edərkən bu qismləri də olduğu kimi buraxdıq.

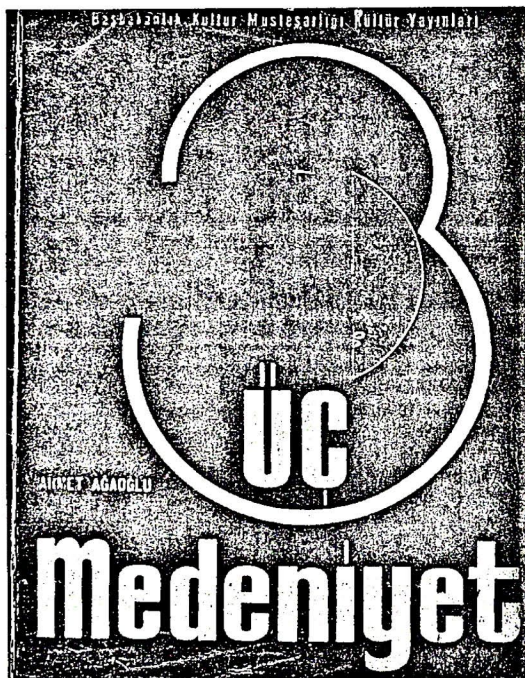
Məqsədimiz gələcək araşdırıcılarımız üçün yeni bir müqayisə zəmini hazırlamaqdır. Belə bir müqayisə on il əvvəl ən sərbəst və geniş düşünən türk aydınlarının birər ideal kimi xəyallarında bəsləyərək, bəzən ifadəsinə belə cəsərət etmədikləri dəyişikliklərin on il sonra tamamilə gerçəkləşmiş olduqlarını göstərməklə gərəq inqilabımızın böyüklüyünü və gərəq bu

inqilabı vücuda getirmiş olan dühanın qüdrət və qədrini dəyərləndirmək üçün bir əsas təşkil edər zənnindəyiz. Bundan başqa, əsərin bu tərzdə çıxması türk aydınları üçün də bir dəyər daşımaqdadır. Bundan on il öncə məmləkət üçün tək qurtuluş çarəsi olduğunu yana-yaxıla duyduğumuz, fəqət ifadəsinə ya heç cəsarət etmədiyimiz və ya min bir ehtiyatla yanaşdığımız dilək və meylləri bu gün gerçəkləşmiş görənlər biz aydınların inqilaba qarşı vəzifələrini göstərmək üçün yalnız bu həqiqət yetməzmi? Böyük dahi bu dilək və təmayülləri ziyadəsiylə gerçəkləşdirərək bizi qüdrətli əlləriylə Qərbi mädəniyyəti çərçivəsi içinə soxdu. Əskimiş, yıpranmış müəssisələri qaldıraraq yerinə canlı və qüdrətli müəssisələr qoydu. İndi inqilaba sarılaraq çox böyük bir fəaliyyət və fədakarlıqla bu müəssisələri canlandırmaq və yaşatmaq, feyz və bərəkətlərini ən yüksək dərəcəyə ulaşıdırmaya qeyrət etmək Türk aydınları üçün bir şərəf və heysiyyət borcu deyilmidir? Əsərimiz bundan on il əvvəlki əksiklərimizi və həsrətlərimizi xatırlatmağa və əlimizə keçmiş olan fürsətin nə qədər ümid edilməyən bir nemət olduğunu təqdire yardım edərsə bizim üçün ən böyük mükafat olur.

Ağaoğlu ƏHMƏD
Ankara



«Üç mädəniyyət» əsərinin 1927-ci il nəşrinin üz qabığı.



«Üç mədəniyyət» əsərinin 1972-ci il nəşrinin üz qabığı.

ÜÇ MƏDƏNİYYƏT

*Bu əsər Malta əsarəti zamanı
1919-cu ildə yazılmışdır.*

Mədəniyyət nədir? İslam mədəniyyəti, Avropa və ya Qərb mədəniyyəti, Budda-Brəhmən mədəniyyəti, çeşidli mədəniyyətlərə mənsub qövmələr arasındakı ortaq xüsusiyyətlər, qalib mədəniyyət, məğlub mədəniyyətlərin təqib edəcəyi yol.

«Mədəniyyət» kimi mücərrəd qavramları ifadə edən deyimlərdən çıxan mənalar öncədən təsbit edilməzsə, hər kəs o qavramları öz anlayış və düşüncəsinə görə qəbul edir və mövzu yanlış anlaşıla bilər. Buna yol verməmək və nədən bəhs etmək istədiyimizi oxuculara öncədən açıqca bəlli etmək üçün mədəniyyət deyimini hansı mənada işlətdiyimizi aşkarlamağı uyğun bildik.

Mədəniyyət – *Civilisation* deyiminə çeşidli təriflər verilmişdir. Biz bu deyimi, zənnimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu kəlməyə ən geniş mənayı verən «heyət tərzii» olaraq qəbul edirik. Belə ki, mədəniyyət demək «heyət tərzii» deməkdir. Yalnız heyət qavramını ən geniş və əhatəli bir mənada anlamaqdır. Heyətin bütün təcəllilərini, maddi və mənəvi bütün olaylarını o qavram əhatə etməlidir. O halda mədəniyyət düşüncə və təcəssüs tərzindən başlayaraq geyim şəklinə qədər heyətin bütün olaylarını əhatə edir.

İşte, mədəniyyət bu mənada alındığı halda, mədəni insan cəmiyyətinin başlıca üç «heyət tərzii» və yaxud üç mədəniyyət arasında bölünmüş olduğunu görürük. Təbii, bu bölme kəskin deyildir, çeşidli mədəniyyətlər arasında birer (Çin səddi) tə-

səvvür etmək doğru olmaz, aralarında aşağıda görülməyi üzrə bir çox təmaslar, sızmalar, qarşılıqlı əlaqələr vardır; bölme və sinifləndirmə yalnız təməl cizgilərə, açıq özəlliklərə, bir mədəniyyətin öz sistemine vermiş olduğu nümunələrə aiddir.

İndi bu üç mədəniyyətdən nüfuz baxımından ən önəmlisi Budda-Brəhmən mədəniyyətidir ki, təxminən səkkiz yüz milyonluq böyük bir camaatı əhatə edir və yayılma alanı Hindistan, Hindi-çin, Çin, Koreya, Yaponiyadır. Yəni eyni baxımdan, ikinci dərəcədə önəmlisi Qərb və ya Avropa mədəniyyətidir ki, Avropa, Amerika və Avstraliyanı əhatə edir. Tarix, nüfuz baxımından ən sonuncusu da İslam mədəniyyətidir ki, Afrikanı tamamilə, Asiya və Avropanın isə bir qismini əhatə edir.

Bu çeşidli mədəniyyət zümrelərindən hər hansı birinin yayılma sahəsinə diqqətli bir gözle baxıldığı zaman əhatə etmiş olduğu qövmlərin çoxluğuna, qan, cins, rəng və dil dəyişikliklərinə rəğmə, bəzi ortaq və ümumi tələflərin olduğu görülür. Demək, bu ortaq tələflər o mədəniyyətin əsasını, ruhunu, özünü təşkil edir. Onu başqalarından ayırır. Məsələn, İstanbuldan bir adam qalxıb Mərkəşə, Mesopotamiyaya, Qahirəyə, Məkkəyə, Şama, Bakıya, Tehrana, Şiraza, Kabilə, Lahora, Kəlküttəyə və Səmərqəndə getsə, bu bölgələrin heç birində özünü tamamilə yad hiss etməz; heç olmasa Sofiya, Afina və sairədəki qədr özünü başqa bir çevrədə, başqa bir hava içində duymaz, özünü az-çox alışmış olduğu ləhcələr, şəkillər, hərəkətlər və tövriqlər arasında görür. İnsanların geyim tərzləri, kecim şəkilləri, adət və ənənələri az-çox onun öz evində alışdıqlarına bənzəyir. Eyni sarıq, eyni əba, qadınlarda eyni örtünmə, eyni camələr, eyni ibadət, eyni azan, eyni ayinlər, eyni dualar və bənəzləri. Bu bənzəyiş yalnız görünüşlə də qalmaz, içə, heyətin iç tərifinə, insanların ruhi hallarına, görüş tərzlərinə, zehniyyətlərinə qədər varar. Hətta bununla da qalmaz. Daha irəli gəder: zehniyyətlərə, zəkallara, zəkannın məşğul olduğu məsələlərə qədər yayılır. Sıradan bir istibullu sıradan bir mərkəşlini, bir kabillini, bir kəlküttəlini özü kimi düşünür, özünü məşğul edən məsələlərlə uğraşır, onları eyni surətdə dəyərləndirir kimi görünür.

Digər mədəniyyət zümərələrinə mənsub olanlar arasında da eyni hal vardır. Fərz edək ki, bir romalı Parisdə, Vyanada, Berlinde, Londonda, Vaşinqtonda özünü öz mühitindəki kimi bilir. Bunun kimi bir yapon da Koreyada, Pekində, Tibetdə özünü yad hiss etmər. İştə, bir mədəniyyət zümərəsinə mənsub olan qövmlər arasındakı bu ümumi və ortaq tərəflərdir ki, bu mədəniyyətlərin özəlliyini göstərir.

Yuxarıda da söyləndiyi üzrə, bu məsələlərin bir qismi maddi və digər bir qismi mənəvidir. Maddi qism, məsələn, əlbisələrin şəkli, binaların biçimi, ibadət və ayinlərin icra tərzii və sairədən ibarətdir. Mənevii qism isə, düşüncə və duyğuya aid olduğundan yayılma sahəsi daha genişdir. Ümumiyyətlə, deyilə bilər ki, hər mədəniyyətin özünə görə ortaq bir düşünmə gücü, bir zəkası vardır; adətə bir dimağa sahibdir. Bunun kimi hər mədəniyyətin bir qəlbii vardır, bir duyum tərzii vardır. Dolayısıyla, ortaq bir əxlaqa, bir dəyər duyğusuna, ortaq bir yaxşı və pis, gözəl və çirkin görünüşə sahibdir.

İslam aləmini gəziniz; nə qərübə hallarla rastlaşarsınız. Aralarında minlərcə kilometrlik məsafələr olan cins, dil və rəng etibarıyla bir-birinə tamamilə yəsaflı olan və səthi bir bağlantıdan məhrum olan qövmlərin fərdləri eyni zəyniyyəti, eyni ruh hallarını daşıyır, eyni məsələlər, konularla məşğul, işlər və hadisələr haqqında eyni görüş tərzləri içində eyni hökmləri verdiyini görürsünüz. Gözəllik və çirkinlik, yaxşılıq və pislik, bunların arasında həməni eyni tərdə hesab olunur. Bu hal uzun və ortaq bir zehni fəaliyyətin, ortaq bir duyum tərzinin, ortaq və oxşar amillərin davamlı təsirləriylə hasil olmuşdur. İslam aləmində ən hərəkətli və müəssir bir amil olan din ortaq olduğu kimi, bir zamanlar pək hərəkətli olan zəka və qəlbii də çeşidli bəllirtiləri ortaq bir məhsul halını alırdı. O zamanlar İslam aləminin hər hansı bir tərəfində yazılmış bir əsər mətbəəçiliyin olmamasına rəğməni, sırf əl yazısıyla yazılaraq təəccüb ediləcək bir çevikliklə bütün İslam aləminə yayılır və bir neçə ay sonra bu aləmin ən ucqar guşələrində oxunaraq fikirlərin və duyğuların birləşməsinə saxlayırdı. O zamanın alimləri arasındakı ilgin yazışmanı, qarşılıqlı olaraq irəli sürülən fikirləri in-

cələrəkən təəccübənməmək qabil deyildir. İbn Sinanın¹⁷ Orta Asiyada yazdığı əsərlər qərübə bir çevikliklə Afrikanın quzeyində hərərətli dartışmalara səbəb olur. Fasda doğulmuş, Nişapurda tərbiyə və təhsil görmüş olan İbn Sabahın¹⁸ fəaliyyət yeri Suriya və Xorasandır; Harunun¹⁹, Məmunun²⁰, Qəznəli Mahmudun²¹, Məlikşahın²², Hülakinin²³ və sonralar Əmir Teymurun²⁴ başına İslam aləminin hər tərəfindən alimlər, ədiblər toplanıb, adətə bir çeşid akademiyə qururdular. Osmanlı sultanlarının sarayları Afrika və Asiyanın ucqar guşələrindən gəlmiş alimlərin toplanması yeri idi. Xivədə doğulmuş birisi Anadoluda qazilik, müftilik edir, farsca və ərəbcə yazılmış ədəbi əsərlər eyni çevikliklə yayılır və bütün İslam qövmləri arasında tərcümə edənlər, təqlid edənlər və şərh edənlər olur. Hafizin²⁵, Xəyyamın²⁶, Mövlananın²⁷, Əkbər Şahın²⁸, Əbül-ülannın²⁹ və bu kimi ünlü alim, şair və ədiblərin əsərlərini görməyən, bilməyən bir İslam fikir adamına rast gəlinmir.

İştə, bu ortaq din, bu ortaq dimağ və qəlb fəaliyyətidir ki, bütün bu aləmin zehniyyətini, görüş tərzini, duyğularını, qəlbini birləşdirmişdir. Haraya getsəniz eyni düşüncə və duyum tərzinə, eyni zehniyyətə, beyin və qəlbii eyni metodla hərəkət etdikləri ilə rastlaşarsınız.

Avropa və Qərb mədəniyyəti də eyni haldadır; bu gün ən aşağı üç Avropa dilini – fransızca, ingiliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həməni-həməni rast gəlmərsiniz. Bunlar zətan ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən hesab olunan eski Yunan və latınca da ta çoculuqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil, İslam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi.

Bütün alimlər latınca yazırdılar. Ədiblərdən ilk milli dili öyrənən fransızlardan Monten³⁰, İtalyanlardan Dante³¹, Almanlardan Lüterdir³². Onlara qədər həttə ədiblər belə latınca işlədirdilər. XIX yüzildə mətbəəçilik ilə ulaşıdırma vasitələrinin gəlişməsi irəliləyincə, Avropa, adətə, bir ailə şəklini aldı. İtalyan, İngilis, fransız, Alman, rus və bu kimi məmləkətlərin alim və ədibləri yurdlarının xaricində olan alim və ədiblərin

esərlərini həməən günü-gününə bilirlər. Tolstoyun³³ əsərləri Rusiyada tamamlanmadan ingiliscəyə, fransızcaya, almancaya, çevrilir. Vaqnerin³⁴ musiqi əsərləri Almaniyadan əvvəl digər hökumət mərkəzlərində dinlənirdi. Darvinin³⁵ əsərlərini, məsələn «The Origine of species» («Növlərin mənşəyi») və ya «Descent of Nen» («İnsanların soyu») və bunların açıqlamalarını incələyiniz. Bu ölümsüz alimin digər avropalı məsləkdəşlərindən aldığı xüsusi biliklərin bolluğuna heyrət edersiniz. Fransız, alman, italyan, Danimarka, Hollandiya alimləri və digərləri məşhur ingilis aliminin, adətə, günü-gününə, nə etdiyini, hansı məsələ ilə məşğul olduğunu bilir və onu maraqlandıracaq olaylardan özlərini xəbərdar edirlər. Burada da bu ortaq həyat, bu ortaq dimağ və qəlbin fəaliyyətidir ki, eyni düşünmə güclərini, eyni düşüncə və duyum tərzini, eyni zəhniyyəti bəsləmişdir; hələ Avropada mövcud olan islam ələmində örnəyinə rast gəlinməyən millətlərarası təşkilatdan biz burada söz etmirik. Məsələn, millətlərarası işçi və alimlər konqresləri, tröstlər və s. kimi amillər Avropa qövmləri arasında, hətta ümumi ölkülər, amaçlar, hədəflər belə doğurmuşdur. Yuxarıda mədəniyyətlərin qəlb və beyinləri adıyla yad etdiyimiz xüsusi, işte bu ortaq və ümumi amillərin təsirləri ilə meydana gəlmişdir. Belə olan surətdə eyni mədəniyyət zümərəsinə, eyni baş ilə düşünər, eyni qəlb ilə duyar, eyni mənəvi cihazlarla bəzənmiş görürük.

İndi bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı durumlarına sözüümüzü gətirərkən, bunlardan birisinin, yəni Qərb mədəniyyətinin qalib və digər ikisinin də, yəni İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub durumda olduqlarını görürük.

Əvə! Bu məğlubyyəti etiraf etmək məcburiyyətində qaldığımızdan biz də çox üzgünük, fəqət bunu bir kərə açıq və qəti surətdə etiraf etməlidir. Bizdə hələ kəlmələrlə oynayaq gerçəyi görməməkdən xoşlanan korlar vardır. Fəqət günəş kimi açıq bir olayı inkar etmək axmaqlıqdır və bu axmaqlıqdan yaxa qurtarmalıdır.

Yenilmə iki cürdür; maddi və mənəvi. Maddi yenilmə o qədər açıqdır ki, artıq zənn edərim hamımızın beynimizə qə-

dər girdi. Yenilmənin bu qismi bu gün deyil, üç yüz ildən bəri başlamışdır. İslam cəmiyyətləri bir-birinin ardınca və gurultulu bir tərzdə yığılmaqda və məhv olmaqdadır*. Bir çox bağımsız islam hökumətlərindən tək bir nədəsi bu gün özünü qoruya bilmədi. İslamiyyətin son sağlam qalası olan Osmanlılıq da bəgünkü pərişan halına düşdü. Artıq bu qədər yığılma inkar olunacaq kimi deyildir. Bütün bu pərişanlıqlar, bu yığılmalar, şübhəci Qərb mədəniyyəti ilə olan mücadilənin doğrudan-doğruya sonucudur.

Mənəvi yenilməyə gəlincə, maddi yenilmə qədər açıq deyilsə də, bir fikir adamı üçün o dərəcədə mütləqdir.

Yenilmə nədir? Başqasının şəxsiyyətini qəbul və iradəsinə tabe olmaq deyildir? Bu qəbul və tabe olma istəklə də olsa, zorla da olsa yenə yenilmədir. Bu baxımdan istər islam və istərse də Budda-Brəhmən mədəniyyəti yenilmişdir, Qərb mədəniyyətinin şəxsiyyət və özəlliklərini qəbul və onun iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətindədirlər. İstər müsəlmanlar və istərse sarı irq çevrəsi əlbisələrindən və evlərinin döşəməsi kimi həyatın maddi təəcəllilərindən başlayaraq ədəbiyyat və musiqi kimi mənəvi tərəflərini ən munis köşələrinə qədər Avropa modellərini təqlid etməkdədirlər. Hələ ictimai, siyasi, texniki müəssələrdə təlim və təhsildə Avropanın bütün-bütün öyrəncisidirlər. Bu təqlid, bu alışı bəzən istəyə bağli isə də, bəzən də sırf zorla edilmişdir. Yaponiya Avropa mədəniyyəti yolunu tutmaq üçün içində nə qədər sarsıntılar keçirdi. Çin ilə Osmanlı dövlətinə gəlincə, eyni işin görülməsi bu məmləkətlərin bünövrəsinə belə sarsıtdı. Avropa doğrudan-doğruba bunları bu işi etməyə zorlamırdısa da fikir və dövlət adamları bunsuz yaşamanın imkanı olmadığını təqdir edərlər və dolayısıyla bütün vücudu sarsıtmaq bahasına da olsa bunu yapmaqda tərəddüd etmirdilər. Bu yenilmə deyil, bəs nədir? Həm də yenilmənin ən ağırı.

Bu gün Asiya cəmiyyətlərinin hamısına bir baxınız; hər tərəfdə içəridə iki axının bir-biriylə mücadiləsinə görürsünüz.

* Bu sətirlər oxunarkən əsərin 1919-cu ildə yazılmış olduğu xatırlanmalıdır (T.T.)

Məhəlli, əski ənənələrə, dayanan mədəniyyətlə Avropa mədəniyyəti tərəfdarları çarpışır, bir ölüm-dirim mücadiləsi gədir.

Bir tərəf əskini, ənənəni qorumağa çalışır, o biri tərəf isə bu mühafizəkarlığın ölüm demək olduğunu təqdir edərək, Avropa mədəniyyətini almaq sayəsində varlığını davam etdirməyə çabalayır. Həyatın hər günü təcrübələri, olayları bu ikinci cərəyana haqq verməkdədir. Avropa mədəniyyətindən sakınmaq istəyən bütün cəmiyyətlərin və özəlliklə islam mədəniyyətinə mənsub olanların hər gün tükənib getməkdə olduqlarını görürük. Əksinə olaraq, Yaponiya kimi o mədəniyyətlərə vaxtında və tam olaraq yaxınlaşmış olanları həyatlarını qorumuş, qüvvət və qüdrətlərini artırmış görürük. Pək açıq olan bu halın inkar və təsdiqi qabil deyildir. Sel kimi axıb gələn və qarşısında öz türündən əngəllər görməyən Avropa mədəniyyəti hər şeyi sürükləyib götürür. Bu halda tək çarə yəne o mədəniyyətə isinişmək, onu almaqdır.

Fəqət bu alışıñ öləmli və bəlli olmayan bir tərəfi vardır ki, özəlliklə aydınlaşdırılmağa və anlaşılanmağa möhtacdır. Bu gün aramızda Avropa mədəniyyətinin üstünlük və qələbəsinə təqdir etməyən heç bir anlayışlı insan qalmamışdır. Fəqət bu üstünlüyü, o mədəniyyətin yalnız bəzi ünsürlərinə, məsələn elm və fənninə bağlayaraq, başqa tərəflərindən vaz keçmək istəyənlər vardır. Başqa bir deyimlə, bu kimilər Avropa mədəniyyətində görülən bir çox nöqsan və hətta iyrenc tərəflərdən qurtarmaq niyyətilə o mədəniyyətin bir süzgəcdən keçirilməsini istəyirlər. Bu kimi fikirləri söyləyənlər səmimi deyillərsə, cahillər məntiqinə uymaq istəyənlərdir. Səmimi isələr mədəniyyətin nə olduğunu haqqıyla təqdir etməyənlərdir. Yuxarıdan bəri qısaca söylədiyimiz düşüncələr isbat edir ki, bir mədəniyyət zümresi bölünməz bir bütündür, parçalanmaz, süzgəcdən keçirilə bilməz. Qalibiyyət və üstünlüyü qazanan onun bütünüdür. Yoxsa ayrı-ayrı filan və yaxud filan qismi deyildir. Avropa sahəsində elm və fənn başqa çevrələrdən ziyadə gəlişirsə, bunun səbəbləri o çevrənin bütünündə aranmalıdır, bu

günkü Avropa elm və fənni doğrudan-doğruya öz şərtlərinin və ümumi ünsürlərinin bir əsəridir. Başqa bir şey deyildir.

Bunlar o bitkilərə bənzərlər ki, inkişafı üçün bəlli şərtlərin tapılmasına möhtacdır. Başqa çevrələrdə, başqa şərtlər içində həmənlə solub gədərlər. Bundan dolayı Avropa mədəniyyəti başqa mədəniyyətlərə qələbə çalmışsa, yalnız elm və fənni ilə deyil, bütün, bütün ünsürlərlə, bütün nöqsanları və fəzilətlərlə çalmışdır. Bu halda, bu sələ qarşı, yəne onun vasitəsilə həyatlarını qorumaq istəyənlər, onu olduğu kimi qəbul etməlidirlər. Yoxsa parça-parça, qism-qism almalar heç bir nəticə verməz, neçə ki vermədi və verə bilməz də. Məsələn, Avropa sənayesini alıb, indüstriyalizmədən, sosializmədən çəkinmək nə qədər mümkün deyilsə, bir-birinin gərəklilə parçaları olan digər alışırlar da elədir. Bir tərəfdən söz hürriyyəti istəmək və digər tərəfdən də filan və filan şeydən bəhs olunmaması iddiasında olmaq istənilən şeyin mahiyyətini anlamamaq və ya səmimiyyətdən uzaq olmaq deməkdir.

Ümumiyyətlə və əslində mədəniyyəti inkar etməyi, ondan çəkinməyi və sakınmağı biz anlar və hətta bir dərəcəyə qədər təqdir edərək. Neçə ki, J.J.Russo³⁶ və Tolstoy kimi yüksək ideallı, dərin düşüncəli fikir adamları mədəniyyəti ancaq bir fəlakət hesab etmişlər. Təbiəti taparcasına səvən J.J.Russo mədəniyyəti pozucu və aldadıcı adlandırmışdır. Onun fikrincə, təbiətlə yanaşı insanları yalnız daha əsil, daha təmiz, daha əlaqlı deyil, eyni zamanda daha xoşbəxtdir. Tolstoy isə bu günkü milyonlarca nüfuzu daşıyan şəhər yığınlarnı və sənaye mərkəzlərini sadəcə bir fəlakət kimi görür. Bu fikir adamına görə, elm və fənn, hətta ədəbiyyat və fəlsəfə belə insanlığın qurtuluşuna deyil, fəlakət və soysuzlaşmasına səbəb olur və "İnsanlar nə ilə yaşayırlar" adlı əsərində Tolstoy bütün Avropa araşdırıcı və fikir adamlarının bütün əsərlərinə İncilin bir tək cümləsi qədər qiymət vermir. Tolstoya görə, insanlar üçün tək xoşbəxtlik çarəsi şəhərləri buraxıb köylərə daşınmaq, təbii halda qayıtmaqdır.

İştə, bu bir görüşdür və həm də tam geniş bir görüşdür. Bunu hər kes anlar, zövq və inanışına görə ya qatırlar, ya rədd

eder. Fəqət bir tərəfdən mədəniyyəti qəbul, onu çeşidli vasitələrlə almağa çalışmaq, hətta tək qurtuluş çarəsini onunla uyumaqda görmək, digər tərəfdən də onu parçalamaq, bəzi qismlərini alıb digərlerini atmaq istəmək heç bir məntiq və əsasə dayanmış sayılmaz.

Zatən mədəniyyət bölünməz olduğundan onu tam almaq istəməyənlər ona çapır, çökürlər. Yüz ildən bəri çabalayıb müsbət bir sonuca varmadığımızın səbəbi həp budur. Mədəniyyəti elə-belə idarə etmək üsuluna tabe tutmaq istəyərək güclü və qəhredici bir qüdrəti bazar məntiqi ilə idarə etmək əməlinde bulunduq. Və təbii o qüvvətə çapır, məhv olur. Hər şeydən əvvəl, səmimi olmalıyıq. Qərb mədəniyyətinin üstünlük və qələbəsini qəbul və etiraf edirikmi, etmirikmi? Ediriksə, o qələbəni yalnız elm və fənnə və hətta bəzi siyasi və ictimai təşkilata bağlamalıyıq, mədəniyyətin bütünlüklə zehniyyətinə, görüş tərzinə, ruhuna, beyninə, şüuruna, qəlbine bağlanmalıyıq. Qərb həyatı bütünlüklə bizim həyatımızın bütünlünə qələbə çalmışdır. Bundan dolayı qurtulmaq, yaşamaq, varlığımızı davam etdirmək istəyəriksə həyatımızın bütünlüklə yalnız əlbisələrimiz və bəzi müəssisələrimizlə deyil, beynimiz, qəlbimiz, görüş tərzimiz, zehniyyətimiz ilə də ona uymalıyıq. Bundan kənar qurtuluş yoxdur.

Burada önəmli bir nöqtəyə toxunuruq. Milli şəxsiyyətimiz nə olacaqdır? Əcəba, belə zahirdən və daxildən, bütün varlığımızla başqalarına uymaq istəsək, milli şəxsiyyətimizi qeyb etmək təhlükəsinə uğramayırıqmı?

Əvvəla, bu özlüyün nədən ibarət olduğunu anlayalım. Əcəba, bir millətdə dəyişməyən, ölümsüz, mükəddər bir özəlik, bir özlük varmıdır? Özlükdən səhs edənlər davamlı olaraq bunun əxlaqdan, hüquqdan, dildən və sairədən ibarət olduğunu iddia edirlər. Fəqət millətlər tarixi üzərində ən səthi bir düşüncə bütün bu ələmanların dəyişməz və əbədi olmadığını isbat edir.

Tarixində dinini ən aşağı iki dəfə dəyişməyən hansı millət vardır? Türklər, məsələn, vaxtı ilə şamanizm və daha sonra bir çox dinlərə girdikdən sonra islamıyyəti qəbul etmişlər.

Ərəblər də islamıyyətdən əvvəl bir neçə dinə mənsub idilər. Zatən belə olmayan bir tək millət yoxdur. Əxlaq və hüquqa gəlincə, bunlar mahiyyətləri etibarı ilə belə dəyişikdirlər. Daha dünən fəna və çirkin sayılan bir şey və ya hərəkətin eyni çevrə içində bu gün yaxşı və gözəl sayıldığı hər gün görülən olaylardandır. Hüquqa gəlincə, həyatın davamlı olaraq keçirdiyi dəyişiklikləri təsbit etmək üçündür ki, bütün bu yasa məclisləri, bu parlamentlər bütün dünyada qurulmuşdur.

Hüququnu dəyişməz sayan millətlər donmuş və daş halına keçmiş olan qövmlərdir ki, onlardan burda söz açıla bilməz. Az-çox əbədilik qoxusu dildən gəlir. Fəqət bu da gerçək və ümumi deyildir. Məsələn, bu gün slavyanları qəbul etmiş olan bulqarlar öz əski dillərini qeyb etmişlər. Bunun kimi bu günkü ingiliscə İngiltərədə yaşayan başlıca dörd ünsürdən hansına aid dilin davamıdır? Hankısı özəl bir tərzdə onu mənimsəyə bilər? Bununla bərabər, bir millətin tarixində ən sağlam olan və həmən dəyişməzlik dərəcəsinə varan amil dildir, yəni yalnız dildir ki, mahiyyəti dəyişmədən özəlliyini daşıyır.

Demək ki, ümumiyyətlə, şəxsiyyət və özlük deyilən məfhum dillə bərabər bir millətin maddi varlığından başqa bir şey deyildir. Hər maddi vücudun bir şəxsiyyəti vardır. Yəni onu başqa vücudlardan, başqa əşyalardan ayıran tərəflər vardır. Bu cəhət bütün kainatda ortaq bir gerçəkdir; kainatda eynilik yoxdur. Eynilik olmadıqca şəxsiyyət gerəklidir; eyni daşın iki parçası tamamilə bir-birinin eyni deyildir. Şəkil, tərkib və maddələri baxımından aralarında mütləq bir fərq vardır. İştə, bu fərq bunların özəlliklərini, şəxsiyyətlərini göstərir. Eyni millətin çeşidli fərdləri əsla bir-birlərinə bənzəməzlər. Ən bənzər onların arasında belə böyük fərqlər vardır ki, bu ayrılıqlar onların şəxsiyyətlərində özünü göstərir.

Bunun kimi millət varlığıyla belə bir şəxsiyyət daşıyır. Digər millətlərdən mütləq surətdə ayrılır. Fəqət bu şəxsiyyət, filan əxlaq və hüquqa, filan musiqi və memarlıq ilə şərtlənmiş deyildir. İnkişaf dərəcəsinə görə hər hansı əxlaq və hüququ, hər hansı musiqi və memarlığı əldə etmək və anlamaq qabiliyyətini daşıyır; əski latınların dedikləri kimi «Homo sum et

nihil humanum mihi alienum est» (insanam, insani heç bir şey mənə yabançı deyildir). Bir insan üçün gerçəkdən insani heç bir şey yabançı sayıla bilməz. Qustav Lebonun³⁷ donmuş irq nəzəriyyəsi bu gün heç bir ciddi alim tərəfindən qəbul edilmir. Bir zamanlar doğru görünür kimi olan bu nəzəriyyəni yüz ilin elmi araşdırmaları tamamilə yalanladı.

Dünən irəliləmə yolunda yüksəklərə çıxmayacaqları fərz olunan bir çox qövmələr bu iddianın tamamilə əksini isbat etdilər; məsələn, sarı irqə mənsub yaponlar ari irqinə mənsub olan rüslardan daha çevik və daha yaxşı bu günkü mədəniyyətə intibah xassəsini göstərdilər. Siyahı irqə gəlincə, heyvanla insan arasında bir növ məxluq sayılan bu irq həyat şərtləri dəyişincə yüksək sayılan irqlərin etdiklərini etməkdə gecikmədilər. Amerika zənciləri bu günün mədəniyyətinə intibah göstərmişdirlər. Demək ki, insan hər yerdə insandır. Hər insani xüsusiyyət onun malıdır. İşinə əl verən hər şeyi hər yerdən ala bilir. Bununla şəxsiyyətini əsla qeyb etməz. Əksinə olaraq, dəstəklənmiş və qüvvətləndirilmiş olur. Şəxsiyyətin yeni əlamətlərənə yeni sahələr açmış olur. Çünki, yuxarıda söylədiyimiz üzrə, şəxsiyyət heç bir bəlli şərtlə məhdudlaşmadığından və mahiyyəti baxımından “suis generis” (özünəməxsus) olduğundan hər millət istər-istəməz, şüursuz olaraq və özlüyündən, sonradan əldə etdiklərinə o doğuşdan olan şəxsiyyəti həmmən verir. Nece günəş işığı, çeşidli mühitlərdən, gerçəkdən çeşidli tayfalar meydana gətirir və çeşidli surətdə əks edərsə, tamamilə onun kimi eyni mədəniyyətin dəyişik bir çox əlamətləri, müəssisələri, çeşidli millətlərin ruhlarından gerçəkdən türlü şəkli və rəng alır. Hər millət onlarda özüne xas olan doğuşdan şəxsiyyəti əks etdirir.

Bu xüsusu hər günkü müşahidələrimiz və təcrübələrimizlə təsbit edə bilərik. Alınız, məsələn eyni mədəniyyətə mənsub, hətta eyni irqdən çeşidli millətləri; aralarında hakim və açıq olan olay eynilik deyil, əksinə olaraq şəkillərin ayrılığıdır. Məsələn, rüslar, almanlar, fransızlar, ingilislər, italyanlar eyni ari irqinə və eyni Avropa mədəniyyətinə mənsubdur. Fəqət aralarında nə qədər ayrılıq var! fransız damğası³⁸,

ingilis damğası, alman damğası. Eyni örnəyi islam mədəniyyətinə tətbiq edirik. Farslarla türklər, kürdlərlə ərəblər arasında özəllik, damğa baxımından nə qədər fərqlər vardır! Eyni mədəniyyət bunların çeşidli ruhlarından keçərkən türlü surətdə əks etmişdir. Əslə bir, amma şəkillər çox... Və işte bu şəkli çoxluğu, bu özəllik milli şəxsiyyətdir. Özlük deyilən şey bundan ibarətdir. Bu doğuşdandır, mükəddərdir, istəyə bağlı deyildir, istər-istəməz özünü göstərir. Heç bir başqalarından alış onu təhlükəyə soxmaz. Əksinə olaraq, özünü göstərmək üçün yeni sahələr hazırlar.

Milli şəxsiyyəti yalnız hərəketlərlə öldürür. İstər fərdlər və istər millətlərdə həyat nə qədər qatı və qüvvətlidirsə, şəxsiyyət də o nisbətə ziyadədir. Qəlbinin həyəcanlarını yeni ahənglərlə söyləməyən zəka və ağıllığın məhsullarıyla insanlığı verimli, qüdrətli olmayan, fəaliyyətinin meyvələrini ümumi bazara çıxara bilməyən cəmiyyətlər hansı şəxsiyyətdən, hansı özlükdən söz edə bilərlər.

Bizə gəlincə, dilimizi yabançılara deyil, köylülərimizə belə oxudura bilmədik, geri bir tarımdan başqa elimizdə milli deyilə biləcək bir sənətimiz yox, zəka və ağıllığın çalışması çətin və məhduddur. Qəlbimizdən çırpması çox zəifdir. Yəne bərəkət versin ki, hər kəsin faydalandığı o ümumi süfrədə hisməyə düşən qurtularla bir çeşid elə belə idarə etməklə görünüşü qurtarmağa çalışırıq. Qustav Lebon, Durkheim³⁹, Bergson⁴⁰ və daha başqaları olmasaydı, beynimizdən içindəkilər əski təsəvvüfün dışına çıxmazdı. Fransız ədəbiyyatının təsiri olmasaydı, ruhumuz xarabə ədəbiyyatının içində bulanıb qalmış olacaqdı. Mədəniyyət sahəsində məğlubiyyətimiz qətidir. Qalib mədəniyyəti mənimləmək məcburiyyətindən vaz keçilməz. Bu gerçəyi nə qədər acı olsa etiraf etməli və gərəyincə hərəket eyləməlidir. Həm də qəti, açıq, qeydsiz-şərtsiz hərəket etməlidir. Özümlü kəlmələrlə, aldadıcı nəzəriyyələrlə cəhildə “idarei-məsələhət”lərlə aldatmamalıyıq. Ətirafımızdan tufanlar olur, qiyamətlər qopur. Barış konfransı üzvlərindən Güney Afrikanın bir nümayəndəsi general Smit⁴¹ bu günkü durumu çox açıq olaraq aşağıdakı sözlərlə bildirmişdir:

“İnsanlıq yeniden çadırlarının iplerini çözdü və o əbədi səfərinə başlayıb yeni və hənüz bəlli olmayan üföqlərə doğru yol aldı”.

Yazıq ki, insanlığın köçüb buraxdığı bu mərhələdən belə hənüz çox uzağıq. Oraya varmaq üçün belə bir çox yeni nəsil-lər gərəkdir. Bu gün ətrafımızda qopub-qaynayan tufanlar mə-dəni insanlığın bütün sosial, ekonomik, siyasi əsaslarını və bü-tün fikri və hissi dəyərlərini alt-üst etməkdədir. Bizim üçün daha çox uzaq bir ideal kimi görünən bu varlıqla insanlıq yetin-məyərək özünə yeni-yeni ölkələr, şüurlar, əsaslar ayırır.

Biz onunla eyni halda və eyni qanadla uça bilmək, deyil, onun buraxıb getdiyi yerdən belə çox uzağıq. Bundan dolayı kəlmələrlə, nəzəriyyələrlə idareyi-məsləhətlərlə, yarım çarə-lərlə özümüzü aldatmaq, vaxt qeyb etmək zamanı çoxdan keç-mişdir.

DİN

Dini zehniyyət və anlayışa görə, biz hələ orta çağ dövrü-nü keçməmişik. Biz dini bir vicdan əmri və yarıdanla qul ara-sındakı mənəvi bağı nizamlayan bir amildən ziyadə, həyatımı-zın maddi və mənəvi qisminin hamısına hakim bir prinsiplər bütününü olaraq qəbul edirik.

Din bizi beşikdən məzara qədər təqib edir və yalnız ruhi ehtiyaclarımızı doyurmaqla qalmır, bütün maddi həyatımızı da nizamlamağa çalışır. Geyimimizdən döşəmələrimizə, məktəb-lərimizdən sosial və siyasi müəssisələrimizə qədər hakim ol-maq istər.

Bugünkü çağdaş cəmiyyətlər din haqqındakı anlayış tər-zinin bu mərhələsini dörd yüz il öncə keçirmişlər. O zamanlar onlar da eyni halda idilər. Din onlarda da hər şeyə qarışır, hər şeyi nizamladı. Maddi və mənəvi həyatlarının hər tərəfinə ha-kim olmaqda idi.

Zatən dünyada bu dövrü keçirməmiş bir çevrə, millət yoxdur. Dini təmsil edən zümərələr hər yerdə və hər yüzildə eyni təmayülü, eyni ruhi halları göstərmişlər. Hakimiyyətlərin ən qüvvətli, ən dərin olan mənəvi hakimiyyətin sərhəddini aşaraq bütün həyatı nizamlamağa çalışmışlar. Hətta söykəndik-ləri müqəddəs kitablar bu kimi təcavüzə müsaid olmasa belə, “ruhani” adını daşıyan bu zümərələr yenə eyni ruhi hallarla eyni təmayülü göstərmişlər.

Örnek olaraq xristianlıq göstərilə bilər. Bilindiyi kimi, İncil başdan-ayağa qədər ya Hz. İsanın⁴² həyatına aid bəzi olayların hekayəsindən və ya dua və niyəzlərdən ibarətdir. Hə-yatın maddi tərəflərinə əsla toxunulmamışdır. Hətta kayzərə aid vergilər haqqında ondan sorulduğu zaman Hz. İsa: “Allahla Allahınkini, kayzərə də kayzərinkini verin”, – deyər cavab ve-

rörək, maddi işlərlə mənəvi işlər, cisim və rüh arasında açıq bir ayırıcı xətt cızdığı halda, xristian keşşiliyi heç bir zaman maddi həyatı nizamlamaq, cismani bir hökumətə də sahib olmaq iddiasından çəkinməmişdir.

Sırası gəlmişkən, burada ümumən qəbul edilmiş olan bir anlaşılmazlığın aydınlaşmasını gərəklili görürüz; bizim bugünkü zehniyyətimiz və anlayışımızla mədəni və müasir xristian aləmində görünən hallar müqayisə edilərkən, bir çoxları aradakı təzadı islam dininin dünya işlərinə qarışmasına və xristianlığın isə belə bir qarışmadan çəkinmiş olmasına bağlayırlar. Belə bir qiymətləndirmə tərzini bizcə çox yanlışdır. Gərəkdən də Qurani-Kərim dünya işlərinə qarışmış və onun bezi qismini nizamlamışkən, İncil belə bir müdaxilədə olmamışdır.

Fəqət nə islamıyyət yalnız Quranı və nə də xristianlıq yalnız İncildən ibarətdir. Hər iki din, bu kitablarla bərabər bir çox ənənələrin, rəvayət və hədislərin, imamların və din böyüklərinin davranış, görüş, fikir və yozumlarının məcmusundan meydana gəlmişdir.

İncil dünya işlərinə qarışmamışdır. Çünki onun sahibi hesab olunan Hz. İsa dünya işlərinə qarışa bilmək üçün nə vaxt tapdı, nə də qüdrət. O, özünü xalq başqanlıqında görmədi ki, camaatın maddi həyatını da qurmaq ehtiyacını da duysun.

Fəqət onun varisləri, ilk həqiqi papalar Pyer və Paul özlərini belə bir xalq rəhbərliyində görür-görməz dərhal eyni ehtiyac və eyni təmayül meydana gəldi və maddi işlərlə məşğul olmağa başladılar.

Bu baxımdan Quranla İncil arasındakı fərq Hz. Məhəmmədin⁴³ altmış üç yaşına qədər yaşayaraq Mədinədə böyük bir camaatın başına keçmək və o camaatı idarə etməyə məvqeyində olmasıyla, Hz. İsanın otuz bir yaşında və ətrafı tərəfindən şiddətlə təqib edilərək, bütün nüfuz dairəsi beş-on yaşırıyla əhalinin ən azına və ən səfil, ən aşağı görünən qisminə inhisar etmişkən ölmüş olmasından doğmuşdur.

Hz. Məhəmməd də Hz. İsanın vəziyyətindəyənkən, Qurani-Kərim dünya işlərindən bəhs etmədi. Dünya işlərinə aid bütün ilahi hökmlər, Mədinəyə hicrət etdikdən, yeni peyğəm-

berin özünü böyük və itaət edən bir əhalinin başında görürək o əhalinin maddi həyatını nizamlamaq məcburiyyəti meydana çıxdıqdan sonra nazil olmuşdur. Ondan əvvəl nazil olan ayətlər heç dualardan, inanış və ibadətlərə aid hökmlərdən ibarətdir. Belə ki, əgər fərz edək, Hz. Məhəmməd hicrətdən əvvəl vəfat etmiş olsaydı, bu gün əlimizdəki Quranda dünyəvi işlərə aid tək bir ayət belə tapmayacaqdıq.

Eyni sözləri əks tərzdə Hz. İsa haqqında da söyləyə bilərik. Bu peyğəmbər də daha çox yaşayıb, əhaliyə hakimlik etməyi şübhəsiz ki, bu gün əlimizdə olan İncil dünyəvi işlərə aid bir çox hökmləri özündə əks etdirəcəkdik.

Bu halda Hz. Məhəmmədlə Hz. İsa və Quran ilə İncil arasında düzgün və sağlam bir müqayisə edə bilmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz həqiqəti daima göz önündə tutmalıyıq.

Beləcə, aydın olur ki, xalqa hakim olan din təmsilçiləri və ya ruhani müərrə, daima dinin özünə xas olan mənəvi sahəni keçərək maddi işlərə də qarışmaq təmayülünü özəldən bəri göstərmişlər.

Hələ bu gün, bu cür müdaxilələrdən özünü xilas etmiş olan müasir xristian xalqlarında, bir zamanlar bu müdaxilələr çox geniş bir vüsət almışdı və bütün orta əsr boyunca yalnız ruhlar üzərinə deyil, vücutlar üzərinə də mütəlak hakimdi.

Belə ki, papaların dilə doladıqları bu cümlə "Hors de L'eglise point de salut" (Kilsə xaricində heç kim üçün xilas yoxdur) xristian kilsəsinin devizi oldu. Papaların əllərində bütün imperatorları titrədən *Excommunication*, yeni afəroz kimi, oğulu atadan ayıran, qadının nigahını pozan, təbəənin tabe olduğu kimsəyə hər çeşid məcburiyyətdən azad edən müdhiş bir silah vardı.

İmperator IV Henrinin⁴⁴ Papa Hildebrandın⁴⁵ önündə Knossa ştatında başı açıq, ayaqyalın qış fəslində günahını etiraf edərək əfv diləməsi boş yerə deyildi.

Konsulların verdikləri qərarlar, papaların fərmanları, ilahi hökmlərin dəyərini daşıyırdı və ən kiçik bir etiraz o dəqiqə afəzla qarşılanırdı.

Bu durum o zaman təbii idi. Çünki hələ iş bölmü və vəzifələrin ayırımı qaydalarına yabançı olan o zamankı Avropa cəmiyyətləri üzərinə bir zümrenin mütləq hakimiyyəti, bütün işləri və vəzifələri üzərində toplamaq iddiasında olması çox təbii idi. Belə bir iddiaya etiraz edəcək nə bir qüvvət, nə də bir təşkilat vardı. Hətta ətraf mühit belə hər kəsi bu iddianı qəbul etməyə məcbur edəcək bir mahiyyətdə idi.

Roma imperiyasının süqutundan sonra, Avropada meydana gələn ümumi qarışıqlıq içində, imperiyanın köhnə təşkilatını təqdid edərək nizamlı bir qüvvət göstərən tək varlıq "katolik kilsəsi" idi. Qol qüvvətinin hakim olduğu o zamanlarda təcavüzə və zülmə qarşı nüfuzlu bir sığınacaq göstərən yenə bu qüvvə idi.

Zülmə uğrayanların hamısı zəiflər, biçarələr onun qorunmasına çalışır, o isə bundan faydalanaraq, onsuz da daşdığı mənəvi nüfuzuna bir də maddi bir nüfuz əlavə etməyə səy edir və bu təşəbbüsündə umulanın üstündə bir başarı göstərirdi. Çünki o zaman hakim olan dərəbəylik buna çox münasibdi. Bəzən xalqı tutaraq zülmkarlara, bəzən zülmkarları tutaraq xalqa qarşı hərəkət edən və daima dindən aldığı mənəvi qüvvəyə arxalanan kilsə qarşısında hər kəsi diz çökmüş gördüyündən, artıq dünya miqyasında, maddi və mənəvi, cismani və ruhani bir hakimiyyət iddiasında olmaq üçün heç bir əngəl görmədi və həqiqətən bir az sonra da dünya və axirətin, cənnət və cəhənnəmin tək sahibi oldu.

İncilin müsaidə etməməsinə rəğmən kilsə bu təhəkküm və təcavüzlərini etmək üçün heç bir çətinlik çəkmədi. İncilin yerini təamüllər, sünətlər, kilsə böyükələrinin hərəkətləri, konsulların qərarları, papaların «encyclique»ləri⁴ aldı. Bunlar da İncil qədər müqəddəsdə. İlahi hökm dərəçəsində itaət edilməsi məcburi idi. Hətta İncilin hər cümləsi, hər nöqtəsi min yerə ayrılaraq minlərcə şərhlər, təvillər üçün zəmin təşkil etdi. Zətan prokuror və hakim eyni məqam deyilmirdi? Xalq gözün-

də bu qədər müqəddəs olan bu məqamin hüquq, etibar və dini velayəti hansı küstah tərəfindən çürüdülmə bilirdi?

Kilsədən qovulma, afaroz, ümumi nifət kimi müdhiş cəzalara qarşı kim dura bilirdi?

Bu qədər silahla təchiz olunmuş və özünü yer üzündə Allahın gerçəkdən vəkili və varisi sayan kilsə, həyatın hər tərəfini və xüsusilə, qanunun icrası ixtiyarını da özündə gördü.

Bununla bərabər tarix yürüyürdü. Siyasi və sosial inkişaf dayanmırdı. Anarxiya və qarışıqlıq içində yavaş-yavaş müxtəlif varlıqlar meydana çıxmağa başladı.

Bu varlıqlar kilsənin hər şeyə qarışmasının ağırlığını duymağa başladılar. İş bölmü və vəzifə ayırımı qanunu dərhal özünü göstərdi.

Ən əvvəl hökumətlər və hökmdarlar kilsənin bu müdaxiləsini, hər şeyə qarışmasını, təbəə ilə təbə olunan arasında girməsini, hökmdarın təbəə üzərindəki hökmranlığını məhdudlaşdırmasını çəkəməz oldular. Bunlardan ilk etiraz edənlər şiddətli cəzalarla cəzalandırıldı da, zaman keçdikcə və meydana gələn varlıqlar böyüdükcə etirazların sayı və ərazisi də genişləndi. O qəder ki, bir müddət sonra ayrı-ayrı şəxslər belə, bu təhəkkümün, bu qəhredici qüdrətli zülmün çökilməz olduğunu duymağa başladı.

Zətan cəmiyyət və fərdlərdə şüur və elm inkişaf edərkən, kilsəni təmsil edən zümrə bu qədər təhəkküm və zülmün təbii nəticəsi olaraq, mənəviyyət və əxlaqca pozulmağa başlamışdı. O əski birlik, mətanət, dayanıqlıq qırılmışdı. Hər kəsin gözüne çarpacaq surətdə artan və çoxalan sui-istifadə xalq gözündə əski qüdsiyyəti bərpa edilməz bir surətdə yaramışdı.

Dantenin "Cəhənnəm"⁵ ta orta çağda belə ruhani zümərənin nə kimi bir əxlaq sahib olduğuna və xalq tərəfindən nə qədər alayla qarşılandığına bir örnekdir.

Artıq bu zümrə təhəkküm və zülmü sırf maddi qüvvələrlə dayadaraq davam etdirir, mənəvi dayanağı bir xeyli sarsılmış görünürdü. Fəqət sırf maddi qüvvət xüsusilə bu kimi hallarda güvənilməz bir dayanaqdır. Bundan dolayı vaxtı gəlincə artıq bu zülmü və təhəkkümü çox görməyə başlamış olan fərd-

⁴ Din adamlarına yazılan rəsmi papa məktubu (T.T.)

lەر də söylənməyə, etiraz etməyə başladılar. Gerçəkdə bu axımın təmsilçiləri cəsarətlərinin cəzasını pek ağır bir surətdə çəktilər; Jan Huss⁴⁷ asdırıldı, Bruno⁴⁸ yandırıldı, ixtiyar və kor Qaliley⁴⁹ işgəncələrə dayanmayaaraq tövbə etməyə məcbur oldu.

Fəqət xəncər, atəş və zorla axımları durdurula bilməz. Xristian camaatlarında meydana gələn maddi və mənəvi dəyişikliklər başqa kanallarla özünü göstərməkdəydi.

Lüter və Kalvin⁵⁰ ayaqlanmış, əllərindəki Allahın kitabını şahid göstərərək rəsmi din təmsilçilərinin cəhaletlərini, riyakarlıqlarını, sui-istimallarını və pis əxlaqlarını atəşli və inandırıcı bir dillə tənqid etməkdəydilər.

Lüter ilk dəfə olaraq İncili açıq və hər kəsin anlayacağı bir surətdə almancaya çevirdi. Xalq tərəfindən anlaşılmayan və müqəddəs sayılan latın dilinin əsrarlı örtüləri altından dini gerçəkləri çıxararaq alman əsnafıyla köylüsünü İncilin mətni ilə doğrudan-doğruya və vasitəsiz təmasda bulundurdu. Artıq riyakar keşişlərin aldadıcı yorurlarına möhtac olmadan hər kəs ilahi hökmləri öz-özünə öyrənib anlaya bilirdi. İstər bu, istər Lüter ilə eyni fikirdə olan Rotterdamlı Erazm⁵¹ və Melanxtonun⁵² propoqandaları, vəzərləri⁵³ bütün Almaniyayı sarsıtdı.

Bu cərəyan həməni sınırı aşaraq Fransaya, İsveçrəyə və digər dövlətlərə yayıldı. Zaten eyni amillərin etkisiylə cərəyanı qəbul etməyə hazır olan çevrələri qapladı.

Təbiətiylə Roma səssiz və seyrçi qalmadı: bütün silahlarını, qüvvətlərini toplayaraq düşmənin üzərinə atıldı. Afəroz hökmləri elan edildi, hökmdarlar "müqəddəs" mücadiləyə təhrik olundular. Xalq "dinsizlər" in məhvinə təşviq olundu.

Fəqət o əski itaət hakimiyyət dövrü artıq keçmişdi. Gərçi Romanın fəryadına səs verəcək milyonlarca insan tapıldı. Amma artıq buz qırılmışdı, təlsim çözülmüşdü. Romanın düşmənlərinə tərəfdar olacaq bir çox insanlar tapıldı. Müdhiş və nəsillər boyunca Avropanı qanlara boyayan bir məzhəb müharibəsi başladı. Eyni millətin fərdləri hətta eyni dövlətin çeşidli qismi bir-birinə qarşı çıxdı. Qərbi Avropa ərazisində bu müharibəyə qoşulmamış çevrə qalmadı. Bəzən mücadilə ailələrə qədər, də

şoxuldu. Fəqət bir tərəf nə qədər şiddət, hiddət, zülm və cəfa edirsə, digər tərəf də o nisbətə əzm, səbat və müqavimət göstərirdi. Nə "Müqəddəs Varfolomey"⁵⁴ vuruşmaları, nə "İnkvizisiya", nə "Autodafeler"⁵⁵ yeni cərəyanın müqavimətini qıra bildi. Almaniyada və bəzi başqa yerlərdə bu yeni axım qəti bir müvəffəqiyyət qazanaraq Romanın zülmünü əbədi olaraq qırdı. Məğlub olduğu yerdə isə bu yeni cərəyan tərəfdarları evlərini və müləklərini tərk etməyi və mühacirətin çeşidli müsibətinə dözməyi üstün tutdu.

Daha sonra Roma kilsəsi içində hər cür yeniliyə müdhiş bir mücadilə açmış olan softa Savonarola⁵⁴ və cizvit təriqətini icad edən İqnatı Loyola⁵⁵ kimi şəxslər hər cür silah və vasitə ilə cərəyanın önünü almağa cəhd etdilərse də bacarmadılar.

Mücadilə bu gün də davam etməkdədir. Fəqət artıq yerləşmiş və zaman dəyişməsi ilə barışmış olan iki məzhəb, yeni protestantlıq və katoliklik arasında deyil, son iki yüz ildən bəri çeşidli xristian məzhəblərini təmsil edən ruhani zümrə ilə cismani xristian cəmiyyətləri arasında davam etməkdədir.

Bu dəfə mübarizənin mövzusu ümumiyyətlə cismani camaatları, ruhani ünsürlərin müdaxilə və təcavüzlərindən qurtarmaqdan ibarətdir. Çünki başlanğıcda eyni məqsədlə Romaya qarşı üsyan etmiş olan protestantlıq müstəqil olar-olmaz eyni təhəkküm, təcavüz və saldıranlıq təmayülünü göstərərək özünü saxlaya bilmədi.

İşte, iki yüz ildən bəri Avropadakı fikir mücadilələrinin ən önəmli. Cəmiyyətlərin maddi və mənəvi həyatlarını idarə etmək və düzenləmək iddiasında bulunan "Clericalisme"⁵⁶ zehniyyəti ilə fikri və maddi sahələrdə tamamilə sərbəst və hakim olmaq istəyən dünyəvi zehniyyət arasındakı mücadilə.

Ta on səkkizinci yüzilin başlarından bəri, Avropa cəmiyyətləri bu iki cərəyanın və iki zehniyyətin arasında bölünə-

⁵⁴ Fransada 23 avqust 1572-ci ildə protestantların öldürüldükləri gecə (T.T.).

⁵⁵ Ümumiyyətlə, yandırılaraq öldürülmüş bir münkir və ya yehudi haqqında inkvizisiya məhkəməsi tərəfindən qərarın hər kəsin önündə elan və infazı.

rok, "liberalizm"⁵⁶ və "klerikalizm"⁵⁷ adları altında mücadiləni davam etdirməkdədir.

Mücadilə həyatın bütün sahələrinə şamildir; siyasət, ədəbiyyat, fəlsəfə və hətta sənaye və ekonomi bu dəhşətli savaşa birer meydanı kəsildi. Politikada mühafizəkar və gələcəkçilər əski zehniyyət və görüşləri dəstəkləyir. Əski sülalələr kilsə ilə savaşı çoxdan tərk etmişdi. Çünki kilsəyə edilən hücumların özləri üçün də təhlükəli olduğunu təqdir eylədilər və salamatlıqlarını kilsəylə birləşməkdə görərək cismani və ruhani hakimiyyətin tək qaynağı olmaq üzrə kilsəni tanımağa başladılar. Kilsə də, buna qarşılıq, sülalələrin "Allahın kölgəsi", "Allah tərəfindən yardım edilən" olduqları əsaslarını aşılamağa qoyuldu. Bu surətlə ümumi təhlükəyə və ortaq düşməne qarşı sülalələrlə kilsə arasında bir birləşmə və anlaşma oldu.

Elm və fəlsəfə sahəsində uzun müddət insan düşüncəsinin öz nəzarəti altında saxlamağa, müsbət elmləri dünyanın heç bir tərəfində görülməmiş bir şiddətlə təqib etməyə, fəlsəfə adına əski Aristo⁵⁸ və Əflatun⁵⁹ ənənələrinin dışında heç bir şey tanımağa alışqan olan kilsə bu nəzarət imkanını qeyb etdikdən sonra, yeni qurmuş olduğu universitet və məktəblərlə modern universitet və məktəblərin təsirlərini aradan qaldırmağa başladı.

Hətta sonradan mübarizə özəlliklə ekonomik sahəyə töküldüyü zamanlar bu silahdan da faydalanaraq "xristian sosializmi" pərdəsi altında işçi sinfini qazanmağa başladı.

Fəqət boş yerə! Xristian cəmiyyətləri durmadan irəliləyir və yüksəlirdi. İş bölümü və vəzifə ayrımı qaydası artıq sosial strukturun prinsipini təşkil edirdi. İşlərin bölünmüş olduğu bir mühitdə hər zümrənin, hər hücrənin yetkisi və vəzifələri belli ikən hər şeyə hakim olmaq istəyən, hər şeyin üstündə özünü görə, bütün hüquqları, bütün vəlayətləri özündə fərz edərək həyatın bütün maddi və mənəvi parçalarını düzənləmək iddiasında olan bir zümrənin təzyiq və zorbalığına dayanılmaz idi. Mübarizə davam etdikcə uğurların hanki tərəfdə olacağı hər gün daha ziyadə belli olurdu. Nəhayət, bir çox etinasızlıqlar

dan, tətbiq və bunun tətbiqlərindən sonra yeni ruh, çağdaş zehniyyət tam qələbəni qazandı.

Kilsə ilə ruhani zümrənin səlahiyyət və yetkilərinin sınırları tamamilə aydınlaşdı və bunun dışına çıxmaz oldu.

Yaşadığımız yüzilin əsasını təşkil edən iş bölümü və vəzifə ayrımı qaydası kilsə haqqında da tətbiq edildi.

"Sərbəst fikir və sərbəst hərəket", "Yaşa və başqalarının yaşamasına mane olma", "Şəxsiyyətini gətirir və başqa şəxsin gətirməsinə mane olma", işte, yeni yüzilin dayandığı əsaslar.

Bu sınırlar içində kilsə və ruhani zümrə də sərbəstdir və azaddır; onun vəzifəsi din tərbiyəsi deyilmədir? İstədiyi qədər bu sahədə çalışsın, propaqanda etsin, təlqinlərdə bulunsun, məktəb açsın, vəzərlər versin, qəzet və dərgilər yayınsın. Fəqət başqa şeyə qarışmasın. Cəmiyyət üçün qanunlar qoymağa, insanların fikri və duyğularını önəlməyə yeltənməsin, xalqın öz həyatını istədiyi biçimə düzənləməsinə mane olmasın. Qıscası, fikri və hərəket üçün bəlli prinsiplər, bəlli qaydalar qoymağa və bu qaydaların dışına çıxanları lənətləməyə qalxımasın. Qalxdığı andan etibarən, cəmiyyətin prinsipi olan "sərbəst fikir və sərbəst hərəket" əsasında üsyan etməsi olur və cəmiyyət də onu öz vəzifəsi sınırları içində saxmaq zorunda qalır.

Bu gün çevrəimizdəki bütün cəmiyyətlərdə kilsə və ruhani zümrə bu durumu istər-istəməz qəbul etdi. Heç bir yerdə cəmiyyət üçün qanunlar qoymağa, "məşur məşrutə" tərtibi, yasama məclislərinə nəzarət etməyə milli hakimiyyətin üstündə bir hakimiyyət qurmağa, cəmiyyətə əlbisə, döşəmə modası göstərməyə, fərdin fikri cərəyanlarına mane olmağa yeltənməz, yeltənmək istədiyi gün həmə öz sınırlarına döndürülür.

İşte, bunun üçündür ki, bu gün bu cəmiyyətlərdə zümrələrin vəzifələri bir-biri içine girməyindən hər müəssisə və özəlliklə kilsə özünə xas olan vəzifələri xalqın ən fazla yararlanmasını saxlayacaq bir tərzdə etməkdədir. Orada milli hakimiyyət və bu milli hakimiyyəti təmsil edən yasama məclisləri haqqıyla hakimdir, istədiyi və məmləkət üçün ən faydalı saydığı hər hanki bir qanunu qəbul etməkdə tamamilə sərbəstdir. Bunun kimi bir bilgin, bir fikir adamı, bir ədib öz tənqidlərlə

rində, öz düşüncəsində, ilhamlarında tamamilə sərbəstdir. Heç bir şey ilə, heç bir dış əndişə ilə bağlı deyildir. İştə, bunun üçündür ki, bu sahələrin hər birində cəmiyyət üçün ən böyük mənfəət saxlanmaqdadır. Kilsə və din sahəsində də eyni dəyişiklik oldu, yeni bunların da sınırı fəaliyyətlərinin səlahiyyət dairəsi belli oldu və bu sayədə sahe və genişlikcə görünüşdə qeyb etmiş olduqları halda, məhsuldarlıq və sıxlıq qazandı. Heç şübhə yoxdur ki, bu gün Avropada dindar olan kimşə haqqıyla dindardır. Artıq Hz. Məryəmin⁶⁰ rəsminə bir mum yandıraraq oğurluğa gədənler olmaz, keşişə para verərək cənnəti satın alacaq axmaqlar qalmamışdır. Halbuki Stendal⁶¹ və ya «Dekameron»⁶² hekayələrini oxuyunuz. Orta çağda Avropa bu çeşid insanlarla doluydu.

Fəqət buna qarşılıq, bu gün kimşə riyə pərdəsi altında gizlənmək məcburiyyətində olmadığı kimi, dindarlar da haqqıyla anlayaraq, duyaraq dindardırlar. Din xidmətəkarları vəzifələrini qavrayıb o vəzifənin yerinə yetirilməsinə özlərini verdikləri kimi digər zümrələr də öz iş və hərəkətlərində, öz vəzifələri sahəsində tamamilə sərbəstdirlər və kimsənin başqasının işinə qarışmaq haqqı olmadığından nəticədə hər kəsin mənfəəti cəmiyyətin yüksəlməsi, dövlətin irəliləməsi ən mükməmel sürətdə saxlanmışdır.

İştə, yaşadığımız yüz ilin ruhu! Çağdaş cəmiyyətlərin durumu! Ətrafımızda, yeni islam dışındaki insanlıqda da din dünyaya işlərinə qarışdığı müddətcə arada bir tarazlıq vardı və İslam çevrələri başqalarından geri qalmırdı.

Fəqət insanlığın başqa qismlərində başqa tərəfə doğru yürüyüş olduğundan, bu cəmiyyətlər öz işlərini, yeni dünyəvi və maddi işlərini nizamlamaq xüsusunda tam bir hürriyyət və sərbəstlik əldə etməyi başardıqdan sonra, islam cəmiyyətlərindən daha ziyadə irəliləməyə və yüksəlməyə başladı. Zaman keçdikcə aradakı məsafə genişləndi və nəhayət, bu günkü durum ortaya çıxdı. Bir tərəfdə sərbəstlik və hürriyyət, təcrübə və ağıl hakimiyəti, digər tərəfdə durğunluq və keçmişə bağlılıq. Bəsbellidir ki, birisi yürüyəcək və irəliləyəcək, öteki heç olmazsa duracaqdı.

Hüquq nədir? Fərdlər arasındakı ilişkileri təsbit deyilmi-dir? Öyləysə hüquq mahiyyət baxımından hərəkətlidir, deyışən bir konudur. Zaman aşımıyla həyat şərtləri dəyişdiyindən fərdlər arasındakı ilgiler də dəyişir. Dolayısıyla onları təsbit edən prinsiplərin də dəyişməsi gərəkdir.

Zatən Quranın dünya işlərinə aid qismi eyni maddi dəyişikliklərin məhsulu deyilmi-dir? Müqəddəs ayətlərin eniş səbəblərinə aid hər hankı bir əsəri, məsələn, İmamı-Süyutinun «Əsbabi-Nüzul»unu⁶³ oxuyunuz. Görəcəksiniz ki, dünya işlərinə aid ayətlərin hamısı maddi səbəblərə dayanaraq meydana çıxan bir ehtiyacın düzenlənməsi üçündür.

Demək ki, bu ayətlərin enməsinə belə hüququn mahiyyət baxımından dəyişik olması səbəb olmuşdur.

Şimdi bir tərəfdən bir cəmiyyəti düşünlünüz ki, öz həyatını düzenləmədə, yeni qanun yapmada tamamilə sərbəstdir, digər tərəfdən də başqa bir cəmiyyət təsəvvürü edin ki, bu sərbəstlikdən yoxsuz olsun, bir nöqtəyə saplanıb dursun. Bəsbellidir ki, birinci həyatını daima zaman və məkana uyğun bir tərdə düzenləmiş və tərtib etmiş olacaqdır; ikincisi daima zaman və məkandan geri qalmış bulunacaqdır.

Gərçi bizdə də zamanın dəyişməsiylə hökmələr dəyişir qaydası qəbul edilmişdir. Fəqət bu qaydaya doğruluq və səmimiyyətlə riayət olunmamışdır və olunmur. İstənilidiyi zaman dini bir bəhanə ilə hər çeşid yeniliyə qarşı çıxılır və din adına hər çeşid ictimai gelişməyə əngəl olunur. Yalnız «nas»lara deyil, alışqanlıqlara belə dini mahiyyət verilərək fərdlərin düşüncə və hərəkət təşəbbüsləri və cəmiyyətlərin də maddi və mənəvi gelişmələri durdurulur. Özlərini dinin təmsilçisi sayanlar elmi, fənni, siyasi, ictimai, mali, təhsil və tərbiyyəyə aid hər işdə özlərində hər çeşid hüquq görür, hər şeyə barməqlarını soxurlar. Cahil, din və dünyasından eyni dərəcədə xəbərsiz olan qələbəliyin təsəssüb qeyretini qıcıqlayaraq hər çeşid yeniliyə, zaman və məkanın gərəktirdiyi hər dəyişikliyə

⁶³ Nas – Quranda və ya hədisdə bir iş haqqında olan açıqlama və bu açıqlamayı göstərən sözdür (T.T.)

qarşı mücadiləni özləri üçün bir vəzifə sayır. Alın məsələn təhsil və tərbiyə metodu məsələsini: sırf bir sənət olan bu sahənin dinlə bir ilgisi varmıdır? Bununla bərabər, yeni metodu qəbul etdirmək üçün nə qədər zəhmətlər çəkildi, nə qədər dinsizlik ittihamlarına köks gerildi! Hələ az-çox dinlə görünüşdə ilgili olan hüquq, iqtisad, siyasət məsələlərində qiyamət qopur. Dinin təmsilçisi sayılan zümrə bu məsələyə dair kimsə üçün ixtiyar vermir.

Tək səlahiyyəti özlərində görürlər. Özləri isə nə zaman, nə məkanı diqqətə alır, fərd və cəmiyyəti yüz ildən bəri qalmış, çoxdan bəri zaman və məkanın dışına çıxmış prinsiplərə bağlayaraq həyatı durdurmağa, ruhlı insanları ruhsuz bir qəlib halına soxmağa çalışırlar.

Bundan dolayı, yuxarıda sözü etdiyimiz zamanın dəyişməsiylə hökmlər də dəyişir qaydası, bizdə quru, hər çeşid həyatı qüdrətdən yoxsun, tətbiq sahəsi olmayan bir formul halında qalır.

Bunun başlıca səbəbi bu düsturun davranışlarla deyil, sözlə, ağıl ilə deyil, dillə qəbul edilmiş olmasıdır. Bizdəki zehniyyət bu prinsipin özünü və genişliyini, hikmət və mahiyyətini haqqıyla anlamağa və qavramağa manedir. Biz bir kərə gələməyə yapışıb qalmışıq. Biz hər şeyi oradan almağa və oraya döndərməyə alışmışıq. Yüz illərdən bəri bütün elm və fənni, hikmət və fəlsəfəni, əxlaq və hüququ, siyasəti, qıscacası hər şeyi orayla ilgili görmüşük və şimdiki də görürük. Bu görüş tərzinin dışına çıxanlara qarşı daima lənətləmə və kafir sayma silahını kullanmışıq və kullanırıq.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, Avropada da bir zamanlar belə idi. Bu xalq orada da indiyə qədər davam etmiş olsaydı iki ələm arasında tarazlıq olacaqdı. Hətta eyni sahə üzərində eyni yolda irəliləyən iki ümmətdən islam camaatı daha üstün olacaqdı. Çünki islamıyyət xristianlıqdan irəliləməyə və yüksəlməyə – tarixin də isbat etdiyi kimi – daha müsaidir.

Fəqət yazıq ki, durum bu deyildir. Avropada işlər dəyişdi. Orada iş bölümü və vəzifə ayrımı qanunu hakim olaraq dini zümrələr özlərinə xas olan özəl sahəyə döndərildilər. Am-

ma velayətdən və hüquqdan məhrum edildilər. İxtisasları dışına çıxmağa, başqa səhələrə qarışmağa mənəələr qoyuldu.

İşte, tarazlığın bu surətlə pozulması bizi çox fəci bir halda buraxdı. Biz fələn Avropanın dörd-beş yüz il əvvəlki zehniyyətini daşdıqımız, o zamankı həyatını yaşadığımız halda, bu gün istər-istəməz onun bir çox həyatı müəssələrini təqlid etmək məcburiyyətindəyik. Bu durum bizdə elə faciəvi hallar yaratmışdır ki, faciənin dərəcəsinə yalnız uzun-uzun düşünlüb bu gün çəkdiyimiz fəlakətlərin səbəblərini incələmək zəhmətinə qatılanlar təqdir edə bilərlər.

Məsələn, biz məşrutə üsulunu Avropadan almaq məcburiyyətində qaldıq. Halbuki bu üsulun Avropada ifadə etdiyi mənə ilə bizim zehniyyətimiz arasında qara ilə ağ qədər fərq vardır.

Avropada məşrutə üsulu demək, milli hakimiyyət deməkdir. Yeni milli iradənin hər şeyə hakim olması, milli iradənin ilgili olduğu hər maddənin kəskin bir əmr olması deməkdir. Orada milli məclislər milli həyatın hər hansı bir qismini düzənləmək və hər hansı şəkllə salmaq haqqına sahibdir. Orada zamanın dəyişməsiylə hökmlər də dəyişir qaydasına haqqı ilə riayət edilərək hər hansı qaydanı, üsulu lüzum görüldüyü anda dəyişdirə bilərlər.

Bizdə də belədir? Bizdə gerçəkədən milli hakimiyyət varmı? Bizim millət məclisləri hərəketlərində gerçəkədən sərbəstmi? Bir çox vaz keçilməz ehtiyaclar vardır ki, bu məclislər qorxudan yanaşa bilmirlər belə. Çünki bilərlər ki, bir dinsizlik tufanı həməm qopar. Nəçə kərə bu zavallı millət və məmləkət bu müdhış tufanların dalğaları altında əzildi.

Bu zehniyyətdir ki, qurtuluşumuz üçün çarə sayaraq aldığımız bütün müəssisələrin tam əsasından pozaraq, əslini dəyişdirərək yalnız iş görəmə deyil, hətta əksinə hərəket edəcək bir halə soxur; faydalanmaq yerinə zərər görürük. O zaman saxta fikirlə adamlarımızdan müteəssib və cahil gələneklərimizə qədər hər kəs qınama dilini açaraq gördüyümüz qüsurla-

* Bu əsərin 1919-cu ildə Maltada yazıldığını təkrar xatırladıq (T.T.)

rı, əks nəticələri həmişə o müəssisələrə yükləyirlər. Bunlar anlamırlar və ya anlayıb etiraf etmək istəmirlər ki, qəbahət o müəssisələrdə deyil, bizdədir, bizim dar düşüncələrimizdə, kor zehniyyətimizdədir.

Həyatın əzici və öldürücü hücumları altında bir takım tədbirlərə baş vursaq da, heç bir zaman bu tədbirləri sonuna qədər yürüdəcək cəsarəti göstərə bilmirik. Biz hamımız gözəl duyur və anlayırıq ki, yaşatmaq istədiyimiz keçmişin bir çox hökmləri, bir çox qismləri ya tətbiq edilə bilməz və ya tətbiq edilənsə tamamilə əks nəticələr verir. Məsələn, bu gün aramızda heç bir kimsə yoxdur ki, cəza xüsusunda “gözə göz”, “buruna burun” qaydasının tətbiq edilə bilməyini iddia etsin. Bir oğrunun əlinin kəsilməsinə bu gün hansı vicdan razı olar və ya hansı hakim hökm edir? Bir kimsenin qız övladı dururkən mirasının böyük qisminin ata tərəfindən əqrəbaya verilməsini bugünkü ümumi vicdan necə təsvir edir? Çox arvadlılığa bu gün hamı nifrət etməkdədir.

Ətrafımızda başqa əsaslar, başqa metodlar hökm sürməkdədir. Bu ətraf isə bizi əyməkdə, qırmaqdadır. Bizim təqib edəceyimiz iki yol vardır; və əzilməyə, məhv olmağa razı olmaq və yaxud əsasları qəbul etmək.

Biz görünüşdə ikinci yolu tuturuq. İlhamımızı bu günkü çağdaş düşüncə gücündən aldığımız halda, çarələri onun tamamilə ziddi və müxalifə olan əski zehniyyətdə arayırıq. Bir tərəfdə Spenser⁶⁴, Dürkheim və Berqson, digər tərəfdə Əbu Yusif⁶⁵ və Əbu David⁶⁶, bir tərəfdə bu günkü sosiologiya və fəlsəfə, digər tərəfdə “Ehkamı-Sultaniyyə”⁶⁷ və “Əxlaqı-Nasiriyyə”⁶⁸. Birləşdirilməsi və uzlaşdırılması mümkündürmüdür?

Əvət, sayğı və öyünməyə layiq bir çox əməklər və zəhmətlər sərf edildi. Fəqət gedilən yol çox dolanbaclıq, eyri-üyrü olduğu üçün nəticə bəlihsiz qaldı. Bəziləri fiqhın (cevaz) qaydasına, digərləri Əbu Yusifin “Örf nəzəriyyəsi”ne saplaşdılar. Orada uzlaşma çarəsi aradılar. Fəqət bunların heç birisi məsələni əsaslı və ətraflı bir tərzdə həll edə bilmədi. “Cevaz” da təsərrüf nəzəriyyəsini irəli-sürənler şəriətin qayət sımlı olan mubalı sahəsinə bir qapı açmaqla bərabər, həyatın həmnən anda

doqquzunu saran geri qalan qisminə toxuna bilmədilər belə. O qism yenə qapalı qalır. “Örf nəzəriyyəsi”ne gəlincə, bu nəzəriyyə bəlihsizliklə doludur. Örf nədir? Yaxşılıq və pislik təlak-kilərimi? O halda əldə olunanı ən mühkəmməl saymaq gərəkməzmi? Örf nəzəriyyəsinə tərəfdar olanlar sonuna qədər bu nəzəriyyəyə sadiq qalmış olsaydılar hər çeşid ictimai gəlişməni inkar etmələri lazım gəlirdi. Çünki örf heç bir zaman və heç bir surətdə öz-üzünə dəyişməyəcəyindən, örfə saplanıb qalan cəmiyyətlər donmuş olurlar. Həmçinin islam aləminin son beş yüz illik tarixi bu gerçəyi açıqca isbat etmişdir. Örfçülər nəzəriyyələrinin bu yanlış tərəfini çox yaxşı anlamışdılar və bu əndişə ilərdi ki, bu nəzəriyyəni “Dahi” nəzəriyyəsilə qüvvətləndirməyə çabalayırlar. “Fərdiyyət”i qaldıraraq yerinə bir çeşid insani “tanrılıq” qoyurlar. Örfün dəyişdiyini guya bu qəhrəmanlar müjdələrlər. Zaten dahi, məşəri (topluluğa aid) vicdanın görünməsindən ibarət olduğundan, bu vicdanda gizli tərzdə doğan yaxşılıq və pislik görüşləri qəhrəmanlarda özltüyündən, fəqət açıq bir surətdə bəlidir.

Fəqət bu qəhrəmanlar özləri necə meydana çıxırlar? Mədam ki, bunlar zaten var olmaqla bərabər hənüz gizli olan dəyişikliklərin məsuldurlar, əcəba bu dəyişikliklərin özləri necə olur?

Bu nöqtə, işte, örf nəzəriyyəçilərinin durduğu yerdir? Cavab yox! Çünki fərdiyyət qaldırılmış olduğundan və şəxsi fikirlərə və örfə uymayan fərdi görüşlərə heç bir dəyər və önəm verilmədiyindən bunların təsiri tamamilə inkar olunduğundan, örfçülər üçün bu sorğuya cavab vermək imkanı qalmır. Halbuki gerçəkdə siyasi, ictimai, estetik, fikri gəlişmənin ən təsirli amili yenə fərddir. Hər nə qədər fərdlər içində olduqları çevrədən ilham alırlar, fikir və duyğularının amillərini və əlamətlərini o çevrələrdən saxlayırlarsa da gəlişmə tarixi və hər günkü müşahidələrimiz isbat edir ki, bu xüsusda fərdlərlə çevrələr arasında qarşılıqlı bir fəaliyyət və təsir vardır. Çevrə fərdə nə qədər ilham verirsə, o nisbətə də fərd çevrə üzərinə təsir etməkdən geri qalmır. Fərd çevrədən aldığı fazlasıyla geri verir. Zaten, fərd bu olsaydı, özü çevrəyə ilham verməseydi və

çevrəyə qarşı yalnız qramafon rolunu oynamaqla qalmış olsaydı, bir çox fərdlərin bir araya gəlməsindən ibarət olan cəmiyyətdə heç bir yenilik, heç bir irəliləmə olmazdı. Cəmiyyətlər dönübdönüb bir nöqtə üzərində qalmış olurlardı.

Bu baxımdan da örf nəzəriyyəsinin yanlış olduğu ortaya çıxır.

Bu kimi əyri-üyrü yollara sapmanın doğru olmadığı aşkardır. Qarşımızdakı şərtləri qaldıraraq hər türlü gelişməyə uyğun bir yol açma bilmək üçün açıq əsaslı və geniş prinsiplərə dayanmalıyıq. Belə bir yola ətrafı gözəyərək hər kəsi məmnun edəcək idarə-məsləhət zehniyyətilə girilməz. Artıq bıcaq sümüyə dayandı, ya həyat, ya ölüm yolları arasında qalır. Bunlardan birisini seçməliyik. Ölməyə qərar vermişkə, yenə eskisi kimi Rikardo⁶⁹ və Adam Smitlə⁷⁰, Nizamüddövlə⁷¹, J.J.Russo və Spencer ilə Nasiri-Tusilə⁷² arasında qərarşız qalaraq, bunları bir-birinə uydurmağa çalışalım. Ölməyə qərar vermişkə, bunları bir-birindən ayırılma və bəlli bir yol alaraq yürüyəlim.

Hüquq dəyişik olan həyatın anlarını göstərməkdən ibarətdir. Biz yaşamaq istəyiriksə, bu əsası qəbul etməliyik. Fəqət bunun üçün əcəba dinimizi tərkmə edəcəyik?

Keyr!

Çünki din deyilən şey nədir əcəba? Hüquqi məsələlər əsl dinin konusu içinə girirmi?

Din qul ilə Allahın arasını düzenləyən bir prinsiplər sistemindən ibarətdir. O halda dinin konusunu yalnız inanışlarla ibadətlərə aid xüsuslar təşkil edər. Bunun dışında hər nə varsa, dinə təsadüfi olaraq girmişdir. Din əsl konusu olan maddələrin dışındaki şeylərdən bəhs etmişsə, sırf təsadüfi olaraq və bir məcburiyyət dolayısıyla belə etmişdir. Fəqət məqsəd o deyildir. Gerçək məqsəd inanışlarla ibadətlərdən ibarətdir.

Gerçəkden islam dinini başqa dinlərdən ayıran şey nədir? Əcəba, dünya işləri haqqında qoymuş olduğu bezi qaydalarımıdır? Bütün digər dinlər və hətta bütün digər qanun vericiləri də dünya işləri ilə məşğul olmuş, onlar haqqında şü və ya bu, bəzən bir-birinə uyğun, bəzən bir-birindən fərqli qaydalar

qoymuşlar. Bəsbəllidir ki, islamıyyəti başqa dinlərdən, islamları başqa ümmətlərdən ayıran bunlar deyildir. İslamıyyəti digər dinlərdən ayıran və bütün müsəlmanları bir nöqtədə toplayan xüsuslar dinin əsl konusu olan inanclarla ibadətlərdir.

İslamıyyətin seçkin özəlliyi, tanrı birliyi ilə yaradanla qul arasını düzenləyən ibadətlərdən ibarətdir. Burada islamıyyət bütün dinlərdən, bütün digər ümmətlərdən ayrılma və bütün islam məzhəbləri bu nöqtələr üzərində birləşmişlər. Bu nöqtə o qədər açıq, o qədər yerləşmişdir ki, Qurani-Kərimdə bu xüsusa dair hökmsüz buraxılmış ayətlər yoxdur. İslamıyyətin başlanğıcından bu günə qədər, tanrı birliyinə aid ayətlər əleyhinə heç bir dəyişiklik olmamışdır. Halbuki dünya işlərinə aid nə qədər hökmsüz buraxılmış ayətlər vardır.

Demək ki, islamıyyətdə əsas inanclarla ibadətlərdir. Bunlar əbədidir, dəyişməzdir. İkinci dərəcədə olan işə dünya işlərinə aid olan qismlərdir. Bunlar islamıyyətdə təsadüfi olaraq girmişdir. Zətən yuxarıda dediyimiz kimi. Hz. Peyğəmbər hicrətdən əvvəl vəfat etmiş olsaydı, bu gün əlimizdə yalnız inanclarla ibadətlər və əxlaqla ilgili konular bulunacaqdı, dünya işlərinə aid bir tək ayət olmayacaqdı. Çünki bu çeşid ayətlərin hamısı sonradan təsadüfi olaraq Hz. Məhəmmədin Mədinə dövründəki fealiyyəti sırasında, yeni həyatın maddi tərəflərini düzenləmək məcburiyyətində olduğu zaman və ehtiyac olduqca enmişdir. Halbuki dinin əsasını təşkil edən tanrının birliyinə inanma və bunun ətrafında toplanan əxlaqla ilgili konular dəyişməzdir. Bu xüsusa aid ən xırda ehtiyatsızlıq təsəvvürü belə Hz. Peyğəmbərin ən coşğun etirazlarına səbəb olur. Kafirlər bir gün Hz. Peyğəmbərə “Sən bizim Lat ilə Menatımızı qəbul et, biz də sənin Allahını qəbul edirik”, – deyə təklif edirlər. Hz. Peyğəmbər həməm:

“Əgər ay bir tərəfdə, günəş də o biri tərəfdə duraraq mənə belə bir təklifdə bulunsalar, yenə qəbul etməm”, – dedi. İslamıyyətin ilk günündən bu gününə qədər bu xüsusa aid əsas

* Lat ilə Menat islamıyyətdən əvvəl erəblərin tapındıqları bütəldir (T.T.)

lar eyni mənəet və qüvvətlə qorunmuş və kimsəyə onlar haqqında heç bir təsərrüf hüququ verilməmişdir.

Halbuki dünya işlərinə aid neçə ayət hökmsüz buraxıldı. Zətan "dünya işlərini siz mənədən yaxşı bilirsiniz", – deyər əmr edən gənə Hz. Peyğəmbər deyilmədir? Və yenə "Bir əmrdə şübhə olursa aqlınızla həll edin" deyər buyurur o deyilmədir?

Daha sonra "Nas ilə gələnlər arasında bir çarpışma olarsa gələnk üstün tutulmalıdır" qaydasını qoyan din böyük-ləri deyilmədir? Bu qaydanın bəhs etdiyi Nas heç şübhə yoxdur ki, dünya işlərinə aid Nasdır. Hz. Ömər⁷³ Muta (keçici nigah) nigahını yasaqladığı bilinməkdədir. Əcəba, o inanclara aid bir əsasda eyni təsərrüf haqqını özündə görə bilirmiydi?

İştə, bütün bu düşüncələr isbat edir ki, dinimizdə dəyiş-məz və əbədi olan inanclarla ibadətlərdir. Dünya işlərinə aid olan qaydalar isə təsadüfdür, zaman və məkana bağlıdır.

Bu xüsus özümüz üçün çözücəyimiz prinsipi tamamilə təsbit etmişdir. O düstur bundan ibarətdir:

İnaclar və ibadətlərdə dinə bağlı olduğumuz halda, dünya işlərinə tamamilə sərbəstik. Dünya işlərində istədiyimiz kimi təsərrüf edə bilirik. Maddi həyatımızı ümumun mənəfəti-ni göz önündə tutaraq, istədiyimiz kimi düzənləmək haqqına sahibik.

Bu qaydanı, bu ümumi prinsipi qoyaraq dini mövzunu açıq bir surətdə ayırır və digər mövzularda özümüzü tamamilə sərbəst sayaraq həm dilimizi qorunmuş və yüksəlmiş olur və həm də bizi bir çox yüz illərdən bəri saran fəsit dairedən özümüzü qurtarır və çağımızla tək rəng və tək ruh olaraq yürüyə bilərik. Əks halda, bizim üçün qurtuluş çarəsi yoxdur. Təkrar edirik, bu gün çağımızla, zamanımızla, çevrəmizlə aramızda böyük bir uyumsuzluq, bir çelişmə meydana gəlmişdir. Biz bu uyumsuzluğu, bu təzadı qaldırmaz və aralıqdakı boşluğu doldurmasaq, zaman və məkən içində qərībə və yabançı qalar və daima onların əsiri olarıq. Bir zamanlar bizimlə çağ və çevrə arasında bir ahəng və tarazlıq vardı. Ətrafımızda yaşayan millətlərin dinləri də dünya işlərinə qarışır, eyni zehniyyəti onlara aşılırdı. Fəqət bu gün onlar dinlərini heçiqi sahələrinə

yuxarıda göstərdiyimiz üzrə döndərdilər. Dünyaya aid işlərini düzənləmə xüsusunda tam sərbəstlik qazandılar. Yenə yuxarıda gördüyümüz üzrə, bundan dolayı onların dinlərinə nə zaaf gəldi və nə də gevşəklik. Əksinə olaraq, din çağın ruhu ilə uyğun yürüdüyündən getdikcə qüvvət qazandı. Cəmiyyətlər isə gündən-günə irəliləyərək və yüksələrək bizi çox geridə buraxdılar. Onlara yetişə bilmək üçün biz də eyni surətlə hərəkət etmək məcburiyyətindəyik. Etməsək həm özümüz, həm də dinimiz məhv olacaqdır. Nitəkim indiyə qədər belə olmaqdadır. Qurtuluş yalnız dünya işlərinin düzənlənməsindən tam sərbəstlik qazanmamıza bağlıdır.

ƏXLAQ

Əxlaq yaxşılıq və pislik görüşlərindən və bu görüşlərin dayandıqları qayda və müəyyidlərdən⁷⁴ ibarətdir, bu xüsusda da bizi saran bütün çağdaş cəmiyyətlərin daşında və altında qalmış olduğumuzu etiraf etməliyik. Gerçəkdə bu cəmiyyətlərlə bizim aramızda yaxşılıq və pislik məfhumları haqqında böyük bir gəlişmə yoxdur. Bir neçə xüsusa aid görüşlər, məsələn çox arvadlıq, örtünmə kimi başqa cəmiyyətlərdə pis və bizcə məqbul sayılan qisimlər istisna edilərsə, əxlaqa aid digər görüşlərin hamısı haqqında, arada-sözde bir anlaşma vardır. Sözde deyirik: çünki fələn ayrılıq və gəlişmə tamdır. Gerçəkdə bizdə cinsi münasibətə aid qaydalardan başqa digər əxlaqi prinsiplərin həmmən hamısı müəyyidədən yoxsundur. Müəyyidədən yoxsun bir qayda və prinsip isə yox kimidir. Fələn bizdə əxlaq telakkisi qurşağdan yuxarı çıxmır. Çünki yalnız bu sahəyə aid qaydalar və bu da qadınlara məxsus olmaq üzrə, ümumi əfkərdə və xalq anlayışında bir müəyyidəyə sahibdir. Zina işlədiyi bilinen bir qadın bizdə cəmiyyət və ailə içinə alınmaz. Olduğu yerlərdə sayğıya, ağırlanmaya nail ola bilməz, iyrenc və həqir görünür. Hər kes onunla əlaqə və münasibətdən çəkinir. Yeni cinsi əxlaqa aid qaydaların cəmiyyətimiz içinde mətin və hətta haşın bir müəyyidəsi vardır.

Bu qaydaya riayət etməyən bir qadın həmmən qaydanın xalq anlayışında daşdığı qüdsiliyə çarpır və cəzasını görür.

Fəqət burada da bir özəllik belirtmək gərəkdir. Müqəddəs sayılan şey qadın və kişiye şamil namus qavramı deyildir. Yalnız qadın namusudur. Çünki zina işləyən kişiye xalq görüşü və ümumi vicdan çox gözəl təhənnüm edir. Bu halda nifret edilən şey ümumi olaraq zina deyildir. Zinanın qadın tərəfindən işlənməsidir. Bu ayırma çox böyük bir önəm daşıyır. Ən

ziyadə həssas görüldüyümüz bu əxlaq qaydasında belə bizim nə qədər düşük və zəif olduğumuz çox açıq bir surətdə görülür. Qadına aid cinsi əxlaqdan sonra, bizdə gerçəkdən kutsilik daşıyan qüvvətli bir müəyyidəsi olan başqa bir qayda da Hz. Məhəmməd ilə imamların şəxsiyyətinə aid olan sayğıdır. Bu sayğıya riayət etməyənlər həmmən o qüdsiliyə çarpılır və cəzalarını görürlər. Buna kimse təhəlmül etməz. Xalq vicdanında qüvvətli olan müəyyidə bunların kutsiliyini qorumaqdadır.

Fəqət bunların daşında digər bütün əxlaq qaydaları müəyyidədən yoxsundur. Gerçi bizdə də başqa çağdaş cəmiyyətlərdə olduğu kimi yalan, çəkişdirmə, riya, yarınmaq, yaltaqlanma, hiylə, fırıldaqçılıq, oğurluq, vəfasızlıq, sədaqətsizlik, öldürmə və benzeri hərəkətlər pis sayılır. Fəqət sadəcə sayırlar. Gerçəkdə xalq vicdanında bu məfhumların heç də bir kutsiliyi yoxdur. Heç bir müəyyidə ilə qüvvətləndirilmirlər. Demək ki, həqiqətdə biz bu çeşid hərəkətlərə aid qaydaları müqəddəs tanıyırdıq. Zina işləməsiylə tanınmış bir qadından neçə qaçır, onu neçə aramızdan çıxarır, evlərimizin, ailələrimizin qapılarını ona neçə qapayırsız, yaltaq, oğru, qatil, vəfasız, sədaqətsiz adamlara qarşı da o surətdə hərəkət edirikmi? Gerçəkdə belə etmirik. Gerçi hamımızın vicdanında bu kimi hərəkətlərin pis olduğu görüşü vardır. Fəqət bu görüş qüdsi bir mahiyyət olaraq bizi hərəkətə keçirəcək qüvvətdə deyildir. Onun üçün oğurluğu, riyakarlığı, yaltaqlığı, öldürməni, vəfasızlığı, qorxaqlığı, ürəksizliyi, xəyanəti pis görməklə bərabər, bu hərəkətləri edənərlə çox gözəl görüşür və dost oluruq, evlərimizə, toplantılarımıza qəbul edirik. Hətta bir az da müvəffəq olmuş və işləri yulunda adamlarasa, daha çox hörmət, izzət, ictimaiyyətə edirik. Hər günkü həyatımız özəlliklə bu iki ildən bəri keçən həyatımızın tarixi, bu xüsusda nə qədər acı örnəklərlə doludur. Məsələn, bizi saran millətlər arasında ən rəzil, ən əlaçq, kimsenin varmayacağı hərəkət sayılan və hətta bizim də nəzəri qaydalarımızca pis olan jurnalçılıq bizdə bir yüksəlmə və mövqə sahibi olma vasitəsi oldu. İki gün əvvəl jurnalları yayınlanan bir adam, iki gün sonra nəzəret (nazirlik) məqamı-

na təyin olundu.* Və həm də hansı nazirliyə? Milli təhsil nazirliyinə. Yeni, bütün gəncliyə və bütün millətə əxlaq düsturları, təmizlik, sədaqət və yaxşı əxlaq qaydalarını öyrədəcək bir nazirliyə, xilafət və səltənət məqamı onu vəkil təyin etdi, hər gün onunla təmasda oldu. Dövlət bütün sirlərini, zorluqlarını onunla həll etməyə qalxmışdı. Dövlət böyükkləri onunla iş birliyi etdilər. Cəmiyyət də ona sayğı göstərdi və onu dəyərləndirdi. Darülfünun (universitet) ətrafına toplanmış və millətin dimağ və qəlb etibarıyla ən seçkin qismi sayılan professorlar onu qəbul etdilər və özünə sayğılar bildirdilər. Bütün yapıqlarını görünüşdə olsun təsvip etdilər. Bəzi yazar və şairlərimiz onun haqqında nə mədh edici yazılar yazdılar! Fəqət ən qəribəsi budur ki, xilafət və səltənət məqamından başlayaraq ta universitetə, yazar və şairlərə gəlincəyə qədər hamısı, bu adamın alçaq, iyrenc və pis olduğuna qanədirlər. Hətta onu mədh edənlərdən birisi, mənim də olduğum bir toplantıda, Kuvayi-Milliyə başkanlarından birisini tənqid edərək, "nədən vaxtında bu adamı öldürmədiniz" – deyə ətrafını suçladı.

Müəyyidəsi olmayan hər hansı bir əxlaq qaydası yox kimidir. Müəyyidə qüdrəti isə xalq vicdanıdır. Xalq vicdanını hərəkətə gətirəcək qəder qüdsiliyi olmayan bir əxlaq qaydasını istədiyən qəder sözdə qəbul et, dəyər və önəmi olmaz. Bizi saran mədəni cəmiyyətlərdən, heç birində, yuxarıda söylədiyimiz kimi bir jurnalçının dövlət işi başına gəlməsi, ailələr və qələbəlik arasına girməsi qəti olaraq imkan dışındadır. Oralarda belə bir adam xalqın nifət və hiddətinin hasin göstəriciləri altında əzilib gedir.** Nəhayət ya cəmiyyəti tərək edər və ya alçaqlığını intiharı ilə yixar.

Digər əxlaq qaydalarında da bu dərəcə zəif deyilikmi? Məsələn, biz oğurluğu sözdə doğru hesab etmirik, fəqət oğru dediyimiz nəçə kişinin hər gün əlini sıxırır. Əgər bu adamlar bir az da zəngin və mövqə sahibidirlərsə, nə qəder sayğı göstərər və ikram edərək. Bu xüsusda bəzən ən şaşılacaq səhnələ-

rə təsadüf edilir. Birisi heyecanla ən atəşli kəlmələrlə birinin sul-stimalını anladır, haqqında ən ağır kəlmələr işlədir. Fəqət təsadüf olaraq söz mövzusu olan kimse eyni toplantıya gəlirsə, durum dəyişir, sayğıyla salamlar verilir, hərərətə əllər sıxılır, komplimentlər deyilir.

Diqqət olunsun, dünyanın heç bir yerində, bizim çevrəmizdə olduğu qəder namusdan söz edilmez. Fəqət yene dünyanın heç bir tərəfində bizim qəder namusla qeydsizcə oynanılmasına rast olunmaz. Üç ildən beri qəzetlərimizi oxuyunuz: namusuna təcavüz olunmayan, az-çox tanınmış tək bir adam buraxdıqmi? Bunun səbəbi nədir: yene müəyyidəsizlik. Yalan, iftira, çəkişdirmə, həsəd və bənzəri sifətlər, hər nə qəder sözdə bizim üçün də pisdirlərsə də, fəlan xalq vicdanında təkpi yaratmaq qüvvətindən yoxsun olduqlarından, bu hərəkətləri edənlər ümumi nifrətə səbəb olmazlar. Əksinə olaraq, başarıllı olur, diledikləri qayeye nail olurlarsa zəki və hiyləgər deyə hər kəsin təsvibini qazanırlar. Qıscası, fərdi əxlaq sahəsində gerçək qüdsiyyəti daşıyaraq, vicdanları hərəkətə gətirəcək prinsiplər cəmiyyətimizdə çox azdır.

Zümrəvi və ictimai əxlaq prinsiplərinə gəlincə, bizdə bu çeşid prinsiplərdən söz belə etmək boşdur. Çünki bu kimi prinsiplərin doğması üçün əvvəla zümrələrin varlığı gərəkdir. Halbuki bizdə bu çeşid zümrə təşkilatı yox kimidir. Onları da ibtidai bir haldadır. Məsələn, Fransada altmış min ayrı-ayrı təşəkkül vardır. Bu zümrələrdən hər biri ayrı məqsədlərə qurulmuş olduğundan, bunlara mənsub olan fərdlər də belli qaydalara riayət etmək zorundadırlar. Hər zümrənin fərdləri şəxsi əxlaqa riayət etmək vəzifəsindən başqa, o zümrənin mahiyyətindən doğan özəl əxlaq qaydalarına da riayət etmək məcburiyyətindədir. Bu günlük çağdaş cəmiyyətlərə mənsub insanların maddi və mənəvi ehtiyacları çox çeşidli və pək çox olduğundan, bəzən bir adam mövzu və hədəf baxımından çeşidli bir çox zümrələrə mənsub olur. Məsələn, eyni adam burada bir dini cəmiyyətə orada bir spor klubuna, başqa bir yerdə bir kooperativə, dördüncü bir yerdə də bir şirkətə mənsubdur. Bu halda bu adam mənsub olduğu bu bir çox zümrələrin əxlaqi qay-

* Burada sözü gedən şəxs Əli Kamaldır (T.T.).

** Bilindiyi kimi, Əli Kamal bu əqibətə uğramışdır (T.T.).

dalarına eyni zamanda riayət etməklə mükəlləfdir. Etmədiyi təqdirdə, həməən o zümrənin zümrəvi vicdanının qudsiliyyətinə çarpır və cəzasını görür. İştə, bu cəzalar zümrələrə vicdanının müəyyidəçiləridir. Müəyyidəsiz zümrələr yaşaya bilməzlər belə. Fəqət zümrəvi müəyyidənin varlığı belə fərdlərdə şəxsi əxlaq sahəsində müəyyidələrə sayğı duyğusunun bəslənməsi və tərbiyə edilməsi ilə olur. Əks halda nə zümrə təşəkkül edə və nə də müəyyidə uygulanar. Bunun ən canlı örnəyi bizdəki zümrə təşkilatının uğradığı aqibətlərdir.

Məsələn, biz bir mətbuat cəmiyyəti qurduq. Bu cəmiyyət millətin görüşündə öndərlərindən, ən yüksək və ən aydın fərdlərindən qurulacaqdı. Fəqət müəyyidənin uygulanması imkansızlığı üzündən bu cəmiyyət çox qərribə mənzərələr göstərdi. Bir gün gəldi ki, cəmiyyət başqanlıqına Artin Camalı gətirdi. Arasında jurnalçı Əli Kamalı⁷⁵ aldı. Əli Kamal ilə onun jurnallarını yayınlayan Cəlal Nuri⁷⁶ yan-yana oturdular. Halbuki bu zümrəvi quruluşdan məqsəd mətbuatı mənən və maddi olaraq yüksəltmək, mətbuat cəmiyyətinə mənsub fərdlər arasında mənəvi bir birlik meydana gətirmək və onların mənafeələrini qorumaqdı. Bunun daşında hərəkət edəcək olan hər hansı bir fərd həməən cəmiyyətin müqavimətinə, qudsiliyyətinə çarpacaqdı. Halbuki cəmiyyətin vicdanı çəynəndi, heç bir təkpi yaratmadı. Və təbiətilə cəmiyyət inkişaf etmədi. Təqib etdiyi hədəfə nail olmağı və ola bilməzdi. Çünki yoxsundu. Zaten bizdə cəmiyyətlərin, şirkətlərin qurula bilməsi, həp bu müəyyidəsizlikdənədir. Müəyyidəsizlik isə ümumi halın mükəddər bir nəticəsidir. Bizdə qurulmuş olan siyasi zümrələrin tarixcəsi incələnsə, yenə eyni hal görülür. Bu zümrələr müəyyidəsizlik üzündən yaşaya bilməmiş və ya bir müddət sonra tamamilə mahiyyət dəyişdirərək, başqa bir şey olmuşlar. Birincisinə ən açıq bir örnək olaraq "İtilaf və hürriyyət"⁷⁷ ikincisinə də "İttihad və tərəqqi" partiyaları göstərilə bilər. "İtilaf və hürriyyət" partiyası üzvlərinin özləri, öz nizamnamələrinin, öz proqramlarının qudsiliyyətinə heç bir zaman inanmadılar. Bundan dolayı bu tüzük və bu proqram heç bir zaman müəyyidə mahiyyətini qazana bilmədi. «İttihad və tərəqqi» partiyasında isə fərdlərinin

önəmli bir qismi tüzüyün və proqramın qudsiliyyətinə inanmışlardı. Fəqət ümumi və özəl həyatda müəyyidə qaydasına alışmamış olduğundan, müəyyidənin uygulanması davamlı və abəngli bir tərzdə saxlana bilmədi. Bu üzdən partiya umulan iç sağlamlıq və dayanıqlığı göstərə bilmədi. Və yavaş-yavaş əsl mahiyyətini qeyb edərək ilk önəmli zərbədə dağılıb getdi. Halbuki çevrəimizdəki millətlər arasında elə zümrəvi və siyasi təşkilat vardır ki, yüz illər boyunca davam edib gəder.

İctimai əxlaq gəlincə, bu çəşid əxlaqın müəyyidəsi ümumi əfkardır. Fəqət Şərqdə ümumiyyətlə, gerçək ümumi əfkar olmadığından bu çəşid əxlaqdan söz belə edilə bilməz. Bizdə ümumi əfkar deyilən şeyin tək görünmə vasitəsi mətbuatdır. Mətbuatsa, ictimai zümrələrdən, bu zümrələrin dayandıqları əsas və prinsiplərdən ziyadə, şəxsləri, şəxslərin özəl təmayüllərini, diləklərini təmsil edə. Şəxsi dilək və təmayüllər isə bəlli bir ölçü, bir qayda bir sınır içinə girməz və daima dəyişkdir. İştə, bunun üçündür ki, tərəfgirlik, aşırılıq, ölçüsüzlük, qəzetlərimizin göstərdiyi ümumi hallardır. Bu da mətbuatımız müəyyidə olmaq fəzilətindən yoxsuz buraxmaqdadır. Bu surətlə xalq xidməti işlərilə məşğul olanlar, ümumi əfkarnı nəzarətini görmədiklərindən, özlərini tamamilə sərbəst kimi hiss edirlər. Ümumi məsələlər adı işlər dərəcəsinə enərək hər kəsin şəxsi vicdanı təlqinlərinə bağlı qalır. Şəxsi vicdan isə şəxsi əxlaqın tərbiyə edilməməsi və gəlişdirilməməsi dolayısıyla çox kərə pək xəfif olduğundan sui-istimal idarəsizlik, ləyaqətsizlik və s. alışqanlıq halını alır. Bu durumun milli varlığı üzərinə nə qədər yıxıcı təsirler etdiyi hər kəscə bilinməkdədir.

Qıscacası, əxlaqın hər hansı bir sahəsində çox zəif olduğumuz apacıq bir olaydır. Bu gerçəyi özəlliklə qeyd etməklə aramızda çox yayılmış olan yanlış bir görüşü düzəltmək istəyindəyik. Bizdə bir çoxları, əxlaqı sırf cinsi münasibətə inhisar etdirərək, bizim guya Qərb çevrələrindən daha əxlaqlı olduğumuzdu iddia edirlər.

Bu fikir qətiyyəən yanlış və yanlış olduğu qədər zərərli-dir. Çünki öncə burasını bilməliyə ki, əxlaq yalnız cinsi

münasibətlərlə sınırlanmış sayanlar insanı yalnız qurşağına qə-
dər təsəvvür edənlərdir. Fəqət qurşaqdan yuxarı bir qəlb və bir
də ruh vardır. İştə, bu qəlb və ruha aid olan əxlaq sahələrinin
hamısında biz çox aşağı bir durumdayıq. Məsələn, vəzifə tə-
lakkisi bizdə nə dərəcəyə qədər inkişaf etmişdir? İctimai hə-
yatın təməli olan ailə haqqındakı fikrimiz nə qədər aydınlaş-
mışdır?

Eyni həyatın başqa bir əsası olan haqq məfhumuna aid
düşüncələrimiz nədir? Qəlb və ruhumuzda buna nə dərəcəyə
qədər bağlılıq gəlişdirilmişdir? Bunun kimi, vəfa, doğruluq,
sədaqət, mərdlik, acıma, yardım, bağış, səbat, əzm və s. kimi
ruhun o həşəmətli halları bizdə nə dərəcəyə qədər gəlişmiş-
dir? Bu gün belə İstanbuldan Maltaya gələn qəzetlərdə vəliəhd-
din türk mücahidləri ilə yaptıkları bir çarpışmada yarananmış
ingilis əsgərlərini ziyarət etdiyini və onların xatirini soraraq
özələrinə şəkerləmələr dağıtdığını oxudum.* Avropanın ən süflü
bir yerində bu qədər zillətə qatlanacaq bir vəliəhd deyil, ən
aşağı bir hambal belə təsəvvür edilə bilərmi? Vəliəhd bunu
edərkən padşah da ingilis missioneri Frunu arxa qapıdan qəbul
edir və vətənin zillətini, millətin əsarətini bahasına ingilis dretnot-
ları sayəsində taxt və tacını qorumağa çalışır. Əcəba, eyni Av-
ropanın hər hansı tərəfində belə bir padşahın bir tək dəqiqə
varlığı mümkündürmü? Bəli bilərəm: İstanbulda bu rəzilər bu
alçaqlıqları edərkən Anadoluda türk kəndlisi, türk xalqı, başın-
da özüne yol göstərə biləcək Mustafa Kamal Paşa kimi əzm və
iradə sahibi bir öndər görür-görməz, millətinin, dininin və tor-
pağının şərəf və şanını, ləyaqətini, bağımsızlığını son çöreyilə
və son damla qanı ilə müdafiyyəyə qoyuldu. Bu gün qaliblər
önündə leş kimi cansız və hər şeydə zillət və hərəkətə dayanan
insanlığa, yüksək bir qəhrəmanlıq, əmsalsız bir şərəf örnəyi
göstərir. Türk xalqı daima belə olmuşdur. Daima qəhrəmanlıq
və şərəf örnəyi ola bilmişdir. Böyüklərinin başsızlığı və əxlaq-
sızlığı üzündən məhv və perişan olmaq üzrə iken bu xalq gü-
vəndiyi öndəri tapar-tapmaz millətini və dövlətini necə fəlakətlər-

dən, böhranlardan, çökmələrdən qurtarmışdır. Fəqət yazıq! Bu
xalq vəzifəsini bitirər-bitirməz millət və dövlət yenə yüksək
deyilən təbəqənin əlinə keçər. Hər yerdə və hər zaman olduğu
kimi, bizdə də millətin müqəddəratı ilə oynayan, səhnənin ön
səfinde görünən bu təbəqədir və bir millətin ümumi əxlaqın-
dan bəhs edilərkən, daima bu təbəqə diqqətə alınır. Yoxsa bir
millət bütünüylə elə dıbsız bir dəndizdir ki, daima öz dərinliklə-
ri içində təbii qüvvələrin hamısını mühafizə edir. Pozulan,
çalxanan, dalğalanan üst qismdir. Biz də ümumi əxlaqımızdan
bəhs edərkən yalnız bu qismi diqqətə alırıq. Yazıq! Bizim üst
təbəqə deyilən sinfimizlə alt təbəqə deyilən xalq arasında hər
şeydə olduğu kimi əxlaq sahəsində də doldurulmaz bir uçurum
vardır. Bir gün bu üst təbəqəyə mənsub olan bir zat, bu təbə-
qənin bir qisminə məxsus olan inamsızlıq, bədbinlik, özünü
bəyənmişliklə kuvayi-milliyəni boş yerə qan tök məkklə xalqı
lüzumsuz müqavimətə sövq etməklə suçlayır və bütün bu çə-
kişmələrdən bir şey çıxmayacağını, kəndlinin də nəhayət, ingi-
lis parası önündə əylilərək davanı tərک edəcəyini söyləyirdi.
Hazır olan mücahid başqanlarından birisi dərin bir inanişla,
kəndlinin özünü bu işə başlamış olduğunu, başqanların dəyə-
rinin, zətən var olan bir hərəkət və müqavimətin başına keçmiş
olmaqla ibarət bulunduğunu və kəndlini bu işə sövq edən
amildən təcavüz edilmiş, çəynənmiş irz və namusu qoruma və
müdafiyyə etməyə andişəsi olduğunu söylədi. Buna qarşı o zat
çox ciddiyətlə "Mən, özizim, rahat yaşamaq istəmə. Yaşa-
madıqdan sonra namusu nə edəcəyəm", – dedi. Bu şaşılacaq
cavaba qarşı mücahid də: "Nə edim ki, kəndli belə düşünür,
namusunu və irzini həyatın üstündə görür", – dedi.* İştə, bir
konuşma ki, söylədiyimiz uçurumun iki tərəfini qayət açıq bir
tərzdə göstərir.

Bu iki ildən bəri İstanbulda toplanmış olan yüksək sini-
fin göstərdiyi mənzərələr azacıq insan olan hər kəsi kədəre
sürükləyəcək qədər iyrendir. İstanbulda qalmış və ingilis

* Son xəlifə Əbdülməcidi (T.T.)

* Burada isim verməməklə bərabər bəhs edilən mücahidin mərhum Rauf Orbay olduğunu təxmin etməkdəyik (T.T.).

dretnotlarına dayanaraq xalqın başına keçmiş olan o güruh nə qədər şeytani bir oyun oynayırdı! Padşahından, sədrəzəmin-dən, nazirlərindən, yazarlarından başlayaraq şeyxülislamlarına, hakimlərinə, mollalarına, sarıqlılarına qəder o nə həyasız, ar-sız, şərəfsiz, heysiyyətsiz bir cümbüşdü. Müqəddəsətin hamısına təcavüz edilir, din, istiqlal, hakimiyyət, şərəf, heysiyyət həp kirlədilir.

Ermənilər, rumlar açıqdan-açığa türk şərəfini, türk namusunu çıxğayırlar. Padşah hələ də ermənilərə sığınır, onlardan yardım istəyir. "Əziz və möhtərəm" olan erməni dostlarını hər gün sarayında sayğıyla qəbul edərək, dövlət işlərini əlləri-nə əmanət edir. Düşmənlər sultan saraylarını müsadirə edərək, eşyalarını küçələrə atır, hərəmlərinə yataq odası yaparlar. Yə-nə Damad Fərid⁷⁸, Qalatasaray Sultanisində (İsəsi) iki düşmən yüzbaşısına xitab edərkən türkün sədaqətindən, sevgilərindən bəhs edir.

O kiçildikcə, təbiətilə böyük bir qürur sahibi olan düşmənlərin nifrəti daha ziyadələşirdi. Rəzalet müsabiqəsi da-vam edirdi. Daxiliyyə naziri Camal, türklərin səkkiz yüz min erməni qətl etdiklərini söylərkən padşah da daha üç gün əvvəl "Vəzir-i-maali semirim" (Yüksək vəsfi vəzirim) deyə xitab et-diği adamları, sırf ingilislərə xoş görünüb öz postunu qurtar-maq üçün "Qatil canavar" deyə pisləyirdi. Bu rəzalet ahəngin-də, bəzi yazarlarımız ən yüksək məqamdan tutduraraq, vətəni-ni, namusunu qanı və malı ilə müdafiə edən Anadolunu təhqir edir, kiçildir. Yunan başarılarını böyük hərfələrlə və açıq bir se-vincle yayımlayırlar. İngilis hakimiyyəti üçün dəftərlər açırlar. İngilis fəzilətləri haqqında tərif dolu şərlər yazılır. Məhkəmə-nin başına, insanların yüz illərdən bəri lənətlə yad etdiyi "Nemrut" un ismiylə xitab edilən bir paşa keçir. Bu kafir hərif, kafirlərə yarımaq üçün yuxarıdan aldığı bir əmr üzərinə mü-səlmanlara qarşı adətə, bir ov açır və ətrafına dəhşət saçır. Bir tərəfdən ingilislər, bir tərəfdən fransız və yunanlar, üçüncü tə-rəfdən də bu cəlladın adamları türkləri küçələrdə, evlərdə ov-

layırlar. İngilislər islam qadınlarının namusuna saldıırkən, məsum insanlar saxta qərarlarla dar ağacına çökilir. Ədalət na-minə padşahın, sədrəzəmin, şeyxülislamın təsvip və təşviqiylə, türlü alçaqlıqlar edən və ədalət məfhumuna belə lənət oxu-dan Nemrut günün qəhrəmanı kəsilir. Bu cəllad haqqında məd-hiyyələr, qəsidələr yazan yazarlar bulunur.

Eyni zamanda, Damad Fərid və yaranı ingilis parasıyla Anadoluya qarşı müsəlmanlardan qurulmuş bir ordu təşkilinə təşəbbüs edir. Şeyxülislam da Anadoluylla hərbi dini bir vəzifə kimi göstərməyə qalxır.

İşte, İstanbulun o zaman göstərdiyi şeytani mənərə! Bu alçaqlıqlar, bu zillətlər və rəzaletlər arasında edilən oğurluqla-rı, çalınan paraları və sui-istimalları söyləmək artıqdır. İstanbul bu zillətlər arasında sürünərkən, üst təbəqənin ikinci qismi olan bizlər nələr edirdik?

Ah! Keşke taleh mənə lövhənin bu tərəfini görməyi nə-sib etməmiş olsaydı!

İlk öncə mənə elə gəlirdi ki, heç olmazsa bizlər birər mətənət və səbat abidəsi kəsilərək, düşmənləri belə sayğıya sövq edəcəyik. Bunun üçün gərəkli olan görünüşdə şərtlərin hamısı vardı. Hamımız eyni cəmiyyətdə, eyni partiya mənsub adamlar, eyni yolun yolçuları, eyni idealın müdafiəçiləriydik. Bundan dolayı ortaq fəlakət bizi biri-birimizə daha ziyadə ya-xınlaşdıracaqdı. Bu fəlakətə qarşı bir-birimizə sarılaraq, tək vücudlu bir qaya kəsiləcəkdik.

Fəqət yazıq! Məgər mən aldanmışam! İpdən qaçmış adamlar kimi İstanbuldan uzaqlaşdıqca (Burada İstanbuldan Damad Fərid və ingilislər tərəfindən əsir olaraq Maltaya sür-gün edilişdən bəhs olunur) aramızdakı göz yaşlarını, uğradığı-mız zilləti unudur və yaşamaq ümüdinin dönməsiylə, sanki heç bir şey olmamış kimi əski sevinclərimizi birər-birər dirildirdik. Sanki tam bir dövlət və millət, tam min illik bir tarix bizim köksümüz üzərində can verməmişdi. Sanki hələ dünən o böyük ölünün yasdığı bizim qucaqlarımızda bulunmurdu! Ara-

⁷⁸ Nemrut Mustafa Paşa (T.T.)

⁷⁹ Şeyxülislam Xoca Səbri Əfəndi (T.T.)

mızda birisi və kim, Ya rəbbi! İngilis bayrağına bürünüb əfv diləməmi təvsiyə etdi.

Demək ki, yaşamaq, nə olursa olsun yaşamaq! Düşmənin alayları, təhqirləri altında, min türlü alçalışla bulanmış olsun, yenə yaşamaq! Mondrosa⁷⁹ varmamızdan dörd gün sonra içimizdən birisi və həm də dövlətin müqəddəratıyla oynayacaq mövqedə bulunmuş birisi "uçat və adil ingilis hökuməti"ne özünü zalım və zorba bir hökumətin elindən alıb qurtardığı üçün qəlbinin ən səmimi köşələrindən daşan minnətdarlıq duyğularını bir "şükran vəzifəsi" deyə ərz etməyə qoşdu! Bu necə dövlət? Bu necə hökumət? Bu necə padşah və xəlifə ki, öz övladlarını düşməne təslim edir? Bu necə övlad ki, hələ dünən yabançıların müdaxiləsindən və kapitulyasiyalardan qurtulmaq niyyətilə mülk və dövləti çox böyük bir çıxmaza sürüklədikdən və bu yolda milyonlarca insanı qurban etdikdən sonra bu kərə öz nəfislerini qurtarmaq üçün eyni müdaxiləyə dəvət edir? İngilislər bizi Bəkirəyə bölüyündən alaraq və yük avtomobillərinə mindirərək, iki yüz süngünün mühafizəsi altında Maltaya, Mondrosa sövq etdikdən sonra, müsafirliyemi dəvət edirlər? Mondrosdakı demir çəlləklərlə demir tel hör-gülər və Maltadakı San Salvador qalasının dörd tərəfini saran süngülər belə bir müsafirlik fikrini təlqin edəcək mahiyyət-dəmiydi?

Eyni fəlakətə uğramış, eyni cəmiyyət fərdləri arasında dayanışma və yardım qayət təbii və ən əvvəl olacaq bir hal deyilmidir? Halbuki, Malta bunu da göstərə bilmədi. Gələr gəlməz parçalandıq. Sayımızdan fazla qismlərə bölündük. Bu bölünmə fikir və duyğuların, əxlaq və təbiiyyətlərin uyğunluğuna görə deyil, sırf cibdəki paranın miqdarına görə yapıldı. Zətən düşüncə və duyğu birliyi heç yoxdu. Fərdlərin sayı qəder ayrı-ayrı aləm vardı. Uyuşmazlıq o dərəcədə idi ki, iki il içində orta-q tək bir təşəbbüsdə, orta-q tək bir hərəkətdə bulunmadıq.

⁷⁹ Yaxında Malta xatirələrimiz yayınlanacaqdır. Bu olaylar təfəsilatla yazılacaqdır (Yazarın bu haşiyədə behs etdiyi xatirələr çeşidli səbəblərlə indiyədək yayınlanmamışdır. (T.T.)

Orası bir məhşərdi. Alt qatda açıqdan birisi ölmüş olsaydı, üst qatın bundan xəbəri belə olmayacaqdı.

O qəder biri-birimizə ilgisiz və yabançıydıq. Arkadaşlardan birinə bir haqsızlıq edildiyi zaman digərləri tamamilə seyrici və yabançı bir vəziyyət alır və onun imdadına qoşmaq, haqqını müdafiə etmək belə dursum, heç olmazsa mənəvi olaraq ona təsəlli vermək lüzumunu belə duymurduq. Əksinə olaraq, belələri əgər bir az da dikbaşlıq etmiş, öz heysiyyət və şərəfini gözləyərək cəzaya uğramışsa, üzünə qarşı susub qalmışkən arxasından "dəli" deyə gültürdük. Hər birimiz öz rahatlığımızı öz vasitələrilə saxlamağa çalışırdı. Ruhlar o qəder biri-birinə yabançı, qəlblər arasındakı soyuqluq və uyğunsuluq o dərəcədəydi ki, iki il içində bir az mədəni və aydın adamlarla yaraşan, orta-q bir həyat, orta-q əyləncələr düzənləmək imkanını bulamadıq.

Əvət, bizimlə İstanbuldakılar arasında böyük bir fərq vardı. Maltadakılar heç bir zaman vətənlərinə xəyanət, xəsis bir mənfəət uğrunda millətlərinə xəyanət edəcək qədər kiçiklik göstərməzdilər. Burası mühakkak. Fəqət əcaba bu fəzilətdirmi? Əcaba, xəyanət etməmək kimi mənfəi sifətlər, uzun və dünya çapında bir tarixi olan bir millətin başına keçən bir partiyanın fərdləri və başqanları üçün pək öyüləcək bir sifətdirmi? Əgər türk aydın və öndərlərinin fəzilətləri bu kimi mənfəi sifətlərdən ibarət qalırsa, əcaba vəzifələrinə haqqıyla yerinə yetirməş sayıla bilərləmi? Vətəne xəyanət etməmək, milləti satmamaq! Bu nə deməkdir? Bunlar heç sıradan adamların da vəzifəsi deyildirmi? Öndərlik iddiasında adamlardan, bu kimi mənfəi sifətlərin üstündə daha yüksək və müsbət fəzilətlər istəmək təbii deyildirmi? Öndər onun üçün öndərdir ki, onun ruhu və qəlbi xalqın ruhu və qəlbinin üstünə düşür. Daha uca və daha yüksək titrəyişlər, cərəyanlar, həyəcanlar duyar. Öz aralarında belə bağlantı və ilgileri sırf mexaniki təmasdan ibarət olan ruh, qəlb və dimağ baxımından ayrı-ayrı aləmlər quran fəlakət dəqiqələrində eyni düşüncəli sayılanların imdadına qoşmayan, onların dərdlərinə, üzüntülərinə, ehtiyaclarına yabançı qalan, haqlarını, heysiyyətlərini qorumaq üçün fədakarlıqlara hazır olmayan və təmsilçisi sayıldıqları millət və partiyanın fə-

rəf və heysiyyəti naminə hər hansı hal və məqamda nəfslərinə hakim olmayan və düşmənin hərəkətlərinə qarşı sərt və aman-sız bir tövr ilə haqlarını müdafiədə sarsılanlar necə öndərlik id-diasında ola bilərlər?

İndi bu əxlaq düşkünlüyümüzün səbəblərini açıqlayım.

Bir millətin fərdləri əxlaq təlakkilərinin hamısını çevrə-sindən alır. Çevrə onlara bu təlakkiləri bir çox kanallar vasitə-silə verir. Bu kanallar arasında İslamiyyətin bunlardır; din, ailə, məktəb, ədəbiyyat və havamıza hakim olan milli gələnlər.

İndi bu kanalları birer-birer incələyelim. İştə, o zaman əxlaq düşkünlüklərimizin heç olmazsa qaynaqları bəlimmiş olur. Şəxsi əxlaq baxımından İslamiyyətin qoymuş olduğu esaslar heç şübhə yox ki, çox yüksəkdir. Doğru luq, mərdlik, ədalət, bağış, başqasının canına və malına, namusuna, düşüncə və duyğularına sayğı, yardım, dayanışma, vəfa, mərdlik, insaf və digər bu kimi fəzilətlər o əsaslardır.

Fəqət gerçəkde İslamiyyətin bu prinsipləri bizdə görülmür. Hətta unudulmuşdur belə. İstər məktəb təhsilində və istər ailə tərbiyəsində tamamilə ihmal olunmuşdur.

Bizim məktəblərimizdə oxudulan dini hökmlərə aid ki-tablari incələyin. Bu xüsuslar həmə yox kimidir. Din dərsləri uşaqlarımızın ruh və dimağını özən quru və cansız tefərrüatdan ibarətdir. Səkkiz-doqquz yaşındakı uşaq fərz, vacib, halal və haram kəlmələri altında boğulub qalır. Uşaq luq zamanlarında biz ona "İslamiyyət səndən yaxşı adam olmanı istəyir və bu-nun üçün də filan - filan sifətlərə sahib olmanı gərəkdir" demi-rik. Biz səkkiz-doqquz yaşındakı uşaqların qəlblərini abdest al-manın tefərrüatına, qüsul və təharətin çeşidlərinə aid təfəssilatla qurudur, öldürürük. Onun üçün də uşaq məktəbi bitirərkən be-lə, gerçək İslam sifətlərinin nədən ibarət olduğunu anlamadan çıxır. Zorluqla əzbərlənmiş olduğu tefərrüatı belə unudur. Din dərslərimizin bu tərəfi təəssüflə təqib olunmaqdadır. Xilafət mərkəzi olan İstanbul məktəblərinin proqramı təsbit olunar-kən, mən Quranda sırf əxlaqa aid ayətlərin ayrıca toplanaraq bir bütün şəklinde həm əzbərlənməsini və həm də tərcümə olunaraq öyrədilməsini təklif etdim. Ayətləri anlayaraq əzbərləmənin

özəl bir zövqü vardır. Uşağın ruhunda bu surətlə genişlik olur-sa, həm Qurana yaxınlaşır və həm də ruh və qəlbini gerçəkden yüksəldəcək və aydınladacaq qaydalara alışır. Fəqət bu fikri belə yürüdə bilmədik. Ümumi belamız olan yanlış anlayış araya girdi. Dini təhsilin qalxması istəndiyi zənn olundu və təklif sarıqlılar tərəfindən rədd edildi. Yüzlərcə il davam edə-rək bizi bu hala gətirən çıxır yene təqib olundu. Apaçıqdır ki, qüsul, abdest və təmizliyə aid tefərrüat bir insanı nə dindar edər, nə də əxlaq sahibi. İstibra (idrar ehtiyacını aradan qaldır-dıqdan sonra təmizlənmə) ilə dini əxlaq arasında təbiətilə əla-qə olmaz. İştə, bunun üçündür ki, bəzən dışarıdan dindar görü-nən bir adam, eyni zamanda çox əxlaqsız olur. Çünki zənn edər ki, qüsul və istibra qaydalarına riayət etdimi Allahına qar-şı bütün vəzifələrini etmiş olur. Məsələn, heç şübhə etmərəm ki, Müstafa Səbri və ya Xoca Vəsifi* dindardırlar. Fəqət ara-mızda onlara əxlaqlı deyəcək bir tək adam bulunurmu? Hələ Səid Molladan bəhs belə etmərəm. Dinin ümumi əxlaq tərəfinə gəlincə, yazıq ki tefərrüat bu yan da quruluşdur. Heç unu-tmam: universitetdə professor kən ilahiyyat fakültəsinə gir-mək istəyənləri tarixdən imtahn edirdim. İyirmi beş-otuz ya-şında sarıqlılar gəlirlərdi. Kimsə inanmaz ki, bunlardan bəzilə-ri ilk dörd xəlifənin⁸⁰ adlarını sıra ilə söyləyə bilmezdi və hə-mən hamısı, məsələn Ağabəyi Üla və Saniyə", Vəda Haccı ki-mi tarixi olayların varlığını belə xəbərsizdi. Düşünün ki, bunlar xalqa din aşılacaq dırlar. Gedib xalqı öndərləri olacaqdı-lar. Mən bunu məşhur bir alimimizlə danışarkən: "Bunlar bio-qrafilər və tarixin seyridir. Müsəlmanlar üçün onları bilmək vacib deyildir. Qüsul qaydalarını öyrənmək daha lüzümlüdür" – dedi. Artıq bundan sonra nə gözlənilə bilər. Tefərrüat və xu-rafətlər altında boğulmuş olan dinin əsl ruhu qəlblərə qəder varmır. Onun üçün də din adı kəlmələrdən bir takım dış görü-nüşə aid adətlərdən ibarət qalaraq içimizə qəder girmir. Ruhla-

* Sülh dövründə Damad Fərid hökumətlərində şeyxülislam (T.T.)

** Hz. Məhəmmədin Mədinənin nüfuzlu şəxsləri apardığı iki gizli gecə danışığı (T.T.)

məzhəbində, iç və dış kölmələrinin ifadə etdikləri həqiqi mənalardan belə xəbərsizdir. Bununla bərabər, burasını da həməən əlavə edirik ki, İslamın uca fikirlərinin və əxlaqının canlandırılması, gəlişməsi və yüksəlməsi ancaq bu təsəvvüf yolunu çağın ruhu ilə ahenqli və ağıla dayanan bir tərzdə yeniləmək və yüksəltməklə mümkündür. Dini müəssisələrimiz arasında həyat qabiliyyətini özəlliklə burada görürük. Yalnız onu təzələmək, özünə yeni bir qan vermək, ruh aşılamaq və təşkilatını çağın tələbatlarına görə düzənləmək gərəkdir.

Qısaca, deyilə bilər ki, dinin əxlaqi təsirləri çox zəif, çox cansızdır. Bu baxımdan, din zəif təsirli bir amil olmaq gücündən çox uzaq qalmışdır. Mədərsələrimizdə əxlaq dersi heç olmadığı kimi alimlərimiz də əxlaqi dini vəzifələrin dıışında görə bilmirlər. Fəqət yuxarıda söylədiyimiz üzrə, bu vəzifələr də bir takım quru, cansız, ruhsuz və gündəlik adətlər sırasına keçmiş olan qaydalardan ibarət olduğundan, fərd və cəmiyyəti yüksəldəcək, onlara qüvvətli həyəcanlar verəcək, yüksək jəstlərə itəcək özdən, qüdrətdən yoxsundur.

İndi ədəbiyyatımıza gəlim: Yazıq ki, bu sahədə də, istər ilham aldığımız çevrələr, istər biz fəqiriz. Amma nə qədər fəqiriz.

Məşrutyyətin elanına qədər, yalnız mədərsələrimizdə deyil, digər məktəblərimizdə də əxlaq namına bir dərş yoxdu. Məktəblərdə olmadığı kimi ədəbiyyat və mətbuat sahəsində də bu mövzuya aid önəmli bir əsər yazılmamışdı və yazıla bilməzdi. Çünki bu kimi mövzuların incələmək və haqqında əsərlər yazıb yayınlaya bilmək üçün məmləkətdə qüvvətli fikri cərəyanların bulunması şərti. Bizdə isə ta son zamanlara qədər bu kimi cərəyanlar həməən-həməən yox kimiydi.

Avropadakı fikir cərəyanları başımız üzərindən gəlib keçmiş və bizim xəbərimiz belə olmamışdı. Fikir həyatı baxımından, hər nə qədər bu gün universitetimizin bəzi fakültələrində və bəzi dərği səhifələrində Avropanın ən son fikir adamlarının ad və əsərlərindən bəhs olunursa da çevrə fikri baxımından Fransada Paskalin⁸⁴, Almaniyada Leybnitsin⁸⁵ zamanlarından daha geriyik. Dilimizdə əxlaqa aid heç bir önəmli əsər

olmadığı kimi ibtidai məktəblərdə də uşaqlarımızı soylu və yüksək fikir və duyğularla isindirəcək heç bir əsər yoxdur. Məsələn, Ezopun⁸⁶, Lafontenin⁸⁷, Krilovun⁸⁸ "fabl" dedikləri təliflərinə bənzər deyil, yalnız bizim dilimizdə, hətta mənsub olduğumuz mədəniyyət zümresinin dillərində də əsər yazılmamışdır. Hindcədən farsca və ərəbcəyə çevrilmiş "Kəlilə və Dimnə"⁸⁹ və Şeyx Sədinin "Gülüstan" və "Büstan"ndan başqa bu xüsusa aid heç bir şeyə sahib deyilik. "Kəlilə və Dimnə" türklər arasında yayılmamışdır. "Gülüstan" və "Büstan"ın mənevi təsirlərinə gəlincə, ümumi olaraq çağımızı təmin edəcək mahiyyətə olmadığı çox aşkardır.

Şeyx Sədi çağının ən böyük adamı və hətta ən böyük dahisi ola bilər. Üslubu farscanın ən mükəmməl, ən yüksək bir nümunə sayılır. Fikir baxımından yer-yük inci deyiləcək qədər zərif, ilahi deyiləcək qədər yüksək vəzicələr saçmışdır. Fəqət ümumiyyətlə Şeyx Sədinin fəlsəfəsi, dünyaya baxışı, həyat haqqındakı təlakkiləri, fəzilət və gözəllik deyilən məfhumlara aid duyğuları bu gün iyirminci yüzildə, bizə ilham verəcək bir dəyər daşımaqdadır. Bunların həməən hamısını oxumuşuq, ilk əxlaq dərşlərimizi onlardan almışıq. Yalnız bizim? Bizdən əvvəl bir çox nəsillər də.

Şeyxin ideali nədir? Bizə və bizdən əvvəlkilərə nə kimi düşüncələr, duyğular aşılamışdır?

Bu məsələni bir az dərinləşdirəlim. Çünki Şeyxin prinsipləri İslam mədəniyyət zümresinin özəl və ictimai həyatının bir çeşid özəti mahiyyətindədir. Şeyxdən əvvəl və sonra, bizim zamanlarımıza qədər o prinsiplər hökm sürmüşdür, həyatımızın çeşidli şəkillərini belirtmişdir.

Bölmələrdən birincisi padşahlardan bəhs edir. Bu bölümədə Şeyx İslam mədəniyyəti zümresinin hökumətə aid idealını göstərmişdir.

«Salahi məmləkəti xiş Husrəvan danənd».
(*Öz məmləkətinin salahını hökmdarlar bilir*)*.

* Kitabdakı farsca şeirlərin orijinala müqayisəsi və redaktəsi filologiya elmləri namizədi Sənan Səlcuqa məxsusdur (red.).

Təbəə, padşaha qarşı mütləq itaət, mal, can və hətta namus fədakarlığı ilə bağlı və mükəlləfdir. Fəqət şah təbəəyə qarşı heç bir vəzifəylə mükəlləf deyildir. Bütün hüquq onda, bütün vəzifə də təbəədə. İştə, Şeyxin hökmdarlıq, hökumət və hökumət fəlsəfəsi haqqındakı əsas fikri.

Bununla bərabər, o daima hökmdarlara nəsihət edir, təbəəyə yaxşılıq və insafı müamilə etmələrini tövsiyə edir. Fəqət bu nəsihətlər, bu öyüdlər bir haqq namına, zülmə qarşı təbəənin üsyan və ayaqlanmaq haqqını tanımaq üçün deyildir. Yəne sırf hökmdarın mənfəəti baxımındandır. Hökmdar yaxşılıq və insafı müamilə edərsə, əsəyiş yolunda olur. Xəliq hökmdara isinir, vergilər müntəzəm verilir, başqa məmlekətlər fəth edilir.

«Padşahi ki rəva dəred sitəm bər ziri dəst,
Dust dəreş ruzi səxti düşməni zur avar əst.
Ba raiyyət sulhə kon və əz cəngi hasin eymən nişin,
Zianki şahənşahi adil ra raiyyət ləşkərəst».

*(Təbəəsinə zülmü rəva görə bir padşahın,
Dər günündə dost bildiyi təbəəsi qatı düşmənidir.
Rəiyyətlə sülh halında olsan, düşmənin savaşından
əmin olaraq otur.)*
Çünki adil hökmdarlara təbəə əsgər olur).

«Güftəməş bər rəiyyəti zəif rəhmət kün, tə əz düşməni
kəvi zəhmət nə bini».

*(Ona, zəif təbəəyə mərhəmətli ol ki, güvvətli
düşməndən zəhmət görməyəsən, dedim.)*

Haqqa, hüquqa aid təbiətilə bir tək kəlmə belə yoxdur. Hökmdar zalım və zorba olduğu halda, yəne səbr və təhəmmülden başqa çarə yoxdur. Çünki:

“Hərçi rəvəd bər sərəm çün tu pəsəndi rəvest,
Bəndə çi dəva künəd, hukm xudavəndrest”.
*(Sənin rəva bildiklərin başıma gəlirsə,
Bəndə neyləsin, hökm Allahındır.)*

“Saidi simini xodra rəncə kərd,
Hər ki ba pulad - bəzu pəncə kərd”.
*(Cəlik bazulu bir kimsə ilə pəncələşən hər kəs,
Öz gümüş tənli biləyini incidir.)*

“Çu kərdi ba kuluh-əndəz peykar,
Şəri xodra bə nadani şikəsti”.
*(Kərpic hərənlə savaşıdığı zaman,
Başını cəhalət üzündən yararsan.)*

Çox açıqdır ki, bu kimi heç bir qeydlə bağlı olmayan, heç bir maddi və mənevə sorumluluğu olmayan və yer üzündə mütləq zülm və qəhri təmsil edən bir məqam müdhişdir. Onun üçündür ki, atalarımızdan bəri: “Kurbi-sultan atəşi-suzan” (Padşaha yaxşılıq yaxıcı atəşdir) deyib dururuq.

Şeyx Sədi də “Əz tələvvüni təbi padşahan bər hazər bəyəd bud ki, vaxtı bər səlamı birəncəndü gahi bə düşnami hilat bidihənd” (hökmdarların məzaclarının dəyişməsindən çəkinməlidir; zira bəzən bir salamdan inciyir, bəzən (özlərinə söylənən) bir pis söz üzərinə hilat (kaftan) verirlər deyir.

Bu halda zavallı Şeyx özü də belə bir məqama yaxınlaşmaq xəyalından belə titrəyir.

“Bə-dəst ahəni toftə kərdən hamir,
Bəh əz dəsti bər sinə puşi-əmir”
*(Qızarmış dəmiri əllə yığırmaq,
Əmirin hüzurunda əli sinədə durmaqdan yaxşıdır.)*

Bütün vəzirlərini öldürmüş olan bir padşahdan vəzirlərini işlərində qüsur sayılacaq bir şeymi gördü, dəyə sorduqları zaman belə cavab verir.

– Xeyr görmədim. Fəqət məndən çox qorxuqlarını anladım. Filosofların, yeni Şərq filosoflarının “Əz ankeş tu tərsəd biters ey hakim” (Ey hakim, səndən qorxandan qorx) sözlərinə uyaraq hərəkət etdim və öldürdüm.

Qorxmaq da bəla, qorxmamaq da! İştə mədəni zümremizin hökmdarlıq haqqındakı ideali!

Bu ideali ilk dörd xəlifədən sonra bütün islam qövmləri mükəmməl surətdə gerçəkləşdirmişlər. Yuxarıdan bəri söylədiyimiz Şeyxin hökmdarlıq haqqındakı nəzəriyyəsini əsas sayaraq tariximizi gözden keçiriniz. Nə qədər əcaib, qəribə, şaşılacaq və dəhşət verici olayları bu ruh hahıyla anlada bilir və pək təbii bula bilərsiniz.

Şeyxin, yeni bütün mədəni zümremizin bu nəzəriyyəsi-lə, indi girmək istədiyimiz mədəni zümərə təmsilçisi olan Monteskyenin⁹⁰ “Qanunların ruhu” və Rüssounun “İctimai müqavilə” nəzəriyyələri və ya bu günkü Karl Marksın⁹¹ “Tarixi materializm” nəzəriyyəsi arasında nə böyük uçurum, nə dərəcədə uzlaşdırılması imkansız ayrılıq vardır! Fəqət ən qəribəsi və eyni zamanda yapıqlarımızı nə dərəcə idrak etdiyimizi göstərən hal budur ki, biz bir tərəfdən “Qanunların ruhu” və “İctimai müqavilə” nəzəriyyələrinə dayanan müəssisələri birer-birər təqdim edərkən və uygularkən, digər tərəfdən ruqlarımızı yenə o Şeyx Sədinin prinsipləri üzərinə eyməkdə davam etməkdəyik. Milli hakimiyyət prinsipini uygularkən, hökumətin sorumluluğu əsasını qəbul edərkən, xalqın seçimləərə qatılmasını saxlarkən, yeni hökumət və hökmranlıq qaynağını çobandan alıb qoyunlara verirkən, qoyunlar üçün nəzarət etmə hüququnu qəbul edərkən, məktəblərimizdə və mədrəsələrimizdə yenə “Babi-əvvəli dər siyrəti-Padişahan” (padşahların heyət və xarakterlərinə aid bölüm) dərslərinə davamla orada olan nəzəriyyələri təqlin edir, hökmdarları yenə “allahın kölgəsi” olduqlarını oxuduruq. Bunca bir-birine uymayan hərəkətlərə şaşmammaq qabildirmi? Keçirməkdə olduğumuz böhran və anarxiya dövrü özəlliklə bu kimi gelişmələrdə əks edir. Biz İrnanla Avropa arasında hələ də tərəddüd içindəyik.

Hankısını kəskin olaraq qəbul edəlim? Əvət, Tehranla Paris, Berlin, Roma arasındakı fərq o qədər açıqdır ki, sağlam fikir üçün artıq tərəddüdə belə lüzum yoxdur. Yenə o mahud xilafət mərkəzi olan İstanbul məktəbləri proqramı düzenlənir-kən, mən yuxarıda irəli sürdüyüm fikirləri bildirərək “Gülüstən” və “Büstan”ı süzgəcdən keçirməyi və məqsəd mükəmməl farsca örnəyi isə Sədinin çox yüksək və insani olan bir takım şerlərini ayrıca toplamağı və bu surətlə məktəbləri düzenlənmiş və islahı ilə təqib etdiyimiz qayenin pozulmamasını təklif etdim. Sarıqlılardan birisi böyük bir hiddətlə:

– “Əfəndim, Şeyx Sədi haqqında Molla Cami⁹²: “O din sahibi deyilsə də kitabı vardır” demişdir. Biz kimsənin Şeyx Sədin süzgəcdən keçirməsinə müsaidə etməriz”, – deyə təklifimi rədd etdirdi.

İştə, görürsünüz ki, iyriminci yüzildə ruqlarımız üzərində altı yüz bu qədər il əncə yaşamış Şeyx Sədilər, Molla Camilər hakimdirlər. Necə istərsəniz ki, irəliləyəlim. Heyət bizi böyüklyü, qüdrəti, qəzəbiylə irəliyə doğru itələyir. Fəqət ölümlər, qulyabanilər kimi, durduraraq boğazlarımıza sarılıb boğurlar. Elektrik, uçaq, dənizaltı, telsiz teleqraf çağındayır. Biz hələ altı yüz il əncəki ölümlərdən bərəketlər, nemətlər, kərəmətlər gözləyirik.

Şeyxin ikinci bölümü olan “Dər əlaqi dərvişan” (Dərvişlərin əlaqi”) doğrudan-doğruya əlaqa aiddir. Şeyxin özü bu bölümün sonunda əlaqa prinsiplərini beləcə özetləyir:

“Dərvişlərin yolu zikr, şükür, xəlvət, itaət, qənaət, təvhid, təvəkkül, təslim və təhəmmüldür. Bu sifətləri daşıyan hər kəs gerçək dərvişdir”.

Bu cümlənin son qismi isbat edir ki, Şeyxin “dərviş” kəlməsindən məqsədi, yalnız bildiyimiz təriqət mənsubları deyil, hər hankı bir adamdır. Şeyx bu adamın sifətlərini, daha doğrusu, yaxşı adam olmaq üçün gərəklı olan sifətlərini sayır. Bu gün belə mənsub olduğumuz mədəni zümremnin yaxşı adamdan gözlədiyi bu sifətlərdir.

Bu sifətlərin hamısı türkün bu atalar sözüne toplanmışdır: “Azacıq aşım, ağrımaz başım”. Bir fərdi qurtarmaq və şəx-

si mutluluğunu saxlamaq üçün bəlkə də bu sifətlər yetərlidir. Fəqət o fərd tamamilə cəmiyyətin dışında yaşamaq şərtilə. Çünki cəmiyyət içində yaşayan fərdlər, bərabər yaşamanın nəticəsi olaraq, istər-istəməz öz həmcinslərilə ilgilenmək, onlara qarşı bəlli bezi bağlarla bağlanmaq zorudadırlar.

İştə, bizim filosofumuz və onunla bərabər bütün digər filosoflarımız qətiyyənlə bu bağları diqqətə almırlar. Onlar fərdləri sanki tamamilə yalnızmış kimi fərz edərək o surətlə onlardan bəhs edirlər. İştə, onun üçündür ki, bütün islam edəbiyyatında və əsərləri arasında ictimai əxlaqa aid heç bir ciddi əsər tapa bilməzsiniz. Bu xüsus çox açıq, çox mənalıdır. Yuxarıda özətlədiyimiz Şeyx Sədinin hökumət fəlsəfəsi bu cəhəti çox yaxşı anladır. Çevrədəki insanlar sürü kimi sayılaraq, Allah tərəfindən seçilmiş bir çobana əmanət olunduğu inanışı meydana gəldikdən sonra artıq o sürünün halından, ona aid haqq və vəzifələrdən, onu təşkil edən fərdlərin bir-birlərinə qarşı ilgilerindən bəhsə lüzum qalır mı? Sorumlu olmayan və başqası tərəfindən istənilidiyi surətdə, istənilidiyi tərəfə götürülən bir yığın hanki fikir adamının, yazarın, alimin diqqətini çəkər? Şeyxin tövsiyə etdiyi sifətlərə diqqət ediniz: itaət, qənaət, təslim, təvəkkül, təhəmmül! Həmişə başqaları tərəfindən güdülen iradəsiz, cansız, dilsiz yığınları anlayan sifətlər! Bir qoyun çobana qarşı yalnız təslim, təvəkkül, təhəmmül sifətləri daşıyır, çobanın götürdüyü otlaqla qənaət edər, çobanın istədiyi postu, eti, sümüyü verməyə hazır olmaqla mükəlləfdir. Allah verməsin, təslim, təvəkkül, təhəmmül göstərməz, o yana, bu yana sapar, bağırmağa başlarsa, onu çobanın dəyənəyindən və ya bıçağından kim və nə qurtarır.

Bundan dolayı, ən yaxşısı özünü qurtarmaq üçün təvəkkül, riza, təhəmmül, qənaət göstərməli. Bununla bərabər, çoban yenə dəyənəyini və bıçağını işlədirsə, iştə o zaman taleyinə və qismətinə küsməli. Qismət! Bu da mədəni zümrəmin başqa bir prinsipi deyilmi? Bu prinsip də o biri prinsiplərə ahəngli deyilmi?

Bu fəlsəfənin bir kərə nə qədər məncil və özünü bəyənmişçəsinə olduğu meydandır. Bütün prinsip fərdin özünü, öz

nəfsini qurtarmasına yönəlmişdir. Fərdin öz cinsinə qarşı heç bir vəzifə yükləməz. Fərd yalnız özünü qurtarmağa çalışacaqdır, başqasını düşünməyəcəkdir. Bu fəlsəfənin ruhlarımız üzərində nə qədər yixıcı bir təsir etmiş olduğu meydandır. De-yilə bilər ki, İslam camaatı mənciliyin ən fazla qol gəzdirdi bir sahədir. Məncillik bizdə əsasdır. İştə, bunun üçündür ki, bizdə ictimai təşkilat asanlıqla meydana gəlmir.

İndi Şeyxin digər bölümlərinə keçəlim. Bunlarda aramızda hökm sürən prinsiplərin hamısını tapacağıam. Məsələn, üçüncü bölüm qənaətdən bəhs edir, dördüncüsü də susmaqdan. Şeyxin tövsiyə etdiyi qənaət, iqtisadçıların tövsiyə etdikləri təsərrüf deyildir. Xeyr, Şeyx bütün Şərq cəmiyyətlərinin feli olaraq uyguladıqları fəqirliyi və ehtiyacı, bir ideal, bir məskurə halına qoyur. Onun üçün fəqirlik və ehtiyac bir fəzilətdir. Çalışıb zəngin olmaq və başqalarını də sərvətdən faydalandırmaq, iş və sərmayə ilə ümumi zənginliyi artırmaq, doğru yoldan çıxma, mənəvi bir qəbahətdir:

“Kanaat kun ey nəfs bər əndəki
Ki sultanu dərviş bini yeki”
(*Ey nəfs, az bir şeylə qənaət et ki,
Sultan və dərvishi bir görəsən.*)

“Xudavənd əz an bəndə horsənd nist
Ki razi be qismi xudavənd nist”
(*Xudavənd kölə qədər də qənaətkar və məmnun deyil.
Çünki o, xudavəndimizə paylaşılmazına razı olmaz.*)

“Nə danist Haruni nitə-pərəst
Ki gənci səlamət bə-kunc endərəst”
(*Nəmətpərəst Harun səlamət xəzinəsinin
Daxili dünyasında olduğunu bilmədi.*)

Qıscacası, bir köşəyə çəkilərək qismətin vermiş olduğu hissəyə qənaət etmək, bu fani dünya üçün çox çalışmamaq, günlük həyatı bir türlü keçirmək. İştə, o vaxtdan bəri Şərq fikri

adamların idealları! Bu idealın bütün Şerq həyatı üzərinə yapmış olduğu yıxıcılığı mərhum Ziya Paşa o ünlü şerinde nə gözəl təsvir etmişdir.

*Diyari-küfrü gezdim, bəldələr kaşanələr gördüm,
Dolaşdım mülki-islami bütün viranələr gördüm”*

Bu beytin ifadə etdiyi həqiqət Şerq idealının çox parlaq bir tərzdə gerçəkləşmiş olduğuna bir dəlili deyildir?

Şeyxin tövsiyə etdiyi susmaya gəlincə; o da atalarımızdan aldığımız bir mirasdır. Bu xüsusda bir “Səlamətül insan fi hizfül lisan” (İnsanın salamatlığı dilini saxlamasındadır) atalar sözü hamımızın dilindədir. Şeyx isə çox zəngin və ibrət verici beytlər söyləyir:

*“Ez an mərdi dana dəhən suhtə ənd,
Ki binid ki şəməz zəban suhtəənd
Nə güüftə nə darəd kəsi ba tu kar,
Vəlikin çu güüfti dəliləş biyar
Zəban dərkəş ey mərdi biyardan
Ki fərda kəlam nist bər bizəban”.*

*(Ona görə ağıllı adamın ağızını yandırdılar ki,
Görsünlər ki, şamı həmişə ağızdan yandırarlar.
Zira mömin dilinin yaxıldığını görürsən
Danışmazsan, kimsənin səninlə bir işi olmaz
Və fəqət danışarsan dilini də ortaya qoy.
Ey ağıllı kişi, dilini qısa et, çünki
Axirətdə dilsizlərə hesab sorulmayacaq).*

İnsanı heyvandan ayıran bir əlamət olan konuşma qəbahət sayılır. Çox söyləmək xəfflik əlamətidir. Əksinə olaraq, susmaq, hələ o saxta və kar və ağır-başlılıqla birləşən susma düha əlamətidir. Kiçiklərin böyüklər hüzurunda söz söyləməsi bağışlanmaz bir tərbiyəsizlikdir. Qadınlarsa daş kəsilməlidirlər. Onların səsləri heç eşidilməməlidir. Qıscacısı, dilsiz olmaq

bu əcəyib Şerqin başqa bir idealıdır. Onun üçündür ki, məclisimiz, toplantılarımız hər çeşid nəşədən yoxsul! Böyüklərimiz susmağı bir fəzilet, bir ağıl əlaməti sayar, kiçiklərimiz söz söyləməkdən çəkinirlər. Hələ qızlarımız, qadınlığımız söz söyləmək yerinə bir takım qızarmalar, bozarmalar, kəkələmələr yarpaq Allahın və təbiətin özlərinə vermiş olduğu konuşma qüdrətindən faydalana bilməzlər. Şeyxin digər əxlaq tərbiyə və sosial prinsipləri üzərində fəzla ısrara lüzum yoxdur. Bunlar hər kəs tərəfindən az-çox bilinməkdədir: hər kəsin az-çox və hər gün uyguladığı və ya çevresində gördüyü şeylərdir.

Biz Şeyxi mükəmməl bir nümunə olmaq üzrə seçdik. Əski ədəbiyyatımızda bu kimi əxlaq və tərbiyə əsərləri yazanların hamısı onu nümunə olaraq almışlar, onu təqlidə çalışmışlar. Eyni prinsipləri başqa kəlmələrlə və az-çox ona bənzəyən şəkillərdə təkrar etmişlər.

İndi bu kimi ədəbiyyat nümunələri oxudulan, tərbiyə edilənlərlə bir də yunan və Roma ədəbi əsərlərinin nümunələri oxudulan və tərbiyə edilənlərin ruhi halları diqqətə alınır. O zaman Şerq ilə Qərb arasında ədəbi izlərin fərqləri anlaşılır və iki tarix arasında ayrılıq səbəbləri də qavranmış olur. Biz nümunələrimizi Şirazdan və İsfahandan alırıq. Avropa isə əski Yunanıstanla əski Romadan alır. Biz zərdüştlərin ənənələri ilə tərbiyə edilirik. Onlarsa əflatunların, aristotellərin, solonların ənənələri ilə. Biz Fərrî-Yəzdan (Allahın həşmətinin təmsali) və yarı allahlar önündə qənaət, təslim və rizaya təhəmmül və susmaya qəlbimizi bağlarkən, onlar önərində böyük bir hürriyyət dastanının haqq və ədalət tarixinin, altın səhifələrini seyr edirlər. Biz daralar ilə düşüb qalxarkən, onlar sokratlardan ilham alırlar. Nə qəribədir ki, İslam mədəniyyəti Roma və yunanla təmas edərkən və ondan fəlsəfəni və müsbət bilimləri əldə bilgileri alırkən yunan ədəbiyyatı ilə Roma hüququna tamamilə yabançı qalmışdır. Yunan fəlsəfesindən və elmlərindən ilham alaraq bunca incə, dərin əsərlər vücudə gətirən İslam fikir adamları, yunan yüksək ədəbiyyatı ilə Romanın hüquq xəzinəsini görməmişlər.

Halbuki haqqdan və hüriyyətdən ilham alan bu ədəbiyyatla bu hüquq, İslam əsaslarına, İran ənənələrindən daha ziyadə uyardı və daha ahəngli olardı. İcma-i ümməti⁸⁴ əsas tutaraq hökumətin binasını kökdən ziyadə yerdə qurmaq istəmiş və hökumət yetkisini tamamilə cəmiyyətə əmanət edərək nəzarəti də ona təslim etmiş olan İslamiyyət, Fərr-i Yəzdan, Allahın kölgəsinə bənzərləri kimi Zərdüşt nəzəriyyələrinə tamamilə yabançı və qarşıydı. Əflatunla daha uyğun və ahəngliydi.

Fəqət yazıq ki, iş əksinə olmuşdur. O Ferri-Yəzdan nəzəriyyələri İslamiyyətə qalib gəldiyi kimi yunan və Roma xəzinələrini də İslamın gözündən saxlamışdır. Halbuki Renesans⁸⁵ dövründən sonra, avropalılar bu xəzinələri kəşf edərək, verimli bir həyat qaynağı tapdılar. Belə ki, mədəniyyətlərinin əsaslarını belə Roma və yunan ənənələri təşkil etdi. Egitim və tədris üsulunda biz Sədini örnək tutduğumuz kimi, onlar da Kcenefon⁸⁶, Petrarka⁸⁷ və Siseronları⁸⁸ örnək tutdular. İki ocağın atəşi arasında böyük fərqlər vardır. Birisi quruducu, kül edici, o birisi isidici, fərəh verici, təşviq edici; birisi ölümlü, o birisi həyatvericidir. Birisinin təsiri 1226-cı ildə İngiltərədə "Hüriyyətlərin böyük bəratı", 1789-cu ildə fransız inqilabı ilə "İnsan haqları bəyannaməsi", o birisinin təsiri bütün İslam qövmləri və məmləkətlərinin məhv və pərişan olması! Çox açıq və bəsbəllidir ki, indiyə qədər təqib etdiyimiz bu örnəkləri təqlidə davam edər, girmək üzrə olduğumuz mədəniyyətin örnək prinsiplərinə uymasaq bizim üçün qurtuluş yoxdur.

Ailənin əxlaqi təsirlərinə gəlincə, bu mövzunu "ailə" bölümlərimizdə geniş olaraq incələyəcəyik. İndilik bu qədər söyləməklə yetinəlim ki, bizdəki ailə təşkilatı uşağın ruhu üzərinə sosioloji baxımından yaxşı təsirlər buraxacaq bir mahiyyətdə deyildir. Qoca ilə qarı arasındakı hüquq bərabərsizliyi, örtünmə və örtünmənin səbəb olduğu "qapalı" həyat, ailənin hərəm və səlamlıq arasında bölünməsi uşağı sosioloji baxımından ən önəmli sayılan fəzilətlərin doğmasından yoxsuz

* İctihad dövründə imamlarla fəqihlər və irəli gələnlərin dinlə bağlı işlərdə birgə olmaları. (T.T.)

edir. Və bu durum bizdəki eqoizmin bəslənməsi üçün çox münasib bir zəmin hazırlayır. Ailə təşkilatımız islah edilib qadına çağdaş cəmiyyətlərdəki yer saxlanmaz və qadın sosial həyatda iştirak etdirilməzsə, ailə tərbiyəsi və təsirləri sosioloji baxımından daima mənfi bir mahiyyətdə qalacaqdır.

Çevrə və havada dolayan əxlaq prinsipləri isə zətən yuxarıdan bəri saydıqlarımızdan ibarət olduğundan, bu xüsusi xarakterində fazla durmayacağıq. Bu prinsiplərin ana qaynaqlarını saydıq, o qaynaqlar təmizlənib təzələnməzsə, hava da təzələnməz.

Bundan dolayı, yuxarıdakı fikrimizi özətləyərək deyə bilərik ki; əvvəla əxlaqi yalnız cinsi münasibətlərlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu xüsusa aid həssasiyyətimizi mühafizə etməklə bərabər, unutmamalıyıq ki, bir cəmiyyət yalnız cinsi münasibətlərlə yaşamır. Daha yüksək, daha müsbət əxlaq sahələrini də eyni önəmle ələ almalıyıq. Sədaqət, vəfa, vəzifəsevərlik, dayanışma, yardımlaşma, haqq eşqi, həqiqət eşqi, yüksək mənada şərəf, heysiyyət, fədakarlıq kimi mədəni və vətəni fəzilətlərə də eyni qüvvətlə sarılmaq alışqanlıqını yerləşdirməliyik.

Məktəblərimizdə ümumi ədəbiyyat dərslərində yunan, Roma və Avropa qövmlərinin qəhrəmanlıq dövrlərinə aid ədəbi əsərləri özəl bir diqqətlə oxutmalıyıq. Bunun üçün də o dövrlərin ən önəmli əsərlərini həmən dilimizə çevirməyə başlamalıyıq.

Özəl və ümumi həyatda əxlaqi müəyyidlərə riayət etməyi əsas tutmalıyıq. Yaxşı və yaxşılıq saydığımız davranış və sözlərə qarşı sevgi, fəna və fənalıq saydığımız davranış və sözlərə qarşı nifrətlərimizi açıqca göstərməyə alışmalıyıq. Maddi zinaya qarşı tutumumuzu mənəvi zinalara, söz, kəlam, fikir və hərəkət zinalarına qarşı da göstərməliyik. Yoxsa yaxşı ilə pis hərəkətlərimiz arasında fərq görməsək qurtulmamız şübhəlidir. Keçirmiş olduğumuz fəlakətlər bu xüsusda bizi oyandırır, şübhəli, şübhəli bir nemət mahiyyətini qazanır və bizim üçün altın külçəsini təmizləyən bir atəş rolunu oynamış olur. Fəqət Allah göstərməsin, hər şey əskisi kimi qalır və ruhlarımız təmizlənməmiş olmasa, bizə yazıq olur.

FƏRD

Cahil, özünün kölə olduğunu bilən və bu köləliyə təvəkkül və rıza ilə özünü təslim edən bir qadının ətrafında böyüyən, ailəsi içində maddi qüvvətin təmsali olan atasının – haqlı olsun olmasın – hər xüsusda üstün, qalib və hakim olduğunu davamlı olaraq seyr edən, dışarıdan, insanlardan evinin divarları, pəncərələrinin çərçivəsi, pərdələri, anasının çarşafı və rübəndi, babasının səlamlığı ilə ayrılmış olan bir uşağın ruhunda fərdiyyət deyilən oyun ən mənfi tərəfləri ta uşaqlığından ziyadəsiylə gəlişməyə başlamazmı? Bizdəki ruhi qüsurların qaynağını, işte, bu keçirdiyimiz uşaqlıq günlərində və o dövrün ailə təsirlərində aaramalıdır. Həyatın ən önəmli qismi olan bu dövrdə alınmış olan təsirlər həyatımızın sonuna qədər bizi təqib edir.

Həyəcan və nəşəyə, şefqət və təşviqə, ortaq əyləncələrə ən ziyadə möhtac olan uşaqlıq günləri bizdə əksinə olaraq, həyatın ən dar və sıxıntılı zamanıdır. Ailələrimiz içində olduqları çevrəyə yabançı, ayrı-ayrı, sanki yalnız buraxılış adalar kimi yaşadıkları üçün uşaqlar da çox kəmə təkbəşinə yaşarlar; ortaq oyunlar, ortaq əyləncələr bilməzlər. Bunun yanında milli bayramlarımız həməən yox kimidir, dini bayramlarımız çox azdır. Qərb çevrələrində olan sayısız bayramlara görə, bizdəki sayı çox önəmsizdir. Oralarda, ailələrin ortaq həyatlarının təsiri başqa, bu bəl bayramlar sırasında edilən milli və dini şənliklər uşaqların ruhlarında ortaq xatirələr yaradır. Bu surətlə, ta ilk yaşlarından, yeni nəsil arasında ortaq həyatın mənəvi əsasları yerləşir.

Bizdə isə istər qadınlığın durumu, istər bayramların həməən-həməən yoxluğu bizi bu kimi ruhi amillərdən tamamilə yoxsun'edir. Hətta çox az olan bu bayramlar sırasında edilən

ayinlər belə çox soyuq olduğundan, buraxdıqları izlər qüvvətli olmur. Məktəblərimizə gəlince, bunlar da ta son zamanlara qədər işgəncə evləriydi. Falaqqa, müəllimin hirsli üzü, mexaniki əzbərləmələr, quru taxtalar üzərində sürülmələr, rəsmisiz, musiqisiz, oynusuz, oyuncaqsız bu soyuq və havası pozulmuş binalar uşaqların üzleri kimi ruhlarını da soldurur, saraldır. Bu kimi şərtlər içində böyüyən bir uşağın ruhunda şənlik, sevinc və fərəhlik qaynaqları quruyur, heyatla parlayan balaca gözleri bir neçə il sonra sönər və neşə uyusluqluğa döner. Belə davamlı bir sıxıntı içində böyüyən bir ruhda acılıq, başqasına qarşı güvənsizlik, dostluq yerinə yabançılıq, yalnızlıq və məcillik, yaxınlaşma yerinə uzaqlaşma kimi hallar doğmağa başlar. Buna qarşı, din və ədəbiyyat da təpki göstərməzlərsə, o hallar get-gədə kökləşir və ruhun bəlli-başlı sifətlərindən olur.

Fəqət bizdə din və ədəbiyyat, bu xüsusda gərəkli olan təpkini göstərəcək yerdə əksinə olaraq o halları qüvvətləndirmək mahiyyətindədir. Bunu yuxarıda uzun-uzadıya anlatdıq. Fəqət iş bununla da qalmamışdır. Bizim siyasi tariximiz də bu baxımdan çox önəmli, yuxarı bir amil olmuşdur. Ailə təşkilatımızdan sonra ailəmizin ruhunu ən ziyadə əzən, işte bu amildir. Yüzlərdən bəri Osmanlı hökuməti fəziletin düşməni olmuşdur. Hökmdarlar və hökumət adamları adətən fəziletədən, özəl-iklə mənəvi fəziletədən ürkmüşlər.

Onun mənəbeyini qurutmaq üçün nə etmək lazımsa etmişlər. Ümumiyyətlə, keyfi bir surətdə hərəkət edərək, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yüksəlməsinə və ailələrin qurulmasına Əngəl olmuşlar. Doğru luğa, mənəvi cəsərəte, haqqa, haqsevərliyə qarşı davamlı bir herb elan etmişlər. Doğru, doğrunu söyləyən, haqqı sevmən, nə bir hökumət adamını, nə bir şairi, nə bir yazar və fikir adamını yaşatmışlar. Çalışaraq, şəxsi dühasıyla yüksəlmək istəyənlər daima əzilmişlər. Qısacası, fərdi fəziletlərin hamısını ta kökündən qurutmaq üçün son dərəcədə çalışılmışdır.

İşte, hökumətin bu müdhiş zərbələrilə bərabər yuxarıda saydığımız digər amillər, fərdlərdə mənəvi fəziletlərin bəslənməsinə, gəlişməsinə meydan buraxmamışdır. Ailədə və mək-

təbdə ezilmiş, din və ədəbiyyatın tərbiyəedici təsirlərindən məhrum olan fərdlər, ümumi həyata qarışar-qarışmaz hökumətin ezici, sıxıcı və öldürücü təzyiq və nəzarəti altına girirdilər. Bu şərtlər içində yaşayan fərdlərdə ictimai deyilən yaxşı vəsflər necə meydana gələ bilər? Hər tərəfdən sıxılmış və ezilmiş ruhlar tsabağa kimi öz qabıqlarının içinə girirlər. Hər kəs özünü qurtarmağa çalışır. Hər kəs yalnız özünü düşünməyə çalışır. Belə bir çevrədə fərdi təşəbbüslər, fərdi qəhrəmanlıqlar gözləmək boş yerədir. Çünki şəxsi təşəbbüs və qəhrəmanlıqların qaynağı özünə güvəndir. Özünə güvən isə fərdi ilhamların yüksəkliyi və ictimai çevrənin əlverişli olmasıyla doğar. Fəqət fərdlərdə eqoizm nə qədər dərin isə şəxsi bacarıqsızlıq və zillətə təhəmmül də o dərəcə genişdir. Biz bunun ən canlı misalını bu keçirdiyimiz son böhran sırasında gördük.*

Yüksək fərdiyyət, sərbəst sahə üzərində sərbəst çalışmaq, sərbəst ortaqlıq və sərbəst rəqabət əsaslarına dayanmaqdadır. Bu əsasları ilk öncə Böyük Fransız İnqilabi tətbiq etməyə başladı və o zamandan bəri Qərbdə ailə, dövlət və cəmiyyət təşkilatının hamısı bu əsarlardan ilham almağa başladı. Hər haqqa qarşı bir vəzifə və hər vəzifəyə qarşı bir haqq işte bu əsasların daşdığı mənə! Artıq nə vəzifəsiz haqq və nə də haqsız vəzifə vardır.

O zamana qədər min türlü ailevi, ictimai, siyasi, idari zəncirlərlə bağlanmış olan fərdlərin qabiliyyətləri, istedadları və qiymətləri bir sel kimi axmağa başladı. Elm və fənnin irəliləməsi, gözəl sənətlərin yüksəlməsi, xarüqə sayılacaq icadlar və kəşflər insanlıq tarixində heç bir zaman görülmemiş bir özəmlə bir-birini qovaladı. Ümumi sərvətin miqdarı, xalqın nüfuzu, şəhərlərin imarı şaşılaq bir dərəcədə yüksəldi.

Çünki o zamana qədər fərdlərdə boğulmaqda olan maddi və mənəvi qüvvətlər bu dəfə sərbəst məcrə bularaq fısqırmağa başladı. Gələnyə dayanan haqlar və vəzifələr qalxdı. Bundan sonra hər kəs öz tarixinin, öz qədrinin bir çeşid hakim və sahibi oldu. Təsadüfə, başqasının lütf və mərhəmətinə yer buraxılmadı.

Çalışma, zəka və düha, ləyaqət və iqtidar üçün geniş və sərbəst bir meydan açıldı. Bütün ictimai, siyasi və idari təşkilat eyni izi təqib edərək, dərin dəyişikliyə uğradılar. Bu surətlə hər kəs üçün hər şey olmaq imkanı doğmuşdu. Bunun mənası başqasını yıxmaq, onu yüksəlmək haqından məhrum edə bilmək deyildi. Qol qüvvətinə, təzyiq və təhəkkümə, ictimai imtiyazlara meydan verilmədi. Rəqabət sahəsinə qələbəni yalnız ən fazla çalışmaqla ən fazla qabiliyyət ala bilər. Bundan dolayı, qələbə çala bilmək üçün tək çarə rəqiblərdən daha yaxşı, daha gözəl iş görmək xassəsinə malik olmaqdır. Açılmış olan bu geniş elmi, fikri, ədəbi, ticari, siyasi rəqabətlərdə iş ən sonunda daha yaxşı və daha gözəl yapmaq nöqtəsinə gəlmişdi. Tüccar ziyadə müştəri qazana bilmək üçün, sözündə doğru, işində doğru, vəndində sadıq olmalı, məhsul və mamullərini hiyləsiz, başqalarından daha inə və daha dayanıqlı etməlidir. Bunun kimi, milli siyasət adamları, başarılı ola bilmək üçün məmləkətini bilməli, ehtiyaclarını öyrənməli, xarakter və əxlaqla tanınmalı. Xalqın dərdlərini makul çarələr düşünərək uyğun dillə onları söyləmək qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Yazar əsərini oxutmaq üçün başqalarından ziyadə sənətin aşiqi və sənət bilgisi qüvvətli olmalı, yüksək düşüncə və duyğularıyla xalqın rəğbət və sevgisini qazanmalı.

Alim şöhrət və nam sahibi olaraq nəzəriyyələrini qəbul etdirə bilmək üçün başqalarından daha dərin və geniş bilgiyə, daha kəskin bir zəkaya sahib olmalıdır və b.

Qıscası, sərbəst rəqabət sahəsində insanların gücləri, tarixdə misli görüləmiş bir tərzdə inkişaf etdi.

Fəqət sərbəst rəqabət yalnız çalışmanı və çalışmanın uğuru üçün gərəklilən doğru, sədaqət, səbat, nizam, intizam kimi fəzilətləri doğurmaqla qalmadı, başqa fəzilətlərin də qaynağı oldu. Məsələn, təşəbbüs, cəsəret, dayanışma və yarımlaşma kimi fəzilətlər onun sayəsində son dərəcədə inkişaf etdi. Rəqabətdə təbii olaraq uğurun ən öndə gələn amili, icad fikri, təşəbbüs və cəsəretdir. Sərbəst rəqabət hər hankı bir sahədə nə qədər genişlə, icad fikri, təşəbbüs və cəsəret də o dərəcədə gəlir. Çünki başarılı olmaq üçün yeni və daha

* Birinci dünya hərbinin sonu (T.T.)

mükəmməl bir şey meydana qoymaq və bu yeniliyi bulub etmək üçün də əvvəlcə icad fikri və təşəbbüs, daha sonra da fəda-karlığı gözləyən cəsarət tələb edir.

Dayanışma və yardımlaşmaya gəlincə, fərdlərdəki bu fəzilətlər də yenə o sərbəst rəqabətlə bağlıdır. Eyni iş zümresinə mənsub olan fərdlər arasında şəxsi rəqabətlər davam etməklə bərabər, bütün fərdlərə şamil olmaq üzrə bir çox ortaq mənfeət və zərərlər də vardır. Açıqdır ki, bu ortaq mənfeət və zərərlər alanlarında olanlar üçün birləşmək bir zərurətdir. Çünki birlikdə əldə edilməsi qabil olan nəticəni ayrı-ayrı gerçəkləşdirə bilməzlər. Halbuki birlikdə bunların hamısı mümkün olar və hər fərd üçün ən az məsələ və əməyi tələb edir. İştə, bu surətlə, eyni iş zümresinə mənsub olanlar arasında bir dayanışma hissi və fikri doğar. Bu gün Avropada bu kimi zümre təşkilatının sayı sonsuzdur. Birləşməmiş, təşkilatsız qalmış bir tək iş çədi yoxdur.

Dayanışma isə özlüyündən yardımlaşmanı və zümre əxlaqı prinsiplərini doğurur. Ortaq mənfeətləri qoruma və zərərləri dəf etmək üçün qurulmuş olan bir iş zümresinə mənsub fərdlər arasında, bir-birini düşünmək, bir-birinin yardımına qoşmaq, işsizlik, xəstəlik və s. kimi həyatın təsadüflərini gözlənti götürmək qayət təbii və təbii. İştə, bu surətlə də qarşılıqlı yardım, kooperativ, sığorta cəmiyyətləri, təsərrüf sandıqları qurulur. Eyni iş zümresinə mənsub insanlar arasında bu kimi müəssisələr, rəqabət davam etməklə bərabər, adətən bir ailə həyatı yaradır. Bunlar bir-birlərinə maddi və mənəvi olaraq bağlıdır. Bu bağ zümre əxlaqı düsturlarını yaradır. Bütün fərdlər bir-birinə qarşı eyni vəzifələr və eyni haqlarla bağlı olurlar. Zümre əxlaqı prinsiplərini pozanlar həmişə zümre birliyi prinsiplərinə qarşı və əxlaqı müəyyidlər bu surətlə cəmiyyət içində qüvvətlənir. Fəqət iş bununla da qalmaz. Sərbəst rəqabət sayəsində davamlı olaraq gələn işçilər icad fikrinin və təşəbbüsün təsiriylə o dərəcə çəşidlənir ki, eyni iş sahəsində dəyişik bir çox şöbələr meydana gələrkə artıq bir zümrenin bütün bu şöbələri eyni başarıyla doldurması imkanı qalmaz. O zaman iş bölümü qaydasına riayət olunmaq məcbu-

riyyəti olur. Daha bir müddət əvvəl hər şeyi bilənlər, bu kərə sərbəst rəqabət sayəsində o bilgilərdən birisini seçərək, özlərini və işlərini ona vermək zorunda qalırlar. Bu sayədə hər gün çəşidlənən işçilər qolları doğar, getdikcə gəlir və yüksəlir. Fəqət bölünmə nə qədər ziyadələşsə, o nisbətədə işçilərin qollarının bir-birinə içdən bağlı olduğu və birisinin başarisinin o birininkinə dayandığı gerçəyi də meydana çıxar. Bu gün bir göz doktoru çox yaxşı təqdir edər ki, sənətinin uğuru burun, beyin və sinir sistemində bilgilərin gəlmişinə, göz müayinəsi və operasyonu üçün istifadə edilən alətlərin, operasiya sırasında istifadə edilən uyuducu maddələrin, pambıq, bez kimi əşyanın yapılmasına aid bir çox sənayenin irəliləməsinə bağlıdır. Bundan dolayı, istər-istəməz, bütün bu sənayenin irəliləməsi ilə bağlıdır. İştə, bu surətlə və sərbəst rəqabət sayəsində millətin bütün fərdləri arasında ümumi və qarşılıqlı bir dayanışma və yardımlaşma, işçilər bərabərliyi şüuru doğar ki, Şeyx Sədinin aşağıdakı sözlərini bütün mənəviylə gerçəkləşdirir:

*"Bəni-ədəm əzayi-yek digərənd,
Ku dəf əfərənəş zi yek çövhərənd.
Çu üzvi bədər dəf əvərənd ruzgar,
Nəməyənd digər üzvəhə qərər".
(Bəni-ədəm bir əzanın üzvlərindədir,
Çünki hamısı bir çövhərdən yaranmışdır.
Zaman əzanın bir üzvünə bir dəf verirsə,
Digər üzvlərin də rahatlığını pozar).*

Bizdə əsilzadə sinfi və dolayısıyla vərasətlə keçən haqlar və imtiyazlar olmamışdır və ya çox məhdud bir dairədə qalmışdır. Fəqət yazıq ki, sərbəst rəqabət də olmamışdır. Qısqanc, cimri, ətrafını davamlı olaraq şübhəli bir gözlə gözləyən müdhiş bir istibdat, bizdə işçilər və rəqabət sərbəstliyinə, bunlar sayəsində şəxsi və fərdi istədat və qabiliyyətlərin gəlmişinə meydan vermişdir. Daima keyf və həvəsinə görə hərəkət edərək yeniliklərə, şəxsi təşəbbüslərə, orjinal fikirlərə

re, cərəyanlara qarşı gəlmişdir. Mutluluqların, ikram və sayğı-
nın qaynağı onun lütfi olmuşdur. Bunun kimi, fəlakətlərin, zil-
lət və perişanlıqların da qaynağı o olmuşdur. Sədinin dediği ki-
mi, bəzən bir salama qarşılıq olaraq kafala uçurmuşlar, bəzən
de hərəkət qarşısında nemətlərə boğmuşlar. Bu üzəndən çalışma
öldürülmüş və sərbəst çalışmanın doğurduğu cəsarət, şəxsi tə-
şəbbüs, dayanışma və yardımlaşma kimi fəzilətlər də qurudul-
muşdur.

Yüz illərcə sürən bu halın təsir və izləri hələ də davam
edib getməkdədir. İstibdadın doğurmuş olduğu pis sifətlər hələ
təbiətimizdə qalmışdır. Həsəd, birləşməmə, yardımlaşma-
ma, bir-birimizə qarşı güvənsizlik və s. həmişə uğursuz izlərin
bəlirtiləridir. Bu pis sifətlərin hamısı cəmiyyət qavramına uy-
madığı kimi dinimizin əsaslarına da ziddir. Qısqançlıq, çəke-
məməzlik, pis anlayış kimi fəna halları yasaqlayan dinimiz,
yardımlaşmanı və dayanışmanı doğrudan-doğruya əmr edir.
Sərbəst iş adamlarını Allahın dostu deyər anır. Fəqət dinin
bütün başqa mənəvi və həyatı tərəfləri kimi bu qismi də xüra-
fələr altında boğulub qaldı. Eyni zamanda, keyf və həvəslə hər-
rəkət edən istibdad da yüz illər boyunca təbiətimizi, əxlaqımı-
zı, ruh halımızı pozdu. Artıq bu dərin yaraların açılması zamanı
gəlmişdir. Artıq həyatımızın bütün olayları çağdaş cəmiyyətlə-
rin təqib etdikləri əsaslara görə düzenlənəlməlidir. Ölmüş,
çürümüş, özəlmiş fərd haqlarını təslim etməliyik. Ona yeni bir
ruh aşılamalıyıq. Bu işə yalnız ailə, idarə, siyasət müəssələrimizi,
bu haqları gerçəkləşdirə biləcək bir hala gətirməklə
mümkündür. Quru formulalardan ibarət olan bir Anayasanın
elanı ilə iş olmaz. Bütün müəssisələrimizi ictimai, siyasi, iqtisadi
təşkilatımızı yaşadığımız çağa uyğunlaşdırmalıyıq. Bizdə-
ki fərd yalnız o zaman qurtulur və özündə gizlənmiş olan maddi
və mənəvi dəfinələri o zaman meydana çıxarır. Yoxsa, istə-
diyimiz qədrə anayasa elan edəlim, yasama məclisləri toplaya-
lım, madam ki, əsas və ruh dəyişmiş, madam ki, hər birimizizin
içində bu istibdad üsulu yerləşmiş, madam ki, o üsulun doğur-
duğu izlər evlərimizdə, küçələrimizdə, toplantılarımızda, çalış-

ma terzimizdə yaşayır, bizim çağdaş cəmiyyətlərlə eyni sə-
viyyədə yürüməmiş mümkün olmaz.

“Fərd yox, cəmiyyət var, haqq yox, vəzifə var” prinsipi-
ne – ki gerçəkdə “kimsə yox, padşah var, haqq yox, keyf var”
prinsipinin eynidir – artıq son veriləlməlidir. Fərdsiz cəmiyyət
düşünmək, əlsiz, ayaqsız, başsız və gövdəsiz insan düşünməkdir.
Haqsız da vəzifə düşünmək bütün insanları heyvan yerinə
qoymaq deyilmirdir? Artıq bizi çürütmüş olan bu kimi Şerq
prinsiplərinə son verərək etrafımızı saram müdhiş həqiqətləri
görməli və həyatımızı ona uyğunlaşdırmağa çalışmalıyıq.
Unutmamalıyıq ki, bu gün çağdaş cəmiyyətlərin heç birində –
əvət, qəti olaraq heç birində – bir Səid Mollanın, bir Damad
Fərid Paşanın, bir Əli Kamalın, bir Mustafa Səbrinin yaşaması
ehtimalı qalmamışdır. Bizdə bunlar yaşayır və hətta millət və
dövlət qədəri üzərində təsir edə bilirlərsə, surf o yüz illərdən
qalmış və millət fərdlərini boğan, öldürən istibdad pislilikləri
üzündəndir. Canlı, müştəbbüs, duyğulu ləyaqət və qürur sahi-
bi olan fərdlərin olduğu bir çevrədə, bu kimilərin meydana
çıxması təsəvvür belə edilə bilməz. Lakin aramızda bu kimilər
vərkən, bu millət və dövlət daima təhlükə qarşısındadır və dai-
ma təməli sallantıdadır. Məncilliyin, eqoizmin törədə bilməyey-
cəyi fənalıq yoxdur.

Hər şeydən əvvəl, millət fərdlərini bu eqoizm beləsindən
qurtarmağa baxmalıyıq. Bunun üçün də işə ilk öncə fərdə
sayğıyla başlamalıdır. Ailələrimizin təşkilatından kənd və bu-
caq təşkilatına varıncaya qədər hər yerdə ona sayğı göstər-
məyə, onun üçün hər türlü çalışma sahəsini açıq bulundurmağa
və sərbəst rəqabət sahəsində maddi, mənəvi bütün qüvvətləri-
nin gelişməsinə saxlamağa qoyulmalıyıq.

Əvət, bilərəm, bu gün etrafımızda bir sosializm, bir kom-
munizm, bir bolşevizm axımı var və yürüyür. Fəqət heç bir za-
man unutmamalıyıq ki, bu axımları belə hazırlayan yəne o fərd-
dir; onun fikir və təşəbbüsüdür. Bolşevizmin böyük babası
olan Karl Marks çağdaş sənayenin yalnız şəxsi təşəbbüs saye-
sində bu günkü gelişməyə varmış olduğunu və bu üzəndən
böyük insan topluluqlarının birikməsinə, aralarında maddi və

mənəvi bağın meydana gəlməsinə səbəb olaraq sosializm təşkilatı üçün zəmin hazırlamış olduğunu etiraf etmək zərurətdir. Bundan dolayı, əgər biz də çağa uymaq istəyiriksə, fərdlərin gəlişməsinə baxmaq zərurətdir. Çünki bu günkü halımızla, çağdaş həyatın gərəkdirdiyi təşkilatı idarə edəcək əlamətlərə sahib deyilik. Bütün bir millətin çalışmasını düzənləmək məsulunu sinifləndirmək, tükətim maddələrini hazırlayıb dağıtmaq, adət, sənət və məhərətinə alışmalıyıq. Yuxarıda da dediyimiz üzrə, Fransada bu gün altmış min çeşidli cəmiyyət və təşkilat vardır. İngiltərə, Almaniya və s. yerlərdə daha ziyadə olduğu halda, bizdə bu gün haqqıyla qurulmuş fəaliyyət göstərən bir tək cəmiyyət yoxdur desək, yanlış söyləmiş olarıq.

Karvan çoxdan köçmüş, biz hələ bizi çevrəmizdən ayıran müdhiş uçurumlarla çevrələnmiş dağ başındayıq. Dağı adlamaq, uçurumu doldurmaq, üfüqdə görünən karvanın arxasından qoşmaq böyük bir əzm və iradəyə, davamlı bir qeyrətə bağlıdır.

AİLƏ

Ailə, fərd ilə cəmiyyət, təbiətə insanlıq, maddi həyatla mənəvi həyat arasında atılan ilk əsaslı körpüdür. Sosial həyatın ilk və ən davamlı hücrəsi olmaqla bərabər, fərdi həyatın da ən səmimi, ən müqəddəs bir ocağıdır. Heyvani təmayülün ən açıq bir örnəyi olduğu halda, insani və mənəvi xassələrin də ən yüksək bir toplanı yeridir.

İşte, bir-birinə uymayan özəllikləri daşdığı üçündür ki, ailə məsələsi haqqında çox eskiden bəri fikirlər və təmayüllər dəyişik olaraq gəlmişdir. Əflatun və Furiye⁹⁷ kimi cəmiyyətçilər fərdlərin cəmiyyət içində eriməsini istədiklərindən və ailəni fərd ilə cəmiyyət arasında bir bağlantı vasitəsi deyil, bir əngəl mahiyyətində gördüklərindən ailənin tamamilə qalxmasını istəyirlərdi. Əksinə olaraq, Prudon⁹⁸ kimi fərdçilər ailəni insan həyatının ən məhrəm, ən müqəddəs və ən yüksək bir şəkli saydıqlarından, cəmiyyətin bu özəl və müqəddəs dairəyə girmə haqqını tamamilə qaldırırlar.

Bizcə, bu bir-birinə uymayan iki nəzəriyyə eyni dərəcədə yanlışdır. Aşırılıqdan dolayı sakatdır. Ailənin mahiyyəti belə bu nəzəriyyələrin doğru olmadığını isbatə yetirir.

Ailə yaradılışdan gələn qaçınılmaz bir olaydır. Ailənin əsasını təşkil edən kişi və qadın bir-birinə yaxınlaşmaları və birləşmələri yalnız heyvanlarda, deyil hətta bəzi bitkilərdə belə görülən bir instinkt nəticəsidir. Bu yaxınlaşma və birləşmə müqəddərdir, istəyə bağlı deyildir, bir təbiət qanunudur. Bu qanundan məqsəd isə, ümumiyyətlə, həyatın və özəlliklə cinsin davam və yayılmasından ibarətdir.

Fəqət burada da başqa heyvanlarla insanlar arasındakı fərq, yəne insanın ictimai oluşudur. Nə tarix, nə də müşahidələr insanın bezi heyvanlar kimi vəhşət halında və tək başına

yaşadığını göstərir. İstər Afrikada və istərsə də Amerikada yaşayan ən vəhşi insanlar belə sürü halında yaşamaqdadırlar.

Bununla bərabər, insan şüurlu olduğundan, təcrübə və müşahidələrindən faydalanaraq öz hal və durumunu düzəltmək kimi bir gücü olduğundan, təbiət qanunları insanlar üzərində sadəcə mexaniki bir tərzdə təsir etməz. İnsan ağıl və zəkası sayəsində o qanunların əslini dəyişdirə bilməyə və onlara özünü üçün faydalı və uyğun bir yön vermək istedadını daşıyır. İnsan yüksəldikcə, gəlişdikcə təbiətin qayda və qanunlarını da o nisbətə əməllərinə, istəklərinə tabe edir.

İşte, bunun üçündür ki, çeşidli gəlişmə dərəcələrində olan cəmiyyətlərdə ailənin şəkil və mahiyyəti dəyişir. Heyvanlardan çox az fərqləri olan yamyamlarla antropofajlar arasında bəlkə erkəklə dişinin ilgisi həməən-həməən heyvanlar arasındakı ilginin eynidir. Orada ailə hücrəsi çox ibtidai bir halda olur, bizim bu gün ailə dediyimiz şeydən çox fərqlidir. Ana-ata instinktə uyduqdan sonra özlərini uşağa və ocağa qarşı mənəvi bir ilgiylə bağlı saymazlar. Bunlar yavrularına sırf heyvani bir duyğu ilə bağlı olaraq, onlara yalnız ilk zamanlarda bir az diqqət göstərirlər. Bu ibtidai durumda olan insanlarla heyvanlar arasında həməən heç bir fərq yoxdur. Fəqət təcrübə və müşahidə sayəsində insan gəlişdikcə ailənin də şəkil və mahiyyəti dəyişir. Məsələn, həmuz dövlət halını almamış, əşirət və qəbilə halında yaşayan qövmlərlə dövlət təşkilinə qədər yüksələrək iş bölmü və vəzifə ayırımı qaydasına ulaşan millətlər arasında, ailə qavramı baxımından böyük fərqlər görünməkdədir.

Qəbilə və əşirətdə ailə bəlli bir hücrədən ibarət olaraq tamamilə ayrı və bağımsız bir birlik qura bilməz. Dövlət tərzində yaşayan millətlərdə isə ailə bunun tamamilə əksinə olaraq, bağımsız bir ictimai hücrə şəklini göstərir. Qəbilə və əşirətlərdə ailə qəbiləyə mənsub bütün fərdlərin toplanmış ibarətdir. Milli bir dövlət halında olan cəmiyyətlərdə isə ailə qavramı çox dar bir dairəni ifadə edər, ana-ata və çocuklardan ibarət qalır. Bu fərqi səbəbləri çox açıqdır; əşirət halında yaşayan qövmlər, həntüz milli bir birlik sayılacaq və bütün fərdlərin haqlarını və əmniyyətini eyni dərəcədə qoruyacaq mör-

kezi bir qüvvət təşkil edə bilmədiklərindən və davamlı olaraq bir-birləriylə çəkişmə və mücadilə halında olduqlarından, qəbiləyə mənsub bütün fərdlər qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin haqlarını, həyat və malını müdafiə etmək və qorumaq vəzifəsiylə mükəlləfdirlər. Belə bir cəmiyyətdə apaçıqdır ki, fərdin dəyəri qəbilənin müdafiə və qorunmasında göstərdiyi qüvvətə görədir. Bundan dolayı, çox təbii olaraq doğuşdan qüvvətli olan kişinin dəyəri, ümumiyyətlə, qadıninkindən üstün olur, qadın istər-istəməz kişiye tabe olur. Qadının öz dəyəri kimi, haqları və vəzifələri də onunkunun altındadır. Bundan başqa, ər-arvad və uşaqlar ibarət olan ailə qəbilə içində qeyb olub gedər. Zəif olan qadına heç bir dəyər verilmədiyi kimi, qüvvətli olan kişi də ailədən ziyadə qəbiləyə bağlı olur. Buna qarşılıq, milli bütünlüyü saxlayaraq dövlət halında yaşayan və mərkəzi bir hökumət quraraq hər kəsin can, mal, namus və haqlarını bərabər surətdə qorumağa və müdafiəyə qüdrətli olan millətlərdə, yuxarıdakı durumun tamamilə əksini görürük. Burada ər-arvad və uşaqlardan qurulu ailələr tam bir şəxsiyyət halını alaraq bağımsız bir hücrə təşkil edərler. Qadının dəyəri yüksəlir. Burada qadın da kişi kimi hökumət tərəfindən müdafiə edilir və qorunur. Bu kimi cəmiyyətlərin dayanıqlıq və sağlamlığı tamamilə ailənin dayanıqlıq və sağlamlığına uyğundur. Qəbilə halında yaşayan toplusuqların qüvvət və sağlamlığı ailənin çözülməsinə görə olduğu kimi, millət və dövlət halında yaşayan cəmiyyətlərin də qüvvət və sağlamlığı ailənin dayanıqlıq və sağlamlığına görədir. Çünki ailəyə mənsub fərdlər bir-birinə nə qədər fazla bağlı, bir-birinin rifah və xoşbəxtliyi üçün nə qədər çalışırlarsa, o nisbətədə də mənsub olduqları cəmiyyətin bütünü bundan faydalanır. Qəbilə halında yaşayan millətlərdə həməən-həməən ailə həyatı olmadığı halda, millət və dövlət halında yaşayan cəmiyyətlərdə ailə həyatı çox geniş olaraq gəlişir.

İşte, ictimai quruluşları arasındakı bu fərqlərdir ki, çeşidli ictimai örnəklərə mənsub cəmiyyətlərin ailə xüsusunda qəbul etdikləri qanunlar, qaydalar və prinsiplər arasındakı ayrılıqları və təzadları meydana gətirmişlər. Türklər milli birliklərimizi

bulmuş, mərkəzi bir hökumət quraraq qəbilə və əşirət halından çoxdan çıxmışlar. Bu baxımdan türkün ictimai quruluşu içinde olduğu mədəni millətlərin ictimai quruluşunun eynidir.

Fəqət bu gerçək meydandaykən və türkün ictimai quruluşu tamamilə bəlimişkən, türk ailəsinin quruluş tərzii bu quruluşun əksi olan quruluşlara məxsus bezi qayda və prinsiplərin təsiri və təhəkkümü altında qalmaqdadır. Bu surətlə, dində olduğu kimi ailə xüsusunda da təbii olmayan bir hal hökm sürməkdədir.

Yuxarıda dedik ki, ailə iki amilin təsiri nəticəsidir: birisi doğuşdan və təbii, digəri ictimai və mənəvi.

Birinci amil, kişi ilə qadın arasındakı qarşılıqlı cazibə və bu cazibəni düzənleyen türklərin ayıqlanması olayı ilə görüldür.

İkinci amil isə, birinci amilə, cəmiyyətdə olan ictimai quruluşla məxsus mahiyyət və yönü verməklə belirir.

Apaçıqdır ki, ən mükəmməl ailə bu iki amilin ahəngli bir surətdə etkilil olmalarını saxlayan örməkdir. İndi bu baxımdan bizim ailəmizi incələyəlim.

İlk baxışda belə, ailənin quruluş şəkli, türk cəmiyyətinə türklərin ayıqlanması qanununun verimlərindən yoxsuz etdiyini göstərir. Bizdə evlənmək kişi və qadının bir-birinə yanaşmaları, qarşılıqlı cazibədən ziyadə, onların dilək və seçmələrinin dışında olan bəzi amillərə bağlıdır. Hələ evlənmədən əvvəl, gerçək sevgidən heç söz belə ediləməz. Çünki iki canlı arasında gerçək sevgi ancaq bir-biriyə uzun müddət görüşərək istər ruhları və istər qəlbləri arasında tam bir ahəng meydana gəldikdən sonra doğar. Bizim evlənmələrdə bu kimi sevgidən əsər belə yoxdur. Küçədə bir-iki kərə bir qadını görüb, ona surf fizioloji bir cazibə duymaq yetməz. Belə bir cazibə sevgi olmaqdan çox uzaqdır. Özəlliklə, birtərəfli olursa. İkitərəfli olsa belə yenə sevgi deyilməz. Çünki insan üçün surf fizioloji cazibə yetməz. Bir də zəhni və əxlaqi ahəng gərəkdir. Bu isə yalnız uzun müddət davam edən ilgilərlə bir-birini görüb tanımaqla olur. Halbuki bunlar çox kərə yalnız evləndikdən sonra bir-birini tanıyır və öyrənirlər. Bir-birinə yanaşma tanışmanın nəticəsi deyil, tanışma birləşmənin nəticəsidir. Nəslimiz get-

dikcə zəifləyir, kiçilir, müqaviməti azalır. Bu olayı incələrkən, bir çox başqa səbəblər arasında, birinci dərəcədə ailələrimizin süni və təbiətə uymayan tərzdəki quruluşunu da göstərməlidir. Bütün kainata hakim olan və təbii yaşayan bütün cinslərin gəlişməsinə saxlayan türklərin ayıqlanması qanunu bizdə süni adətlərlə hökmündən yoxsuz edilmişdir. Maddi və mənəvi olaraq qüvvətli olanların bir-birinə yaxınlaşmaları yerinə, evlənmələr çox kərə təsadüfə bağlı, ahəngsiz və uyğunsuz olur. Və sonunda yalnız cinsin zərəf görməsiylə qalmır, həyatın ən önəmli bir olayını təsadüfə buraxmış fərdlərin də fəlakətinə səbəb olur. Nə qədər insanın həyatı bu surətlə pozulmuş və çıxırından çıxmışdır. Nə qədər zavallı qız dışarı atılmış, açığı çıxarılmış və bu mərhəmətsiz həyatın pəncəsi içinde əzilib getmişdir və getməkdədir. Qısacası, türklərin ayıqlanması qanununun təsirindən yoxsuz olmaması bütününl olduğu kimi, şəxslərin də fəlakətinə səbəb olmaqdadır.

İkinci amilə, yəni ailənin mətanət və sağlamlığı əsasına gəlincə, bizdəki ailə təşkilatının nə qədər boş olduğunu, nə qədər zəif və ən ufaq qarışmaya müqavimət etmədiyini ictimai həyatımızı incələyənlərin hamısı böyük bir üzüntüylə qeyd etməkdədirlər. İllərcə davam etmiş olan bir yuva, bəzən bir saatlıq, hətta bir dəqiqəlik qəzəb və hiddətin zərbəsiylə məhv və pərişan olur. Ocaq yığılır və ya pozulur, ailə fərdlərini bir-birinə bağlayan bağlar çözüldür. Sevgi, həyəcan, sədaqət, səmimiyyət və vəfa yerini düşmənlik, soyuqluq, hiylə və xəyanət alır. Hələ bir çox qarılırları olan kümələrə ailə adını vermək caiz ola bilməz. Bu kimi yığınlarda mənəvi bağlar aramaq boş yerədir. Bu xüsusda istər milli tariximiz və istər bənzərimiz olan qövmələrin tarixi çox mənalı olaylarla doludur. Bezi padşahların göstərmiş olduqları ailə vəhşətləri tükərlər ürpədir! İnsan bir atanın, bir əminin, bir dayının bu qədər zalım, bu qədər qəddar ola biləcəyini təsəvvür belə etmir, fəqət unudulur ki, bu kimi yığınlər, təbii ailələrdə öz-özünə doğan duyğulardan, bağlantılardan, ilgilərdən tamamilə yoxsundur. Orada yanaşma və evlənmələr hər çeşid təbii və qarşılıqlı cazibə və sevginin və bu kimi amillərin doğurduqları mənəvi bağların ta-

mamile dışında olur. Fəqət məmnunluqla görürük ki, çox arvadlılığın adəti türklər arasında xoş qarşılanmamışdır. Türk ictimai vicdanı bu müəssisəni tutmadı və tutmur. Türklər arasında tək arvadlılıq həmə-n-həməni ümumi qayda halındadır.

Yuxarıda dedik ki, ailə ictimai bir olaydır. Bundan dolayı, ailənin quruluş şəkliylə cəmiyyətin ilgililiyi çox təbii-dir. Fəqət bu ilginin şəkli, yenə o cəmiyyətin mahiyyətini dəyişir. Məsələn, əşirət halında yaşayan bir cəmiyyət üçün kişi-yə hakim bir yer vermək nə qədər təbii isə, əşirət halından çıxaraq dövlət halında yaşayan bir cəmiyyətdə də o şəkli mühafizə etməyə o dərəcədə təbii deyildir. Yuxarıda bunun səbəblərini açıqladıq. Əşirətdə kişinin təhəkkümü nə dərəcə cəmiyyətin qüvvətinə səbəb olursa, dövlət halında yaşayan millətlərdə kişi-yə haqq, təhəkküm saxlamaq, o nisbətdə cəmiyyətin zaafını gərəkdir. Çünki bu kimi cəmiyyətlərdə fərdlər arasındakı ən qüvvətli toplanırlar, ən sağlam təşəkküllər tamamilə sərbəst olaraq, riza və istəklə, bərabər haqlar və vəzifələr üzərinə qərarlaşdırılmış anlaşmalara dayananlardır. Bu çevrələrdə əsas fərdlərin istisnasız olaraq bərabər haqlara sahib olmasıdır. Dövlətin vəzifəsi bu haqları qorumaqdan, onların qüvvədə olmasına diqqət etməkdən ibarətdir. Burada fərdləri bir-birinə bağlayan amil zorbalıq və təhəkküm deyil, hüriyyət, bərabərlik və eyni haqlara malik olmaq, öz aralarında sərbəstcə anlaşmalar yaparaq bunların ətrafında toplanmaqdır. Dövlətin vəzifəsi yalnız bu anlaşmaların şərtlərinə riayət etməkdən ibarətdir.

Fəqət yazıq ki, bu baxımdan ailə təşkilatımız çox əksikdir. Qərbdə ki, ən adi işlərdə və ictimai ilgilimizdə yuxarıdakı qaydaya riayət edərkən əlaqə və bir araya gəlmələrin ən önəmli olan ailə təşkilatında bu xüsusu ihmal etməkdəyik. Hər hanki bir şirkətin qurulması üçün edilən anlaşmanın, tərəflərin rızasına dayanmasını əsas şərt olmaq üzrə qəbul etdiyimiz halda, ailədə – ki hər şeyin əsasıdır – bu qaydadan vaz keçirik. Gerçəkdən bizim ailə təşkilatımızın əsası bərabərsizlikdir. Haqların hamısı bir tərəfə və vəzifələrin hamısı da o biri tərəfə yüklənmişdir. Bir tərəfə istədiyi zaman anlaşmanı poz-

maq haqqı verilir, o biri tərəfə də həmə-n-həməni əbədi olaraq anlaşmaya əsir qalmaq vəzifəsi yüklənir. Bu bərabərsizlik, anlaşmaya görünüşdə bir sağlamlıq verir kimi gözükürsə də, həqiqətdə anlaşmanın mövzusu olan ailəni sağlamlıqdan yoxsundur. Çünki ailəyə aid anlaşma mahiyyəti etibarını ilə, maddi olmaqdan ziyadə, mənəvidir. Yalnız vücudları və bəzi maddi mənfəətləri deyil, eyni zamanda özəlliklə ruhları ilgilendirir. Halbuki hər hanki bir olaya mənəvi ünsürlər qarışdırıldıqda, bərabərliyə riayət olunması gərəkdir. Bərabərsizlik, mənəvi ünsürlərin gərəkdirdiyi yaxşı keçinməyi təəsindən pozar. Ailələrimizdə səmimiyyət və qəlbi bağını olmayışı, ocaq ətrafında bulunması çox gərəkliliyi olan və ocağın müqəddəs atəşi sayılan sığınacaqın yetərsizliyi, ailə fərdlərinin biri-birinə sıx bir ilgililiyə bağlı olmamaları həmişə bu əksiklik üzündəndir. Gerçəkdən bir tərəf hakim, o biri tərəf məhkum, bir tərəf yalnız haqq sahibi, o biri tərəf də yalnız vəzifələrlə yüklənən və birisi ortaq həyatı pozmağa hər an qüdrətli olursa və o biri bu həyata nə qədər acı olsa da, təhəmmül etmək zorunda qalırsa, elə bir çevrədə gerçək bir səmimiyyət, əsaslı bir bağlılıq, sağlam bir ilgi olmaz. Bir çox ailələrin ufaq bir təsadüflə pozulub pərişan olmaları bu üzündəndir. Haqlarını bəlli şərtlər və anlaşmayla saxlamamış olan tərəf ortaq həyatda yerini və durumunu qorumaq üçün o biri tərəfin haqlı-haqsız bütün iddialarına, bütün istəklərinə uymaq məcburiyyətindəndir. Bu hadisə ocağın ən müqəddəs və ən verimli qaynağı olan səmimiyyəti və doğruluğu söndürür. Yaxınlaşma və anlaşma yerini riyə və saxtakarlığa buraxır. Bir tərəfin fikir və duyğularına gərəkdiyi qədər sayğı və diqqət göstərilmədiyindən, yavaş-yavaş riyakarlığa, dalkavukluğa, yalan və hiyləyə qapılırlar. O bir tərəf isə daima istədiyini yapmağa qüdrətli olduğundan, yavaş-yavaş təhəkküm və zorbalığa, məncilliyə, özünü bəyənəməyə meyli göstərir. Aramızda qocalarına gülmə üz göstərən onu bütün qəlbiylə sevir kimi görünən fəqət daima gözələri yaşlı, qəlbi matəmli yaxıncı bir dillə özlərindən şikayət edən nə qədər bəxtsiz qadın vardır.

Yenə arvadlarının gözü önündə və özünə sayğı duyan heç bir kimsənin təhəmmül edəməyəcəyi rəzaletlər edən, buna rəğmən arvadından təhəmmül, səbir, itaət və hətta sevgi istəyən nə qədər zorba erlər vardır. Bu kimi ocaqlar ətrafında böyüyən uşaqların xarakter və əxlaqlarının ta uşaqlıq zamanında pozulmaqda olması çox təbii deyilmidir? Ta uşaqlıqdan gözləri önündə bir tərəfdə zalım, o biri tərəfdə məzlum, bir tərəfdə hakim, o biri tərəfdə məhkum ata və anası olan bir uşağın ruhunda ədalət, insaf, doğruluq, vəfa, səmimiyyət qavramları, necə doğar? Fəqət insan təbiəti nə hiylə və yalana və nə də təhəkküm və zorbalığa uzun müddət təhəmmül edə bilmədiyindən, nəhayət zətən pozuluq olan ahəng tamamilə çözüdür. Ailələr məhv və pərişan olur. Aramızda uzun müddət davam edən və ocaq gələnlərinə bağlı bir çox nəsil yetişdirmiş neçə ailə vardır. Ailənin bu zaaflıdır ki, cəmiyyətlərimiz də köksüz, əsassız qum yığınlarına bənzərlər. Rüzgərin əsməsiylə bu tərəfdən o tərəfə sallanan yığınlar halını göstərirlər. Türk cəmiyyətinin dayanağı olan türk ailəsini bu durumdan qurtarmalı, türk ictimai quruluşunun da gərəkdirdiyi üzrə, bu ailəni, qoca və qarının hüquqca bərabərliyi əsası üzərində qurmalıdır. İçində yaşadığımız yüzil də bunu istəyir.

CƏMIYYƏT

“İnsəfer kərdəni in bi sərə samaniyi-ma,
Bəhri-cəmiyyəti-diləst pərişaniyi-ma”

*(Bu səfər edişimiz, bu pərişan halımız,
Könülləri bir araya gətirmək üçündür.)*

Bu beytin sahibi II Sultan Səlim⁹⁹ cəmiyyət qavramının daşdığı mənanı çox yaxşı təqdir etmişdir. Fəqət yazıq ki, arxasından qoşduğu “Cəmiyyəti-Diləst” (Könüllərin birləşməsi) İslam aləmində meydana gələ bilmədiyindən, cəmiyyət də qurulmadı. Cəmiyyət demək, ortağ duyğu və düşüncə daşıyan, ortağ ideal sahibi, şüurlu bir zümərə deməkdir. Yazıq ki, bizdə böyle bir zümərə yoxdur və necə olsun?

Yuxarıda ailəmizi incələrkən, ailə təşkilatımızın ictimai həyatın doğmasına qətiyyətlə uyğun olmadığını gördük. İlk ictimai hücrəmiz ailədir. Fəqət bu hücrələr bir-birindən o qədər əngəllərlə ayrılmışlar ki, aralarındakı münasibətlər sırf təsadüfi və mexaniki bir hal almışdır. Bəzən bir qonşu, başqa bir qonşu ilə illərcə yan-yanə oturduğu halda, bir-birinə dünyanın iki ayrı qütübündə oturanlar qədər yabançı qalır. Ailələr çox kərə bir-birini tanımazlar. Tanısalar da səlamlıq səlamlıqla, hərəm də hərəmlə tanışdır. Aralarında ruhi və fikri münasibətlər qurulmaz. Qaynaşma heç olmaz. Bunun üçündür ki, ailələrin yığından meydana gələn məhəllə həyatı həmənlə heç yoxdur. Bir-birinə yabançı qalan məhəllə xalqı, bir-birinin durumuna qarşı qeydsiz, bir-birinin üzüntü və sevincələrindən xəbərsiz, məhəlləyə aid işləri düzənləməkdən acizdir. Çağdaş cəmiyyətlərdə hər məhəllə xalqı öz başına fəal bir bütövdür. Bunların özəl ibadət yerləri, oxuma yerləri, fəqirləri qoruma dərnekleri, hətta bəzən ortağ ekonomik təşəbbüsləri də vardır. Bunların heç

birisindən bizdə əsər yoxdur. Məhəllədə camie vərsə, ibadət dışında boş qalır. Oraya Ramazan ayı və bayram kimi dini günlər dışında, gəlib ortaq ayınlş icra edənlər azdır. Hər kəs öz dörd divarının arasına girmiş namaz və niyazını belə orada edir. Çünki həmcinsləri ilə dostluq qurmaları, birləşib bərabər yaşamaqdakı zövqü duymur. Bu yalnız həyatın nəticəsi olaraq məhəllənin fəqirlərini düşünmək, ehtiyaclarını aramaq, bərabər bəzi təşəbbüslərdə bulunmaq həvəsini heç hiss etmir. Hər b sırasında başqa millətlər hərbdən sıxıntı çəkən fəqirlərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün böyük milli dərnləklərdən başqa, hər şəhərdə, hər məhəllədə ayrıca və bir çox dərnlək və təşkilat qurdular. Bizdə isə bunun heç birisi edilmədi, edilmək imkanı da yoxdur. Qonşularımız acı çəkərkən, biz tamamilə ilgisiz qaldıq. Təkrar edirik, bunlar həp ailə təşkilatımızın doğrudan-doğruya nəticəsidir. Ailələrimiz açılmızsə, aramızdakı münasibətlər mexaniki şəkildən kimyəvi bir hala keçməzsə, bu durum sonuna qədər böylə qalır. Dini həyatımızın aldığı şəkil də bizdə cəmiyyət həyatının meydana gəlməsinə uyğun deyildir. Dini heyət bizdə ictimai baxımdan tamamilə çökmüşdür. Hər nə qədər dinimiz cümə namazının camaatla qılınmasını bir vəzifə və başqa namazların da yənə camaatla qılınmasını savab saymışsa da, bu gün bu əmrlərə itaət edən möminlər və beş dəfə namaz qılanlar belə az qalmışdır. Bu surətlə, hər nə qədər biz görünüşdə mütəssir sayılısaq da, gerçəkdə din bizdə çökmüşdür və artıq ruhlarda və qəlblərdə yaşamır, həyəcan oyatmır. Dini bu hala gətirən və cameləri boşaldan, yənə din əmrini düzənləmək iddiasında bulunaraq insanın ruh halından tamamilə xəbərsiz olanlardır. Bunlar təqdir edə bilmirlər ki, insanları bir araya çəkən başlıca amil və düşüncədir və ya duyğu. Halbuki düşüncə və duyğu tamamilə camedən qovulmuşlar. Xütbə və vəzərlərimiz, yüz illərdən bəri təkrarlanan və xalqca dili anlaşılmayan bilmələrdən ibarət, yni nəqaratdır. Xalqın mənəvi və maddi itzira və endişələrinin heç birisini təmin edəcək mahiyyətdə deyildir. Nə zamanın ehtiyaclarını ödəyər, nə məsələlərini həll edər, nə də insanda əbədi olaraq yaşayan yüksək fikir və əxlaq ehtiyaclarını ödəyər. Xütbələr,

ümumiyyətlə, dinləyənlərin mində biri tərəfindən anlaşılmaz. Vəzərlərə gəlince, çox kərə xürafələr ətrafında dolaşır. Bunlar Hz. Məhəmmədin və ilk dörd xəlifənin zamanlarındakı xütbə və vəzərlərdən çox fərqlidirlər. O zaman ərəbcə anlayan xalqca söylənən və zaman və məkənin ehtiyaclarına görə düzənlənən xütbələrdə xalq ya gündəlik məsələlərin hal şəklinə, ya yüksək din fikirlərinin anladılmasına, əxlaq prinsiplərinin açıqlanmasına aid çox faydalı sözlər dinlərdi. Bu gün isə, zaman və məkənin dışında qalmış və xalqca heç anlaşılmayan eyni şeylər əzbərlənəcək, tutuquşu kimi (danışın bir cins quş) söylənib edib. Vəzərlər isə bütün-bütün pozulmuş və çox adi bir şəkil alaraq, əxlaq mövzularından ziyadə, çox kərə xalqın cəhalet və təəssübünü artıran bir qrup xürafə və hekayələrdən ibarətdir. Şöylə ki, insan ağıl və zəkası bu vəzə və xütbələrdən heç bir qida ala bilmir, qəlb isə bütün-bütün yabançı qalır. Camelərdən gözəl səslər, insan qəlbinə genişlik verən ilahilər, insanı həyəcanlandıran ayinlər qovulmuşdur. Hətta son zamanlarda gözəl səslə müəzzinlərə qarşı belə mücadilə açıldı.

Sanki çirkin səs ilahi ilhamlara daha ziyadə yarasırmış! Halbuki mövludlara xalq nə qədər həvəslə qoşur. İlahiləri nə qədər ehtiramla, nə qədər yüksək bir həyəcanla dinləyir. Çünki xalqda maddi narahatlıqların üstündə yüksələrək, mənəviyyətə dalmaq ehtiyacı vardır. Mövlud onun bu ehtiyacını ödəyir. Çünki söylənən ilahiləri öz dilində olduğu üçün anlayır və anladığı üçün də bütün varlığı ilə duyğulanır.

Bu surətlə, ta uşaqlıqdan ortağ həyəcanlar, duyğular aşıl原因 amillərdən yoxsunuq; ayrı-ayrı yaşamağa, öz qnlarımıza girməyə, özümüzü içimizdən yeməyə alışmış olduğumuzdan, aramızda dostluq, birləşmələr olmur. Dinimizin camaat təşkilinə uyğun bir şəkil almamasının səbəbi, işte, bundadır. Halbuki, bu din qurularkən, böyük hədəflərdən birisi də, işte, o camaatın təşkil i idi. Xütbələr, vəzərlər, camaat namazları, azan həmişə o hədəf üçündü. Fəqət din başqanları get-gedə bu əsas genişlədəcek yerdə daraldıdlar və nəhayət öldürdülər. Canlı bir din, cansız, ölü, quru adətlərdən ibarət bir takım rəsmi formul-lar halını aldı.

Cəmiyyət həyatının qüvvətlənməsinə səbəb olan amillər arasında bir də fəlsəfə ilə ədəbiyyat önəmli bir yer tutur. Birisi meydana gətirdiyi fikir, o biri də hiss axımlarıyla fərdləri birləşdirir. Aralarında dimağ və qəlb birlikləri meydana gətirir. Ortaq inanclar və həyəcanlar doğurub, bəzən də çox geniş toplu hərəkətlərinin partlamasına səbəb olur. Böyük Fransa inqilabının tarixini oxuyun, Mirabodan¹⁰⁰ Robespyerə¹⁰¹, Şarlotta Kordadan¹⁰² Madam Rollanda¹⁰³ qədr tufan kimi axıb daşan, daşqınlıqları içində öz amillərini belə boğub məhv edən inqilabın bütün qəhrəmanları, Volterdən¹⁰⁴, Didrodan¹⁰⁵ Monteskyeden¹⁰⁶ və xüsusilə Russodan ilham almışdılar. Monteskyenin məşrutə haqqındakı ideyalarından ilham alan girondinlər¹⁰⁶ Russonun atəşin dərrakəsindən çıxan xalq hökuməti alovları içində qəhrəmancasına ölürlər. Montaqnardlar isə bu Russo ruhunun alovunun fişqırın birer vultkanıdılar. İnsan Haqları Bəyannaməsində ağılı ən yüksək müqəddəs varlıq hesab edərək, onu taqdis edən məzhəblər yaratmaq kimi, bəzisi möhtəşəm və bəzisi də gülünc və dəlicə şəkillər alan bütün o hərəkətlərin əsaslarını Russoda taparsınız. Fransanı qurtarmaq niyyətilə zalım Maratın¹⁰⁷ qəlbinə xəncərini saplayan gənc və gözəl Şarlotta Kordaya, hüzuruna çıxan hər kəsi gilyotin baltasına müsafir göndərən inqilab məhkəməsinə tam bir mətanət və sükuətlə "Mən daima cümhuriyyət tərəfdarıyam" dedirdən yenə o fikir cərəyanlarıdır. Bunun kimi, Madam Rollanda, ölmə köynəyini başına keçirərkən "Ah, gözəl hürriyyət! Sənin naminə nə qədər cinayətlər işlənir" deyər söylədən də eyni qaynaqdır.

Almaniyanı Kantın¹⁰⁸ "İmperativ kateqoriya"ları ilə Şelling¹⁰⁹ və Hegelin¹¹⁰ fəlsəfi nəzəriyyələri vicuda gətirdi.

Rusiyada "Tolstoyizm"¹¹¹ adı ilə məmləkətin hər tərəfinə yayılmış bir məzhəb var idi. Bu günkü bolşevik axımının fikri tərəfdarları da, bir alman fikir adamının, Karl Marksın dimağından çıxmışdır.

Qısacası, çağdaş cəmiyyətlər içində fikir cərəyanları cəmiyyət həyatı üzərinə böyük təsirlər etməkdədir. Lakin yazıq ki, biz bu işdə çox yoxsunuq, demək olar ki, iflas halındayıq.

Bizdə təsdiq edəbiyyat dışında fəlsəfə yoxdur. Fəlsəfə, özəlliklə eskerruf ədəbiyyatında görüldürdü.

Fəlsəfə ilə özəl bir surətdə və ayrıca məşğul olmaq dəbi bizdə Tənzimat dövründən¹¹² sonra və Avropadakı fikir cərəyanlarını təqib etmək həvəsi ilə başlamışdır.

Fəqət, yazıq! Bizdə bu cərəyanlar heç bir zaman ciddi və önəmli, təlakki ediləcək bir mahiyyətə qazanmamışdır. Bir fəlsəfə nəzəriyyəsi şəklini almamışdır. Hətta ziyalılar arasında fikir cərəyanlarına maraq göstərənlərin sayı bu gün belə çox azdır. Bu xüsusda Avropada bizdən geri qalmış bir çevrə yoxdur. Bunun da başlıca səbəbi universitet, akademiya kimi təhsil ocaqlarının ya tamamilə yoxluğu və yaxud çox az olmasıdır. Tənzimat dövrünü açan dövlət böyüklərinin bu xüsusdakı saymazlıqları, xətaları bağışlana bilməz. Onlar bu kimi müəssisələrin önəm və dəyərini layiqincə qiymətləndirə bilmədilər. Halbuki, yenilik sahəsinə atılan başqa çevrələrdə, bunun tamamilə əksi görülməkdədir. Məsələn, Rusiyada Böyük Petro¹¹³ islah hərəkətlərinin addımlarına bir akademiya və universitet qurmaqla başladı. O yüksək düşüncə və yüksək hümmət sahibi adam, Avropanı özü uzun zaman incələdikdən sonra, o zaman ki ictimai həyatı bizim bu günkü ictimai həyatımıza çox bənzəyən Rusiyanın ta əsasından, ta kökündən düzəldilmədikcə və islah edilmədikcə Avropa ilə eyni səviyyədə irəli gedə bilməyəcəyini bir baxışla kəşf etdi; kəsin bir əzmlə ailədən başlayaraq dövlət təşkilatına qədər hər şeyi yenidən qurmağa başladı. O yolda ilk atdığı addımlardan biri də Peterburqda bir universitet və bir akademiya qurulması idi. Petro anladı ki, bir millət, bir məmləkət birer qəlibdirlər. Bu qəlibləri canlandıracaq, hərəkətə gətirəcək hissələr və fikirlər olmazsa, ölü vücutlar kimi qalırlar. Necə ki, Petro qədər o geniş, böyük, lakin elm və irfan sahibi olan hərəkətli, həyəcanlı, duyğulu Lchistanın və İsveçin əllərində bir oynucaqdı. Petro Peterburqu quraraq, öz təbircə, Avropaya bir pəncərə açdı. O pəncərə vasitəsilə Qərbi bilgisinin bol işıqlarıyla məmləkətini aydınladırdı. Petonun qurduğu ilk akademiyanın, demək olar ki, bütün

üzvləri ilk universitetin hemen bütün professorları avropalı və özəlliklə almanlardı. Bunlardan hemen heç birisi o zaman çox geri bir halda bulunan rus dilini bilmeyirdi. Akademiyanın bütün müəzireləri, universitetdəki dərslərin hamısı alman dilində idi. Fəqət Petro bilirdi ki, bu kimi müəssisələr hər hansı bir məmləkətdə vücuddakı qəlb və ağıl yerindədir və onların vəzifələrini yaparlar. Bu müəssisələrdən daşan fikir və hiss işqları vücudun hər tərəfinə yayılır və hər gün ona yeni təzəlik, yeni həyat verir. O bilirdi ki, bir müddət sonra eyni akademiya, eyni universitetdə rus dili hakim olacaq və həm də hər gün irəliləyərək, yüksələrək bir gün Avropanın ən önəmli dillərindən biri halını alacaqdır. Gerçəkdən, daha bir nəsil keçmədən Lomonosov¹⁴ kimi rus alim və ədibləri yetişdi. İki nəsil sonra isə Puşkinlərlə¹⁵ Lermontovlar¹⁶ rus dilinə dünyanın ən mükəmməl dilləri qədər parlaqlıq, nəşə və axıcılıq verdilər. Eyni zamanda, Peterburq, Moskva və başqa şəhərlərdə yeni universitetlər doğmuş, bir çox rus alimləri yetişmiş, akademiya isə rus dilinə əski yunan, Roma, fransız, alman, ingilis, ispan, italyan fikir sahiblərinin bütün əsərlərini şər və nəsr olaraq çevirmək surətiylə, rus ədəbiyyatını ən yüksək bir nöqtəyə çıxarmışdılar.

Daha bir nəsil sonra Turgenevlər¹⁷, Dostoyevskilər¹⁸, Tolstoylar, hüquqçu Martinlər¹⁹, kimyaçı Mendeleyevlər²⁰ bütün dünyanı heyrətə gətirdilər. Yazıq ki, bizdə nə Tənzimat dövrü bu kimi müəssisələrin önəmini təqdir və nə də onu təqib edən dövrlər artıq təqlid etməyə məcbur olduğumuz mədəniyyətin can qaynağını kəşf edərək ondan həyat almaq yolunu tuta bildilər. Bütün diqqət məmur yetişdirməyə verildi. Biz anlaya bilmədik ki, məmurlar birer maniveladan başqa bir şey deyildir. Əsaslı, düzənli və ahəngli bir surətlə işləyərək bir makina qurulmadan, manivelanın heç bir önəmi olmayacağı belli idi.

Necə ki, yüz illik təcürbə dövrümüz bu gerçəyi bizə çox acı, çox ağır dərslərlə işbat etdi. Lakin bu dərslər belə bizi hələ insaf və mürüvvətə gətirə bilmədi. Hər b sırasında yaxşı-pis, az-çox qurulmuş olan bir universitet bərişiq sırasında iş başına

gəlmiş olan başqa bir partiya tərəfindən, surf özündən əvvəl gəlmiş olan bir partiyanın əsəri olduğundan məhv edildi. İşləməyə başlamış elmi həyata alışımaq üzrə bulunan çalışma ocaqları söndürüldü. Kürsüləri qaldırıldı. Pək çox fədakarlıqlarla tərtib edilmiş olan kitabxanalar dağıldı. Bir zamanlar İran padşahlarının özlərindən əvvəl gəlmiş olan hökmdarların əsərlərini, məsələn, karvansaraylarını, çeşmələrini və hətta xalılarını belə təhqir etmiş olduqlarını eşitmişdim. Mən o zaman bu kimi vəhşi və heyvani duyğuların insanda ola biləcəyinə inanmırdım. Lakin bu kərə İstanbulda surf partiya ehtirasları ilə yapılan dağıntıları gördüm. Şərqdə bu qrup insanların hər şey edə biləcəklərinə artıq iman etdim.

Elmi müəssisələrin yoxluğu üzündən, bizdə elm, texnika və dolayısı ilə fikir və fəlsəfi cərəyanları və bu cərəyanların doğurduqları fikir həmrəyliyi və toplu həyəcanlar olmamışdır. Fikir nəzəriyyələrinin verdikləri həyəcanları, fərəhlikləri biz bilməyirik. Bir kantizm, hegelizm, bir pozitivizm, bir darvinizm mücadilələri və mücadilələr ətrafında qurulan fikir zümərələri bizə tamamilə yabançıdır.

Son zamanlarda çox bilikli görünmək həvəsi ilə və həvəskar sifəti ilə Avropa süfrəsindən bir loxma olaraq aldığımız "fəlsəfə" kəlməsi və atdığımız "filosof" imzaları kəndirbazlıqdan başqa bir şey deyildir. Partiya ehtiraslarına alət və ən aşağılıq qayələrin əldə edilməsinə yönəlmiş olan bu kimi fəlsəfələr, bizdə heç bir zaman bir məslək, bir nəzəriyyə mahiyyətini qazanmamışdır, ətrafına zümərələr toplayaraq ciddi dartsımlar, fikri çalışmalar doğurmamışdır. Bundan dolayı, nə genclikdə bir iman və həyəcan və nə də ixtiyarlıqda bir hiddət və etiraz oyandırmışdır.

Belə dərğün bir fikir həyatı yaşayın bir çevrə içində təbiidir ki, "sosiye" dedikləri, yeni bəlli və ortağ düşüncələri, zövqləri və həyəcanları daşıyan bir topluluq meydana gələ bilməz.

Yuxarıda toplayıcı və birleşdirici amillər arasında bir də ədəbiyyatı söyləmişdik. Yazar və şair, yalnız kəndi ruhunun deyil, içində olduğu çağdaş cəmiyyətin ruhi həyəcanlarını da

öks etdirir. Başqa bir deyimlə, ədəbiyyat həyatdır. O, zaman və məkanla bərabər yürür. Hətta onları öks etdirməklə qalmaz, onları irəliyə doğru itələyər. Yeni fikirlərin, hissələrin və təmayüllərin yayılmasına və gelişməsinə səbəb və vasitə olar. Bu surətlə ədəbiyyat, ən böyük fəziləti olan təbii təsirin həşəmətli bir surətdə edər. Bizim cari ədəbiyyatda həyat aidd böyük bir şey tapmazsınız. Zətan həyatı özəlliklə konu yapan hekayə, roman, tragediya, komediya və bənzəri kimi ədəbi şəkillər ədəbiyyatımıza demək olar ki, yabançdır. Hakim olan şəkillər qəside, həcv və qəzəldir. Gərçi ən əski fars ədiblərindən bəri “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “İskəndərnamə” kimi bəzi əsərlər varsa da, bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərir.

Aralarından bir neçə yüzillik zaman keçdiyi halda, çeşidli çevrələrə mənsub şairlər, yazarlar eyni mövzunu almış və həyatı deyil, xəyallarında qurmuş olduqları bir eşqi və o eşqi daşıyan tamamilə əsilsiz və xəyali insanları təsvir etmişlər. Nizaminin “Leyli-Məcnun”u ilə Füzulinin “Leyli-Məcnun”u arasında nə fərq vardır?

İştə, həyatdan beləcə uzaqlaşmış olan əski ədəbiyyatımız, nə özü həyatdan mütəəssir olmuş və nə də həyat üzərinə təsir edə bilməmişdir. Başqa millətlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatımız bir fikirlər və duyğular sistemi ola bilməmişdir. Fransız inqilabını incələyənlər, bu böyük və insanilik tarixini alt-üst etmiş olan olayı, XVIII yüz il fransız ədəbiyyatının təsirinə bağlayırlar.

Gözümüzün önündə keçən əmsalsız rus fırtınasının qarşıqlarını heç şübhə yox ki, Tolstoylar, Qorkilər¹²¹ hazırlamışdılar. İslam ədəbiyyatında buna bənzər bir şey aramaq boşuna dır.

Gərçi, mərhum Namiq Kamal¹²², o dünya çapındakı ruhu ilə bu xüsusda da böyük bir inqilab etdi. Ədəbiyyatı həyata yaxınlaşdırdı. Ədəbi şəkillərin həyatla ilgili olan bütün hissələrini ədəbiyyatımıza soxduqları başqa anları mövzu və təmayüllər baxımından da canlandırdı. İştə, yalnız ondan sonradır ki, ədəbiyyatın oyuncaq, əyləncə olmadığı, əksinə qayət ciddi, çox

önəmli ruhu və ictimai bir amil olduğunu anlamağa başladıq. İlk olaraq Şərq anladı ki, ədəbi əsərlər həyatla bağlı olursa, ictimai baxımdan ən qüvvətli, ən qüdrətli bir təbiiyyəci olur. Qələm və kağızından başqa əlində heç bir şey olmayan, yarı ac, yarı çılpaq bir yazarın atəşin ilhamı önündə ən zorba müstəbidlər boyun əyməyə başlar; ən dərin, ən kökləmiş təəssüblər, inanclar yıxılır. İstanbulun tənha köşələrindən birində və bəlkə sönük bir şam önündə yazılmış bir beyt, Trabzonda gəncləri ayaqlanmaya götürür və istibdadın kökünü titrdir.

Fəqət Namiq Kamalın ilahi dühasıyla açılmış və yalnız Osmanlıları deyil, bəlkə də bütün islam doğuşunu canlandırma biləcək bir cərəyan halını almış olan o böyük dövr, (bu gün Azərbaycana gediniz, hər evdə Namiq Kamalın “Vaveyla”sını çərçivə içində divara asılmış görürsünüz) çox uzun sürmədi. Doğrudan da, onun qəbul etmiş olduğu ədəbi şəkillər, tərz və üslub yaşadı. Fəqət əski zamansız və məkansızlığa və əski cansızlığa yenə daldı. İçində olduğu çevrəni görüb onu öks etdirmədiyindən mövzuları çox kərə uydurma, təsvirləri saxtadır.

Namiq Kamalın yolu heç olmasa iki nəsəl təqib edilmiş olsaydı, şübhə yox ki, bu gün istər keçmişdəki və istər içində yaşadığımız həyat ədəbi əsərlərdə əks edəcəkdi. Halbuki bugünkü Osmanlı və özəlliklə türk həyatını ədəbi əsərlərimizdə aramaq boş yerədir. Bir türk köylüsünü, bir türk tüccarını, məmurunu, sənətkarını, müəllimini, siyasət adamını, işçisini, qızını, anasını, fikir adamını, inqilabçısını, gəncini, bunların dərnlərini, istəklərini, fikirlərini, əməllərini türk ədəbiyyatında gördünüzümü? Zamansızlıq ədəbiyyatımıza hakimdir:

“Bəsi rənc kərdəm dərin sahi si,
Acəm zində kərdəm bədin farsı”.
(*Bu otuz il içində çox əziyyət çəkdim:
Əcəmi bu farsca ilə diriltim*), -

deyərək, milləti üçün nə etdiyini yaxşı bilən Firdovsiyə¹²³ “Şahname”ni yazdıran Mahmud Qəznəlinin ruhundakı “türkə qarşı yabançılıq” hələ içimizdə yaşayır.

Rus ədəbiyyatına diqqət ediniz; rus ruhunu, rus idealizmini yetişdirən bu ədəbiyyatdır. Rus qadınının yüksəkliyi, rus gəncliyinin idealistliyi hər kəscə təqdir edilməkdədir. Halbuki hənz Böyük Petro zamanında rus qadınları, bütün Şerq qadınları kimi, hərəmlərə¹²⁴ qapanmış, cəmiyyət həyatından məhrum, yarı heyvani bir durumda idi.

Fəqət Puşkindən başlayaraq Turgenevə, Tolstoya, Qorkiyə qədər rus ədiblərinin hamısı, bu rus qadınlarının ruhlarında, ürəklərində toplanmış olan sonsuz fəziletləri kəşf edərək, Tatyana, Lizalar¹²⁵ kimi qız tipləri ilə birer örnək yaratdılar. Bunlar qadınlıq üçün, qadın fədakarlığı, qadın sədəqəti, qadın şəfqəti, qadın azadlığı, qadın sevgisi üçün birer örnək oldular və həyatda təqlid edilidilər. Get-gedə əvvəlcə xəyal olan bir tip, bu dəfə sırf ədəbiyyat sayəsində bir gerçək şəklini aldı. Bunun kimi, bütün digər məfkurələr də həyatdan alınaraq həyata verildilər.

Turgenevin bütün romanları, Qorkinin əsərlərinin çoxu rus gəncliyinin ruhundakı inqilab təmayüllərini, istibdadla çarpışmaq istəklərini, köləlik zəncirlərini qırmaq ehtiraslarını və nihilist deyilən tipi yaratmağa çalışmışlar. Lenin¹²⁶ gerçəkdə bu ideallı ədəbiyyatın mənəvi məhsuludur.

Yazıq ki, bizim ədəbiyyatımız bütünü etibariylə Namiq Kamaldan sonra bu kimi cərəyanlara yabançı qalmışdır. Bizdə bayaqdan qorxan bir erkəklə şimşəkdən bayılan bir qız arasındakı eşqin cansız bir çevrə içində və inləmələr arasında keçən üzüntülü macərası və ya fahişə, rəki və məzə ilə çevrili qaba bir şəhvət təsviri. İştə, mövzular! “Tacirət-Facirə” bu çeşid ədəbiyyatımızın ən bellı bir örnevidir.

Əski ədəbiyyatımızda həyat yoxdur. Gerçək sənətə və təbiətdəki gözəlliyə də tamamilə yabançı qalmışdır. Bunları da duymamış və anlaya bilməmişdir. Zaten onun təqlid etdiyi ərəb və əcəm ədəbiyyatı da, təbiət və həyata tamimilə yabançıdır. Əski ədəbiyyatımızda həyatı və təbiəti təsvir edən bir

tək gerçək lövhəyə rast gələ bilməzsiniz. Yeni ədəbiyyatımız bu işdə Avropa ədəbiyyatını təqlid etməyə qoyuldusa da, yenə həqiqəti təsvirdən çox uzaqdır. İstər şerh və istər nəsrde təbiəti həyatın göstərdiyi lövhədən ziyadə, o lövhənin oyandırdığı duyğuları təsvir edir. Halbuki həyat və təbiəti görə bilmək, onlardakı ahəngi və musiqini anlaya bilmək, bir alayın ruhumuz üzərində yaddığı təsvirləri təsvir etmək deyildir.

Əgər bütün Paris və Parisin tarixi yer üzündən qalxıb, yalnız Viktor Hüqonun “Notre Dame de Paris”i¹²⁷ ilə Zolyanın “Vente de Paris”i¹²⁸ adlı əsərləri qalmış olsaydı, biz yərə Parisin istər orta əsrlər və istər daha sonra gələn zamanlardakı həyatı haqqında tam bir fikir əldə edə bilirdik. Küçələrdəndən, məmarisindən, geyiniş tərzindən, evlərin döşəməsindən başlayaraq, kilsələrdəki ayinlərinə, kənd satıcılarına qədər, həyalımızda canlandırırı bilirdik. Bu xüsusda rus və ingilis ədəbiyyatı o qədər ərəli getmişdir ki, Rusiyada və İngiltərədə təsvir edilmiş, canlandırılmamış tək bir çay, tək bir orman, tək bir step, tək bir heyvan, tək bir insan və yaşayış tərzı buraxılmamışdır.

Bu kimi təsvirlərin istər estetik və istər icimai baxımdan pedaqoji təsirləri böyükdür. Bu təsvirlər bəsit bir baxışla görülməyəcək gözəlliklər göstərir. Oxucu onları oxuyarkən, yanından qeydsiz keçərək heç diqqətini çəkməyən olaylarda nə qədər ahəng və musiqi olduğunu anlamğa başlar. Yavaş-yavaş özü də gözəllikləri görməyə, kəşf etməyə başlayır. Ruh, qəlbi yüksəlir, incəlik qazanır. Digər tərəfdən, təsvir olunan lövhələrdəki gözəlliklər, istəmədən oxucuda bu lövhələrə qarşı bir sevgi, bir bağlılıq oyandırır, bu işdə ədəbiyyat səhri bir amildir. Mənə ilk əvvəl Qafqazı sevdirdən, Qafqazın gözəlliklərini anladan Lermontovla Puşkinin təsvirləri olmuşdur. Bunun kimi, Qafqaz kəndlisinə, onun saf və təmiz həyatına qarşı ilk hissi bağlılığımı, yenə bu yazarların əsərləri oyandırmışdır. Vətən sevgisi, vətən eşqi, iştə, belə doğar, belə qüvvətlənər. Bu eşq və sevgi, təlqinlərdən, zehni təsirlərdən ziyadə duyğu tərbiyəsi ilə doğar.

Almaniyadan keçərkən şam ağacı ormanlarının çoxluğuna, təmizliyinə, ağaclara qarşı kiçik çocuqlar tərəfindən belə

göstərilən bağılığa çaşırdım. Yanımdakı alman “Əfəndim, bu duyğuları bizə şair Höte”²⁹ aşılamişdır” – dedi. Görürsünüz, ədəbiyyat ağacından insanına qədr, hər şeyi bir-birinə sevdilər, bağlayır. Gözəlliklərini keşf etdirir, aralarında böyük və dərin bağ meydana gətirir. Bizim ədəbiyyatımız bu qüdrətdən məhrumdur. Nədimin¹³⁰ Kağıtxana və ya Göksü haqqında yazmış olduğu bir neçə beyt, hələ də oralarla gedənlərdə, o yerlərdə qarşı özəl bir duyğu oyandırmı?

Yuxarıdan buraya qədər saydığımız nöqsanlar ədəbiyyatımızı genel olaraq tərbiyyəçi fəzilətdən yoxsın etdirmişdir. Nəmiq Kamal və onun yolundakılar istisna edilmək şərti ilə ədəbiyyatımız sosial vəzifəsini tərs bir biçimdə yerinə yetirmişdir. Bu xüsusda Nəmiq Kamal dövründən sonra tək istisna təşkil edən qisim “türkçü” dediyimiz ədəbiyyatdır. Zətən türkçülər mənəvi olaraq Nəmiq Kamalın təqibçisidirlər. Aradakı aralıq Kamala da, türkçülərə də eyni dərəcədə yerinə bağlıdır. Ədəbiyyatda Kamalın ruhunu canlandıran, onun məsləkini yeniləyən türkçülərdir. Aralıq dövrünün, şəkllə rəğmən, əski ədəbiyyatla mənəvi bağılığı nə qədərse, türkçü ədəbiyyatın da yənə şəkllə rəğmən, mənəvi olaraq Nəmiq Kamal dövrü ilə bağılığı o nisbətdədir. Nəmiq Kamal məmləkətə islam və vətən eşqi aşıladı. Ruhlara bu eşqin gözəlliyini, həyəcanlarını aşıladı. Türkçülər də eyni zəmin üzərində yürüyərək gəncliyə türklük və vətən eşqi aşılamaqda, türklük və vətən konularını sevdirməkdədirlər. Bu baxımdan, türkçü ədəbiyyat, ümumi ədəbiyyatımızın məhrum olduğu bütün işləri, çayırdek halında olsun, daşıyır. Bu ədəbiyyat idealistdir. Çünki aldığı konunu idealizə edir. Millidir. Çünki konusu türk həyatıdır. Türk vətənidir. Təbiətçidir. Çünki təbiəti sevməyə, sevdirməyə başlamışdır.

Buradan Bakıya və Bakıdan Türkünstanın ortalarına qədər, bütün türk ürkələrini birləşdirən, eyni həyəcanla çarpdaran, türkün dərclərini, sevincələrini, əksiklərini və ehtiyaclarını, müteväzi həyatını dilə gətirərək, bir-birinə qarşı, bir bağılıq quran dörd yazar görürəm: Nəmiq Kamal, Mehmet Emin, Mehmet Akif¹³¹ və Rəşad Nuri bəylər¹³². Azərbaycan evlərində “Vaveyla” ilə “Mən bir türkəm”, “Bülbül”, “Çalıquşu” yan-ya-

na dururlar və eyni fikirlərlə eyni duyğuları oyandırmıqdadırlar. Bir şairi, bir yazarı təqdir etmək üçün ədəbiyyata sosial bir olay gözüylə baxan bərisi üçün, mənəcə bu qədəri yetər. Amma zərif və incə əfəndilər, şəirdən parlaq bənzedişlər, zəngin qafiyələr, bəklənməyən məcazlarla xəstə bir qəlblə xəstə bir ruhun günəş batması qarşısında xəstə dalışlarının təsvirini isteyirlər. Mən özümde bu ehtiyacı duymuram və zənnimcə, yüzde doxsanı da duymur. Zətən bu kimilər aradıqları şerləri bol-bol tapacaqlar. Türkün yüz illərdən bəri istibdad altında əzilmiş ruhu, zülm və cəhalet içində yuvarlanmış həyatı, kəndinə yol göstərəcəklər, ümid verəcəklər, iman aşılacaq bir öndər arayır. Bu öndərliyi kim üzərinə alırsa, ona minnətdar olacaqlar.

Cəmiyyət həyatının quruluş amillərindən olan musiqi və teatra gəlincə, bu iki amilin təsiri bizdə yazıq ki, çox məhduddur. Musiqinin həyat üzərində göstərdiyi təsirlərdən bəhs etmək lüzumsuzdur, bu gərçəyi hər kəs öz təcrübələriylə anlamışdır. Bu yüzdə musiqisi olmayan bir millət, ürəyi olmayan bir vücuda bənzər. Avropada konservatoriyalarla operaların ortaq duyğuların bəslənməsi, milli zövqün incəlməsi, toplu həyatın gözəlləşməsi baxımından böyük təsirləri vardır. Bir operada toplanmış olan xalq, heç olmasa dörd-beş saatlıq bir müddət üçün arasındakı sinif, rütbə, sərvət fərqlərini unudaraq ortaq bir həyəcan həyatı yaşayır. Bu saatların sayı nə qədər artarsa fərdlər arasındakı duyğu ortaqlığı və bərabərliyi o nisbətdə artar. Hələ Vaqner kimi, alman tarixini musiqi ilə dilə gətirən, Çaykovski¹³³ kimi rus duyğularını musiqi ilə söyləyən bəstəkarlar da yetişərlərsə, musiqinin topluma təsirləri ən yüksək dərəcəyə çatır.

Teatr da eyni mahiyyətdə sosial bir amildir. Səhnədə gədən bir ‘oyun, səhnəni seyr edənlərin hamısında eyni fikir və duyğuları yaradır. Cəmiyyətin dəyişik sinif, təbəqə və zümərələrinə mənsub hər kəs, dilin ən mükəmməl örnəyini ən yaxşı tələffüz edən ağızlardan eşidir. Təmsil edilən həyatın yaxşı və pis tərəflərini ayırır. Səhnədə təmsil edilən fəzilətlərə istər-istəməz sayğı, pisliklərə nifrət duyar. Bu surətlə teatr ümumiyyətlə ictimai amillərin ən əsaslı olan dilin, əxlaqın, ortaq

duyguların gelişmesine, yükselmə və birləşməsinə xidmət edərək, fikir və hiss birliyini saxlayar. İctimai və tarixi olayları mövzu seçən teatrlar isə, millət şüurunun doğmasında önəmli bir amil olurlar. Bilinməkdədir ki, Parisdə 1871-ci il inqilabı, Viktor Hüqonun "Hernani"¹³⁴ adlı əsərinin təsiri ilə bir teatrdə başlamışdır. Fəqət, yazıq ki, bizim zavallı çevrəmiz bu amillərdən məhrumdur. Bizdə insanın ruhi və mənəvi ehtiyacları inkar edilmişdir. Bütün Şərqdə olduğu kimi, bizdə də həyat ya yeyib içmək və ya bir köşəyə çəkilib davamlı ibadət etmək şəkillərində qəbul edilmişdir. Halbuki insan təbiəti fərəhlənməyə möhtacdır. Bu fərəhin ən dadlı, ən zövqlü, ən təsirli şəkl-i toplu olaraq duyulanıdır. Mahiyyəti etibarilə münis olan insan, ruh və üreyinin başqa ruhlarla, başqa üreklərlə birlikdə çarpmasını istər. İştə, teatrlar, operalar bu insan ehtiyacının ən mükəmməl, ən aydın, ən ictimai bir təmin şəklidir. Fəqət, yazıq ki, bütün Şərq ta o biri tərəfdən bəri uğradığı müdhiş bir istibdadın təzyiqli ilə bu kimi ictimai fərəhliklərin, fikir və ya hiss axımlarının, həyəcanların qaynağı olan toplantı yerlərindən qorxaraq, onların qurulmuş və gelişməsinə meydan verməmişdir. Vücudumuz kimi ruhlarmız da ezilmiş, sıxılma yalnızlıqlara sürüklənmişdir. Ruhumuzdan daşib gələn səslər, məhzun, üzüntülü iniltilər şəklini almışdır. Neyin bütün ahəngləri, sazın bütün şikayətləri, udun bütün ahları, Şərqin o yüz illərə ezilmiş ruhunun birer iniltisidir. Bu iniltilər sərbəst yaşayan, sərbəst düşünen, sərbəst nəfəs alan, sərbəst duyan sinələrdən çıxmaz. Onlar padşah cəlladının bıçağı altında titrəyənlərin, qazı əfəndinin kafir sayması və lənətləməsi ilə susmağa məcbur olanların və ya hərəmin sıxıntılarında ezilən bir qadının ruhundan qoparılan fəryadlardır ki, bu gün də dinlədiyimiz zaman bizə fərəh yerinə üzüntü, həyəcan yerinə sıxıntı və kədər verir. Artıq yetməzmi bu qədər üzüntülər, yetməzmi bu qədər iniltilər və ağlayışlar?

İstibdadın maddi timsalını atdıq. Bir də onun mənəvi timsallarını ataq. Meyxanaların pis və murdar köşələrində sərxoş və xarab olmaqdan, operaların, teatrların o aydın salonlarında vaxt keçirsək, daha yaxşı olmazmı? Türk köksünə Bizans

kilsələrindən gələn alçaldıcı inləmələrdən ziyadə, vagnerlərin gurlamaları daha uyğun deyildirmi? Yörük Əliyə¹³⁵ rum qızının göbək atmalarından ziyadə, Qərb polka və mazurkası¹³⁶ daha ziyadə yaşarmazmı?

Cəmiyyət həyatının doğuş və gelişməsinə saxlayan amilləri birer-birer gözənd keçirdik. Bizdə bunlardan bəzilərinin tamamilə yox olduğunu və bəzilərinin də mahiyyəti pozularaq cəmiyyəti dıışı bir şəkil almış olduğunu görürük. Bu olayın nəticəsi olaraq bizdə cəmiyyət yoxdur. Mexaniki olaraq və təsadüflə bir yerə toplanmış insanlar vardır.

Cəmiyyət olmadığı üçün dəməklər də yoxdur. Bunun ən açıq isbatı, on ildən bəri bizdə qurulmuş olan dəməklərin, partiyaların uğradıqları aqibətləridir. Ümumiyyətlə, deyilə bilər ki, az-çox davamlı olaraq yalnız "İttihad və tərəqqi" partiyası yaşadı. O birilərinin hamısı, zətən beş-on kişinin bir yerə toplanışlarından ibarət olduqlarından bir müddət parladılsa da, bu parlayışlar süni və keçici olduğundan çox tez söndülər. "İttihad və tərəqqi"yə gəlincə, bu partiya da ilk ciddi dartışmada dağıldı. Demək ki, bu partiyanın fərdləri arasında da ilgi və bağlantı sırf mexaniki imiş, kimyəvi bir mahiyyət qazanmamışmı. Həmmən on il "İttihad və Tərəqqi" partiyasında bakanlıq yapmış adamlar gördük ki, sühl sırasında və təhlükə önündə bu partiya edilə heç bir ilgiləri olmadığını açıqca və hər kəsin önündə iddia etdilər. Eyni iddianı bu partiya zamanında ayan rəisliyi (senato başqanlığı) yapmış bir ixtiyardan da eşitdik.

Maltada aramızda bir çox möhtac arkadaşlar vardı. Zənginlərimizdən ikisi müstəsna olmağ üzrə, başqaları kəndilərinə bu möhtac arkadaşlara qarşı hər hansı insani bir vəzifə ilə mükəlləf saymadılar. Bəzən öylə zamanlar olurdu ki, yan-yana iki odadan birisində bir arkadaş aqlıqdan qıvrınar, ingilislərin verdikləri iylenmiş et parçasından başqa bir şey tapa bilmir, o birində çeşid-çəşid yiyecəklər daşib tökülür, fəqət möhtac və ac arkadaş heç xətirə gəlmir. Zənginlərdən birisi fəqir arkadaşlarının önündə üzümünü soyuq suya batıraraq: "Paramı verən

düdüyü çalar” – deyərək ağzına qoyurdu.* Bu qəder adı bir məncillik içində hansı cəmiyyət yaşayar! Təbii ki, biz də cəmiyyət həyatı yaşaya bilmədik. İki il içində bir tək ortaq təşəbbüsdə ola bilmədik. Hər kəs özünü düşündü. Hətta başqalar arasında belə fikir və hiss bərabərliyi olmadığını görərək çaşdım. Bunların bunca il necə birlikdə “baş” olduqlarına heyret etdim. Çox düşündüm, çox araşdırdım, nəhayət anladım ki, bunlar ayrı-ayrı və aralarında heç bir fikir və heç bir münasibət və bağlılığı olmayan qruplardan ibarət imişlər və hər qrup digərindən çəkdiyini üçün o biri ilə keçilmək idarəyi-məsləhət etmək zorundaymış. İştə, bizdə ən sağlam, ən əsaslı görünən partiyanın mahiyyəti! Bu hal ilə bir cəmiyyət uzun müddət yaşaya bilirmi? İştə, üzərində uzun-uzadı durulacaq bir məsələ.

Biz yaşaya bilmək üçün yeni bir mədəniyyət zümresi içinə atıldıq. Başarılı olmaq dilək və əmələndəyikse durmadan həyatımızın bütün təməllərini bu yeni mədəniyyətə görə qurmalıyıq. Əks halda qurtuluş yoxdur.

* Əski Misir hidivlərindən birisi (T.T.)

DÖVLƏT

Ta ilk çağlardan bəri Şərqdə dövlət qavramı çox tühaf bir mənada anlaşılmışdır. Dövlət hökumətlə qarışdırılmışdır. İkiisi guya eyni mənayı daşıyır kimi qəbul olunmuşdur. Hələ Türklərdə bu zehniyyət daha irəli götürülmüşdür.

Türklər dövləti yalnız hökumətlə qarışdırmaqla qalmamışlar. Qurduqları hökumətləri, dövlətləri belə bir şəxsin adına, bir ailənin adına görə adlandırmışlar. Min ildən bəri dəyişik türk qəbilələrinin qurduqları bir çox dövlətlər həmişə sülalə adlarını daşımışdır. Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlılar, osmanlılar bu xüsusda həp eyni zehniyyətlə hərəkət etmişlər.

Halbuki bu üç qavram yeni hökumət, sülalə və dövlət arasında istər dışdan, istər içdən, istər maddi və istər mənəvi pək açıq fərqlər vardır. Fəqət Şərq bunları qarışdırmış, hər sülaləni ayrı bir dövlət saymış və hər yeni gələn özündən əvvəl gələnləri adətə yabançı saymış və o surətlə hərəkət etmişlər.

O dərəcədə ki məşhur bir şairimiz belə öyünərək bunu söyləmişdir:

“Biz ol nəsl-i kərimi-düdeyi-Osmanıyanız kim,
Cahangirənə bir dövlət çıxardıq bir əşirətdən”¹³⁷.

Hər türkün köksünü iftixarla qabardan bu beyt gerçəkdə olsa-olsa parlaq bir tarixi istiare sayıla bilər. Altı yüz xanəlik bir əşirətdən dünyanı fəth edən bir dövlət çıxarmaq, cahanda görülən möcüzələrdən deyildir. Elə bir dövləti bir tək əşirət çıxarmamışdır. Bu dövləti quran o əşirət də içində olduğu halda, kiçik Asiyada əvvəlcə və yenə yanlış olaraq “selcuqlular”

namını daşıyan milyonlarca türkdür. İngiltərə sülaləni dörd kərə deyışdirmişdir. Son sülalənin zamanında İngiltərə sınırlarını dünyanın iki qütbünə dayadı. Fəqət heç bir zaman, heç bir tarixçi və ya şair İngiltərəni bu sülalələrin adıyla adlandıрмаğı xatirənə belə gətirməmişdir. Bunun kimi, Fransa sülalələrini bir neçə kərə deyışdirdi. Napoleon¹³⁸ bütün Avropanı istila etdi. Fəqət bundan dolayı Fransa nə Napaleon adını aldı, nə də fransız dövlətinin quruluşu ona bağlandı.

Dövlətdə tək yaşayan və əsaslı olan ünsür dövləti doğuran millətdir. Bundan dolayı, dövlətin də tək təbii adı, o millətin adı olsa gerəkdir. Baxınız, bu xüsusda daşınan zehniyyətin nə qədər önəmi vardır: avropalılar, bir dövlətin bir sülalə adı ilə adlandırılmasını bir türlü zehnlərində sığdıramadıqlarından “Osmanlı, kəlməsinə bir türlü isinəmirlər, daima Türkiyə deyirlər. Gerçəkdə dövlət, bağimsız bir millətin işğal etdiyi sahə ilə o millətin siyasi, ictimai iqtisadi təşkilatının hamısına deyildiği halda, hökumət yalnız o təşkilatın bir qismini və sülalə isə pək snurlı bir parçasını ifadə edir. Bir dövlət bağimsızlığını qeyb etmədikcə vardır. Halbuki dövlət sülaləsiz yaşaya bilər. Necə ki, bu gün dünyanın böyük bir qismi cümhuriyyət üsulu ilə yaşayır. Hökumətə gəlincə, o zətən mahiyyəti etibarilə deyışik bir şeydir və hər zaman başqa bir şəkil ala bilər. Bundan dolayı, bir dövləti bir sülalə və yaxud hökumət adıyla adlandırmaq qədər bilgisiz və təməlsiz bir hərəket təsəvvür edilə bilməz. Eyni zamanda, bu düşünüş terzi pək qorxunc və pək təhükəli bir zehniyyətdə göstərir. Dövləti sülalə adı ilə adlandırmaq, dövləti sülalədən ibarət saymaqdır ki, bu təqdirdə, sülalə yıxılınca və ya çöküncə dövlətin də yıxılması, çökməsi gerəkdir. Halbuki gerçəkdə dövləti quran, dövlətin əsaslı və sürəkli amili və qurucusu olan millət davam edər, yaşayar. Sülalə yıxılır, fəqət millət yaşayır və daha ləyaqətli, istedadlı liderlər arasından qoşaraq dövlətin təməlini təzələyir. Ona daha ziyadə parlaqlıq verir. Gerçək bundan ibarətken və dövlət özünü qurmuş olan millətin adını daşıyaraq millətin davamı ilə özünün də davamını idrak etməsi gerəkirkən yanlış bir görüşlə başqa bir ad alaraq özünü başqa bir şey sanır. Bu qerib olayın nəticəsi olmaq

üzrə, milli-tarixin kəsildiyini, milli birliyin pozulduğunu, guya yeni qurulmuş olan dövlətin əski dövlətə görə bir çeşid yabançı və hətta düşmən qaldığını söyləyə bilərik. Bu qerib anlayış terzinin ən canlı misalını bir tərəfdən İran, digər tərəfdən Osmanlı tarixlərində görürük. İranda səfəviləri, əfşarları, qacarları işbaşına gətirən taxt və tac sahibi edən eyni ünsür, eyni amildir. Fəqət bu sülalələr özlərini ayrı-ayrı və düşmən dövlətlər saydıqlarından, hər sülalə özünü, özündən əvvəl gəlmiş olan sülalələrin bütün əsərlərini, bütün miraslarını yıxmaq və pozmaqla mükəlləf sayar. Bu anlayış terzinin başqa və daha önəmli təsirləri vardır. Sülalələrini dövlət sayan millətlərdə sülalənin çökməsiylə, dövlət də bitmiş sayılır. Artıq o dövlətin bir daha dirilməsi ümidi qalmaq deyil. Məsələn, Hindistan belədir. Əksinə olaraq, dövlətlərini millətin bütünündə görənər, bağimsızlıqlarını qeyb etdikdən sonra belə, dövlətlərini canlandırmaq ümidiylə yaşayırlar və bu ümid gec-tez gerçəkləşir. Məsələn, Hindistanın onda biri nisbətində olan Lehistan, İtaliya, yüzde biri nisbətində olan Yunanistan, Serbistan və b.

Sonra, Osmanlı dövləti bir topluluqmu, yoxsa tək bir varlıqmı? İngiltərə bir topluluqdur; çünki onu quran başlıca üç millət, bəlli sahələrdə böyük çoxluqda olduqları kimi, milli bağimsızlıq və təşkilata sahibdirlər və bəlli anlaşmalarla birbirinə talelərini bağlamış və ortağ bir dövlət meydana gətirmişlər.

Gerçi daha sonra bu anlaşmalara riayət edilməmişdir. Qurucu ünsürlərdən birisi anqlosaksonlar digərləri üzərində üstünlük qurmuşlardır. Bu üzden bu gün belə şiddətli mücadilələr olmaqdadır. Fəqət İngiltərə dövlətinin quruluşunda iskoçyalılar və irlandiyalılar, anqlosaksonlar qədər rol oynamış və üç millət bir-birlərinə rızalarıyla bağlanmışlar. Fəqət Fransada olduğu kimi, Osmanlı dövlətinin quruluşunda da belə bir olaya rast gəlmirik. Dövlətin şüml dairəsi içinə girmiş olan ünsürlərdən heç birisinin öz rızası və ya bir anlaşma ilə dövlətə taleyini bağladığını görmürük. Bundan başqa, bu ünsürlərdən bir çoxları fəth edildikləri sırada bağimsız deyildilər. Osmanlı dövləti onları başqa yabançı təbiətlərdən alıb özünə fa-

teh haqqı olaraq qatmışdır. Bağumsuzluqlarını qeyb edənler isə rizalarıyla yapılmış bir anlaşma ilə ortaq bir dövlət qurmaq üçün deyil, yenə fəteh haqqı adına dövlətin içinə alınmışdır. Gerçəkdən bu ünsürlərdən islam olanları ilk gündən qurucu millətin bütün haqlarıyla birlikdə milli hakimiyyətə tamamilə iştirak etdirilmişlərdir. Fəqət bu olay, bir anlaşma bir topluluq adına deyil, tək varlıq olan dövlətin qəbul etdiyi və uyguladığı bir prinsip, bir üsul namına idi. Bütün bu yerlərdə dövlət idarə üsulu, təşkilatı, qanunları baxımından tək bir varlıq mənzərəsi göstərirdi.

Xristian qövmələrinə gəlincə, bunlar da söylədiyimiz və daha dənənə qədər bütün dünyada keçərli və hakim olan fəteh haqqı namına, dövlətə qatılmışlardır. Qatılma yapıldığı zaman, yenə bütün dünyada keçərli olan millətlərə arası qayda və qanun görəyincə bu millətlər fətehin şüfəq və mərhəmətinə sığınmaq başqa heç bir iddia yürütmək haqqına sahib deyildilər. Bunlar o zaman qurucu millətlə bərabər haqlara sahib olmaq və ya milli hakimiyyətə qatılma iddiasını irəli sürməzdilər. Çünki bütün dünyada keçərli və bütün vicdanlara hakim olan prinsip qalibin məğlub üzərində mütləq təsərrüf haqqını qəbuldan ibarətdi. Məsələn, osmanlılar bu fəthləri yaparkən ispanlar da ərəblərə İspaniyada qalib gəldilər. İspanlar fəth etdikləri yerlərdə bir tək müsəlman buraxmadılar. Mallarına, canlarına tamamilə əl qoydular. Fəqət osmanlılar xristianlara qarşı böyük bir etidal, o zaman bərabəri görülməyən bir cəmərdlik göstərdilər. Dini və milli təşkilatlarına toxunmadılar, bunların olduğu kimi qalmasına müsadə etdilər. Fəqət bu da topluluq namına iki tərəfin rızasıyla yapılmış bir anlaşma deyildir. Sırf fəteh millətin qəbul etdiyi və uyguladığı bir üsul namına idi. Dövlət İngiltərədə olduğu kimi millətlər dövləti deyildi. Bir bütün varlıqdı ki, onun qurucusu, idarə və təşkilat xüsusunda uyğun bulduğu bəlli bir üsulu uygulayırdı.

Açıqdır ki, dövlətin təməli birlik olduğundan, yenə o birliyi qoruma niyyətiylə qoyulan bir idarə üsulu görəyincə, bəlbol verilən müsadə və imtiyazlar heç bir zaman o birliyi pozacaq bir mahiyyət və şəkil almazdı. İstədiyi gün onları qaldır-

maq yenə dövlətin bir haqqıydı və bu haqqa qarşı bir etirazda bulunmazdı.

Osmanlı tarixinin incələnməsindən də anlaşılacağı üzrə, Osmanlı dövlətinin quruluşu bir birlik halında ikən yazıq ki, zaman aşımı ilə və sırf dövlət adamlarının ehmalları və dövlətin mahiyyətini anlamamaları üzündən bu birliyin yerini bir topluluq, bir millətlər dövləti zəyniyyəti aldı. Xristianlara bəxş edilmiş olan bu müsadələr get-gedə sanki anlaşmayla alınmış birer haqq kimi sayıldığı üçün, dövlətin dayandığı quruluş sarsılmağa başladı, birlik pozuldu. Hər camaat, özünü dövlət üçün şəxsi bir varlıq sayaraq, dövlətə qarşı bir sıra imtiyazlardan, özəl təşkilatdan söz edilməyə başladı. Osmanlı dövlətinin yıxılması gerçəkdə o gündən sonradır.

Bu olayda qurucu millət böyüklərinin ki, bunlar dövləti idarə edən bütün Osmanlı müsəlmanlarından ibarətdi, iki böyük xətarlı oldu. Əvvəla, bir dövlətin yalnız qılıncla, yalnız qüvvətlə qurulmayacağını və davam etdirilməyəcəyini yalnız anlamamaları. Qılıncla fəth edilmiş olan yerlər, yalnız dimağla əldə edilə bilər. Dimağdan məqsədimiz yaxşı idarə deyildir. Ta XVII yüzilin ortalarına qədər Osmanlı idarəsinin dünyanın ən düzənli idarələrindən birisi olduğu çəkinmədən iddia edə bilərik. Fəqət məqsədimiz bu yaxşı idarə deyildir. Çəşidli millətlərin təşkil etdiyi bir dövləti yaxşı idarə etmək, zəbt edilmiş torpaqları qazanmaq deyildir. Olsa-olsa o yerlər üzərində əsasi və inzibati saxlamaqdan, ticarət və sənayeni inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Fəqət qəlbləri, dimağları qazanmış olmaq deyildir. Halbuki dövlət adamlarının ən öndə gələn vəzifələri, bu qəlb və dimağları qazanaraq, dəyişik millətləri bir-birinə yaxınlaşdıraraq, onların qaynasmağını saxlamaqdan ibarət ola bilər. Əsl dövlət məsələsi xalqın hissələrində, əməllərində və istəklərində birlik meydana gətirməkdir. Bu xüsusda ərəb və cəmə dövlət adamları, heç şübhə yoxdur ki, bizimkilərdən daha bəsirətli hərəkət etmişlər. Çox az bir zaman içinde ərəblər fəth etdikləri yerlərin hamısında şaşılacaq bir birlik meydana gətirdilər. Osmanlı böyükləri isə, sanki qəsdən təqib etdikləri üsul ilə millətlər arasındakı ayrılıqları davam etdirdilər. Xristi-

an camaatlarına bir tərəfdən özəl imtiyazlar bağışlayaraq onların milli şəxsiyyətlərini bu surətlə qorumuş oldular. Digər tərəfdən də eyni camaatları dövlətin ümumi həyatına qatmayaraq, onlarla İslam camaatı arasındakı anlaşmazlığın qurtuluşuna, qatılmasına səbəb oldular. Eyni dövlətin təbəəsi olan insanlar dövlət tərəfindən dəyişik müamələlər gördülər. Xristianlar öz məktəb və mədrəsələrində tərbiyə edilərək milli şəxsiyyətlərini gəlişdirdikləri halda, dövlət məktəbləri onlar üçün uzun zaman qapalı qaldı. Eyni camaatlar əsgərlik vəzifəsindən hökumət dairələrində çalışdırılmaqdan azad edildilər. Bu surətlə dövlət vəzifələrinin tamamilə əksini yapmış oldu. Məktəblər arasına adətə sədlər qoyaraq, onları ayırı-tutdu; məktəb, mədrəsə, əsgərlik, dövlət məmuriyyəti kimi, toplanma və birlik vasitələrini əksinə olaraq ayırdı və parçalanma vasitələri halına soxdu. Gerçəkdə Osmanlı dövlət adamları sonradan bu böyük xətalərini anlamış oldular. Tənzimatdan bəri onları təmirə qalxışdılar. Fəqət yazıq ki, dövlətin təməli artıq sarsılmış, vücudu zəifləmişdi. Əvvəlcə asanlıqla edə biləcəyi bir işi, bu kərə edə bilməyəcək bir hala gəlmişdi. Eyni zamanda, vaxtilə dövlətin bəxş etmiş olduğu imtiyazlar sayısında, çeşidli camaatlar, milli şəxsiyyətlərini yalnız qorumaqla qalmamış, bir qat daha qüvvətləndirmişdilər.

Yüz illərcə davam edən anlaşmazlıq və təzad bunlarda dərin köklər salmışdı. Milli vicdanları gəlişmişdi. Bu səfər dı-şarıdan da qüvvət alaraq asanlıqla dövlətin dileklərinə uymaz olmuşlardı.

Osmanlı dövlət adamlarının ikinci və daha böyük xətaləri dövlətin qurucu ünsürünə dövlətdə özəl bir yer verməmələri idi; bir çox millətlərdən qurulan dövlətlərin hamısında daima iki çeşid qüvvət öz-özünə meydana gəlir. Birisi mərkəzə yönələn, o birisi mərkəzdən uzaqlaşan, birisi dövlətçi, o birisi dövlətçi olmayan. Osmanlı dövlətində mərkəzə yönələn ünsür türkdü, mərkəzdən uzaqlaşan ünsürlər də digərləriydi. Bu halda Osmanlı böyükləri bu gerçəyi diqqətə alaraq ona görə hərəkət etməlidilər. Daima türk ünsürünü qüvvətləndirməyə çalışmalıydılar. Onun bilgisinin, fənninin, ekonomik durumunun

üstünlüyünü saxlamalıydılar. Çünki dövlət təbiətilə qüvvətini daima bundan alacaqdı. Zor zamanlarda daima buna baş vuracaqdı. Zətən türk dövlətçi və mərkəzə yönəlmiş olduğundan, dövlətin əsasını, təməlini təşkil edirdi və dövləti müşkül durumlara soxmaqdan çəkinəcəkdı. Fəqət Osmanlı dövlət adamları Fatehdən¹³⁹ sonra bu prinsipin tamamilə əksinə hərəkət etməmiş oldular. Onların fəaliyyət mərkəzləri Anadolu olacaqdı. Özəlliklə, Anadolunun gəlişməsinə çalışacaqlardı. Fəqət tamamilə əksini etdilər: İstanbul daima qüvvətini Anadoludan aldığı, oraya dayandığı halda, Anadolunu tamamilə unuttu, ihmal etdi. Zətən çox az düşünülen şəhərcilik xüsusunda Anadolu əsla xətirə gəlmədi. Türk bol-bol canını dövlətə fəda etdiyi kimi ekonomisini, bilgisini, irfanını, sənayesini də fəda etdi. Bu surətlə dövlətin qurucusu olan irq getdikcə zəiflədi və nəhayət, dövləti əski böyüklük və ehtisam ilə ayaqda tutamayaq bir hala gəldi, dövlət çökməyə başladı.

Anadolunun bu surətlə unudulmasının tək səbəbini yene o dövlət anlayışında aramalıdır. Dövlətin hökmdardan və sülalədən ibarət sayıldığı bir yerdə bu halın olması çox təbiidir. Çünki hökmdardan ibarət sayılan bir dövlətdə qurucu ünsürün dəyəri, özəlliyi öz-özünə ortadan qalxmış olur. Belə bir dövlətdə qorunması gərəklı olan tək şey hökmdardır, sülalədir. Hökmdarlar və sülalə qorunduğu müddətdə, dövlət qorunmuş sayılır. Hökmdar və sülalə isə belə bir dövlətdə bütün təbəəsinə eyni gözlə baxar, onlarla dilədiyi kimi davranır. İstədiyini iş başına gətirir, istədiyini qəhr edir. İltifat qazanmaq, güven saxlamaq və dolayısıyla mövqə, iqbəl, məqam sahibi ola bilmək üçün tək aranan sifət bilgi, ləyaqət, qüdrət, təcürbə, sədaqət, namus deyil, hökmdara sədaqət və itaətdir.

İran bu əsasın uygulanmasında qəribə üsullar icad etmişdir. Dövlət adamlarının sədaqət və bağlılıq dərəcələrini kəşf üçün əcaib yollar düşünmüşdür. Əmilərimdən birisi mənə bu xüsusda bir hekayə söyləmişdi, burada onu olduğu kimi yazmağı faydasız bilmirəm.

Əmim Qarabağda Araz nəhri üzərində olan evinə gedir. Çayın o biri tərəfində oturan İran xanlarından birisi onu dəvət

edir. Bu arada o zaman vəliəhd və sonradan şah olan Müzəffərəddin¹⁴⁰ o tərəflərə ov üçün gəlir. Təbiətilə bütün xanlar hüzuruna qoşarlar. Əmimi dəvət edən xan da onu alır və vəliəhdin hüzuruna gedərlər. Ovdan sonra bir yerdə dincəlirən, vəliəhd durbini üfucə doğru çevirir və həməən xanlardan birisini yanına çağıraraq; «Bu dağın başında bir bəyaz at var, atın üstündə çox gözəl bir xalı, gəl bax» deyir.

Xan durbini alır, göstərilən yere doğru çevirir və həməən: «Əvət, qurban olduğum, nə gözəl at və nə gözəl xalı!» – deyir. Daha sonra o biri xanlar da eyni surətlə dəvət edilir və eyni surətlə cavab verirlər. Nəhayət, vəliəhd, özünə əvvəlcə təqdim olunan əmimə xitab edərək: «Əli bəy, gəliniz siz də görünüz» – deyir. Əmim durbini alır, baxar, baxar, nə dağ görür, nə at və nə də xalı. Çasır, durbini o tərəfə – bu tərəfə çevirir, yenə bir şey görməz və nəhayət «Qurbanı olduğum, mən bir şey görmürəm», – deyir.

Vəliəhd qızır, başını çevirir və əmimə iltifat etməz. Bu olaydan pək üzülən əmimi dəvət edən zat, vəliəhd getdikdən sonra, əmimə adətə, azarlayan bir səslə belə deyir: «Ah, Əli bəy doğru söyləmək üçün yermi buldun? Zənn edirmisən ki, mən də, başqaları da durbinlə bir şey görürük? Biz görmədiyimiz kimi, zətən vəliəhd özü də heç bir şey görmürdü. O bizi imtahan edirdi. Özünə nə dərəcə bağlı olduğumuz, onun gözü ilə gördüyümüzü, qulağı ilə eşitdiyimizi, qusacası özümlüzdən keçərək «o» olub olmadığımızı imtahan edirdi».

Mən də Müzəffərəddin şah Bakıdan Avropaya keçərkən meyyətinədəki dövlət adamlarını gördüm. Bunlar arasında özəlliklə şahın tam güvənini qazanmış və bütün dövlətin tək əmiri olmuş bir adam vardı. Tam cəhəlatinə, heç bir məziyyət sahibi olmamasına rəğməən, bu adam «əmir bahadır cəng» ünvanını daşıyır və şah onsuz bir tək addım atmayırdı. Belə bir adamın bu qədər nüfuz qazanmasına öncə çasdim. Fəqət sonra bilməməni çözdüm. Bu adam şahə köpək kimi bağlı idi. Gecələri şahın yataq odasının eşiyi üzərində serilir, sabaha qədər uyumaz. Şahı bəklər, şah ağa qara deyirsə o da deyir, şahın adı keçdiyi zaman ayağa qalxır, salavat götürür, dualar oxuyurdu.

Bir gün Bakıda rus hərbi birləşmələrinə bir rəsmi keçid yapıldı. Şah rus əsgərlərindəki nizami, intizamı görərek üzüntüsünü bildirirdi. Bu adam həməən irəli atılaraq, peyğəmbər hüzurunda kimi əyilərək, böyük bir cəsarətlə «Əmr ediniz o çarı Peterburqdan ta Tehrana sürüyə-sürüyə götürürəm», – dedi. Şah gültümsədi və məmnun oldu.

Dövlətə deyil, hökmdarın şəxsinə bağlılıq, Şərq qövmləri arasında daima bir fəzilət hesab edilmişdir. Daha iki il əvvəl pək bilgili sayılan əyan üzvlərindən birisi, əski dövlət adamlarının gözəl xüsusiyyətlərindən yana-yaxıla bəhs edərək, bir ibrət dərəsi olmaq üzrə aşağıdakı hekayəti anlatdı:

Sədrəzəmlərdən «İburlu» ləqəbiylə məşhur Əhməd Paşa¹⁴¹ hər nədənsə padşahın gözündən düşür, qovulur. Sonra da arxasından cəlladlar göndərilərək tapıldığı yerdə öldürülməsi əmr edilir. Cəlladlar Əhməd Paşanı namaz qılarkən tapırlar. Fəqət birisi ondan yaxşılıq gördüyündən qaçmasını təklif edir. Əhməd Paşa uzun saqqalını qaldıraraq: «Xeyr, xeyr padşahın əmrinə itaət etməmək yolu məndən başlamasın, kəs!» – deyə boğazını uzatmış və təbii ki, boynu vurulmuşdu. İştə, heç düşünmədən sif kef üzərinə bir zorba zalımın vermiş olduğu hökmə uyma fəzilət! Sokrat¹⁴² da öyrəncilərinin qaçmaq təkliflərinə qarşı:

«Qanuna itaət fəzilətdir. Məni fəzilətsizliyə dəvət etməyiniz», – demişdir. İki adam arasındakı fərqlə baxınız! Birisi hökmdar deyir, o biri qanun. Birisi şəxsə itaətdən ilham alır, o biri dövlətə; birisi keyfə sayğı göstərir, o biri qanuna.

Dövlətə hökmdardan ibarət hesab edən bir çevrədən bu görüş tərzii çox təbiidir. Çünki hər çeşid məziyyət yerinə sif şəxsi bağlılıq sayəsində heçdən ən yüksək mövqelərə yüksələ bilənler təbii olaraq allahı padşahda görürlər. Padşahın iradəsini Allahın iradəsi kimi sayırlar.

Fəqət iş bir kərə şəxsi bağlılıq alanına töküldümü, yal-taqlanma, ikiüzlülük, hiylə, yalan, intiriqa, xəyanət və cinayət dövlət adamları üçün məziyyət və fəzilət yerinə keçər. Rəqabət dövləti yaxşı idarə etməkdəki ləyaqəti bilgi, əzm, mətənət, namus sahəsindən çıxar. Şəxsə bağlılıq alanındakı zillət və rə-

zələtlərə tökülür. Gerçək ağıl, zəka və fəzilət yerinə biçlik, hiylə fırlıdaq keçər. Türk təbiəti baxımından ağır başlı, müta-
vəkkil, soyuqanlıq sevməz, ziya və dalkavukluğu nəfsinə
ağır görər, mərd, saf, hiylə və fırlıdaqdan nifrət edən, xəyanət
və cinayətə tənəzzül etməyən bir varlıqdır. Zətən xalq arasın-
da türk demək saf insan demək deyilmidir? Türkə anlamaz de-
mələri də hiyləgərlərə məxsus sifətlərdən uzaq olduğu üçün-
dür. İştə, bundan dolayı, tariximizdə şəxsə bağlılıq qaydası,
dövlətə bağlılıq prinsipinə hakim olduğundan bəri türk idarə
sahəsindən qovulmuşdur. Üç yüz ildən bəri iş başına keçmiş
olan dövlət adamlarının sicilləri incələnsə aralarında yüzde
iyirmisinin belə türk olmadığı anlaşılır. Böyük bir qism o qul-
lardır ki, dövləti qurmuş olan ünsürə ilgili olmayıb sırf pad-
şahlara qarşı göstərdikləri rəzilcə bağlılıq sayəsində çeşid-çe-
şid hiylələr, ikiüzlülük, dalkavukluk və cinayətlərə mövqə və
məqam sahibi olmuşlar. Bunların böyük bir qismi ya dönmə və
ya dönmə əsilli olanlardır. Bunlar heç bir zaman qanı ilə, qəlbi
ilə türkə bağlı olmamışlar. Türkü anlamamışlar. Türkün se-
vincələrinə qatılmamışlar və fəlakətli zamanlarda türkü tork
edib getmişlər ki, bu da çox təbiidir. Çünki onları dövlətə
bağlayan tək şey padşahın təvəccühüdür. Bu təvəccüh hər han-
sı bir səbəblə və özəlliklə, bir fəlakətə qeyb oldumu, onları
artıq dövlətə və millətə bağlayacaq bir amil qalmaz. Millətləri
dövlətə qarşı üsyan etmiş və dövlətin təməlini yıxmağa çalışan
bir Aramyan Əfəndinin¹⁴³, bir Aristidi Paşanın¹⁴⁴ padşahdan qo-
pardıqları nemətlərdən başqa dövlətə bir ilgiləri olacağını tə-
səvvür etmək üçün axmaq olmalıdır. Ərəb Hadi Paşa¹⁴⁵ ilə Ar-
navut Riza Təvfikin¹⁴⁶ Sevr müahidənəməsinin¹⁴⁷ əlləri titrəmə-
dən türk namına imza etmələri çox təbiidir.

Onlar bir şey qeyb etmirlər ki! Əskinə olaraq adları bu
sürətlə də olsa, tarixə keçir və zətən millətə Türkə vermiş ol-
duqları zərbəni bu kərə də şəxsi bir imza ilə tamamlayırlar.

Riza Təvfik neçə kərə bu dövlət və millətdən ayrılmış
olduğunu açıqca söyləmişdir, fəqət yenə bu adam dövlətin ən
böhranlı zamanında başına keçir, idarəsinə qatılır, taleyi haq-
qında nüfuzlu bir fikir sahibi olur və nəhayət, ölüm bəlgəsi

olan bir anlaşmanı Anadolunun, yəni türk vətəninə üsyanına
rəğmən, yenə türk namına imza edir. Əmir Hüseyn¹⁴⁸ Ərəbis-
tanda üsyan və ingilislərlə iş birliyi quraraq, dövlətə ən ağır
zərbəni endirmiş olduğu halda, onun qardaşı Nasir Paşa hələ
də dövlətin ən yüksək müəssisəsi olan Ayan Məclisinin (Sena-
tonun) üzvü vəzifəsini daşıyır, səltənət şurasında iştirak etdiril-
ir. İstanbuldakı ingilis komandanı özünə tac sahibi bir kimsə-
nin qardaşı müamiliəsini göstərirdi halda, Anadolunu ingilislə-
rə təslimdən başqa mənə daşmayan bir müahidənəmənin qə-
bulu haqqında yenə fikri sorulur. Bu kimi faciələr, yalnız, bi-
zim kimi özünü bilməyən, dövləti padşahın malı sanan çevrə-
lərdə ola bilər.

Üç yüz ildən bəri saraya girmək imkanını tapan nəsl-
kökü bilinməyən dövlətin qurucu ünsürü ilə maddi və mənəvi
heç bir ilgisi olmayan neçə qadın və erkək, bu dövlətin başına
nə qədər müdhiş fəlakətlər gətirmişlər! Milli tariximizdə o
qanlı və müdhiş şəkli verənlərin, həməm yüzde doxsanı, bu ki-
mi Türk olmayanlardır. Bunların saray və saray çevrəsində et-
dikləri hiylə və fırlıdaqlar, etdikləri xəyanətlər, işlədikləri ci-
nayətlər və qanlı faciələrdir ki, milli tariximizi qan ləkələri ilə
kirlətməmişdir.

Bunlar arasında gerçəkdən xidmət edənlər də olmuşdur.
Fəqət xidmətlərin həməm hamısı, yenə saraya, padşahın böyük-
lüyünü, şanını yüksəltməyə yönəlmişdir. Yoxsa xalq düşünül-
məmişdir. Xalqın rifahı, şəhərlərin abadlaşdırılması, dövlətin
gerçəkdən yüksəlməsi əsla diqqətə alınmamışdır. Kəsin olaraq
deyilə bilər ki, Qanuni Sultan Süleyman¹⁴⁹ zamanından bəri şe-
hər imarı, halqın maddi və mənəvi rifahının artırılması yolunda
bir tək addım atılmamışdır. Əksinə olaraq istər Səlcuqlar za-
manında və istər Qanuniyə qədər edilmiş olan imarın hamısı
dərəcə-dərəcə yox edilmiş və nəhayət, türk o xaraba kulübəsi
və bitkin vücuduna qalmışdır.

Barışıqdan sonra, dövlətin əsl qurucusu olan türklər, An-
karanın ətrafına toplanaraq ocaqlarını, din və milliyətlərini
son bir qeyrətlə müdafiə edərkən hər tərəfdən sarayın ətrafına
toplanmış olan dəyişik irqlərdən adamlar, düşmənlərlə işbirliyi

edərək Anadolu əleyhinə bir ordu çıxarmağa çalışırdılar. Gerçəkde Türklərdən qopmuş olmalarına rəğmən, yenə Türk namına məmləkəti düşməne təslimdə tərəddüd etmədilər.

İştə, dövlət qavramının yanlış anlaşılmasının üzüntülü və fəci nəticələri.

Dövlət nə padşahdır və nə də hökumət. XIV Luisin¹⁵⁰ "dövlət mənəm" dediyi zamanlar çoxdan keçmişdir. O prinsip Fransaya böyük bir inqilab bahasına mal olduğu kimi, bizim üçün də müdhiş fəlakətlərə səbəb oldu. Dövlət millətdir, dövləti quran ünsürdür. Bütün hakimiyyət ona aid olduğu kimi bütün haqlar da onundur. Lökk¹⁵¹, J.J.Russo zamanından bəri bu prinsip, içində bulunduğumuz çevrənin müqəddəs bir təməli olmuşdur. Biz də istər-istəməz Sədidən ayrılaraq Russoya uymaq zorundayıq. Bunu özümüz edərsək nə mutlu!.. Bunu olaylar başımıza döyə-döyə fəlakətdən-fəlakətə sürükləyərək qəbul etdirirsə nə korluq!.. Dövlət adamı ilhamlarını, prinsiplərini saraydan, padşahdan deyil, millətdən; dövləti qurmuş olan ünsürlərdən alacaqdır. O yalnız o ünsürü, onun şəxsiyyətinin gelişməsinə, onun maddi və mənəvi qüvvətlənməsini düşünməklə mükəlləfdir.

O ünsürün maddi və mənəvi ehtiyacları hər şeyə hakim olacaq, hər şeyin üstündə tutulacaqdır. Belə düşünməyən, bu prinsipi qəbul etməyən kimsə, dövlət idarəsinə qatıla bilməz.

Yaşamaqda olduğumuz zamanın dövlət haqqındakı tələqqisi bundan ibarətdir. Bolşeviklər belə bu prinsipi var qüvvətləriylə uygulamadırlar. Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Ermənistan, Türküstan, qıscası, bütün rus olmayan ünsürlər əsl ünsürün, yeni rusun ruhunu, şəxsiyyətini, idarə tərzini qəbul etmək məcburiyyətindədirlər. Bu prinsipin saxlanması üçün özlərinə sadıq yerliləri işbaşına gətirməklə qalmayıb, hər tərəfdə idarə başında bir rus çoğunluğunu buldurmağa çalışırlar.

HÖKUMƏT

Hökumət qavramı bizdə çoxdan bəri o qavramın daşdığı mənadan sapmışdır. Hələ bu günkü çağdaş təlakkiyə yanaşmamışdır. Şərqdə, ümumiyyətlə; hökumət hökmdarlardan ibarətdir. Hökmdarsa ta eskidən bütün Şərqə özərinə mənəvi təsirdən geri qalmayan İrannın təlakkinə uyğun bir şəkildə bəliymişdir. Hökmdarlıq haqqında İrannın görüş tərzindən yuxarıda, «Əxlaq» bölümündə bəhs etmişdik. İslamiyyətdən ən aşağı min beş yüz il əvvəl, iranlılar daha sonra avropalıların «Droit Divin» dedikləri ilahi hüquq nəzəriyyələrini yaymışlar və Zərdüştün¹⁵² müqəddəs kitabı Zenda Vestaya keçirmişlər. Bu nəzəriyyəyə görə, hökmdar züdrət və ixtiyarını doğrudan-doğruya yaradandan alır və səltənətə başladığı dəqiqədən etibarən, içinə girmiş olan Şəhriyar namındakı bir tanrını daşıyır və bütün ilhamlarını dilimizə Şəhriyar şəkildə keçmiş olan bu tanrıdan alır və bu sifətlə müqəddəs və sorumsuz olur. Əslə iranlı olan bu nəzəriyyələr, İrannın həşməti və böyüklüyü sayəsində, bütün digər Şərq qövmlərinə də yayıldı. İslamiyyətdən öncə Asiya dövlətlərinin hamısında, bu nəzəriyyələrin olduğu kimi qəbul edildiyini görürük. Fəqət islamıyyət, mahiyyəti etibarilə bu nəzəriyyəyə yanaşa bilməzdi. Allahla insanlıq arasında doldurulmayacaq bir məsafə qoyan İslamiyyət, təbiətlə hökmdarı ilahi və kökdən gələn bir əslə bağlaya bilməzdi. Hətta peyğəmbərləri belə günah işləyə bilməkdən uzaq saymayan islamıyyət təbiətlə bir hökmdara məsumluq, sorumsuzluq kimi müdhiş bir mövqə verəməzdi.

İslamiyyət hökumətin qaynaq və esasını çox ağıllıca və elmə uyğun olaraq çamaatda arayır. Hökmdar icmai-ümmətin (İctihad dövründə imamlarla fakihlərin də irəli gələnlərin din konulu bir işdə birlik olmaları) iradəsi ilə iş başına gəlir. Hökmdarları idarə etdiyi cəmiyyət seçir və seçildikdən sonra iki növ

cavabdehlik olur; maddi olaraq cəmiyyət hüzurunda və mənəvi olaraq Allah hüzurunda.

Fəqət yazıq ki, islamın bu anlayış tərzi islamiyyətdə belə çox uzun davam edə bilmədi. Həşmət, cəbr, zülm və basqıya alışmış olan Şerq, bu nəzəriyyəyə alışa bilmədi və Müaviyə zamanından bu günə qədər yenə o əski İran nəzəriyyəsi hər tərəfdə hakim oldu. Yalnız bu kərə Fərrî-Yəzdın (Allahın həşmətinin timsalı) Şəhriyarlar yerinə Zillulahi-Azam (Allahın kölgəsi) Müəyyəd min Tarafullah (Allah tərəfindən yardım gören), Kaim bi Əmrullah (Allahın əmri ilə hökm edən) sifətləri keçdi. Nə edirlərsə etsinlər onlara itaət Allaha, peyğəmbərə itaət etməkdir, onların zülm və fəsadlarına, xəyanət və cinayətlərinə qarşı üsyan, ayaqlanma, ixtilal kimi təşəbbüslər Allaha üsyan kimi sayılacaqdır.

Bu surətlə istibdadın ən qaranlıq və müdhiş bir şəkli qurulmuş oldu. Padşahın iradəsi mütləq bir qüdrət halını aldı. Və qəribəsi budur ki, ilahi iradəyə Allahın özü riayət etdiyi halda, padşahlar iradələrinə belə sadiq qalmadılar. İstədikləri surətdə iradələrini pozmaqda tərəddüd etmədilər. Belə ki, Allahın kölgəsi olan zat kölgəsi bulunduğu qüvvəyə belə tabe olmadı, həvəslərinə uyaraq hərəkət etməyi adət edindi. Padşahın böyük-lük dərəcəsi, qüdrət və həşməti də bu ani dəyişikliklər göz-lənməyən heybətli, qorxunc, keyfi hərəkətlərdə bəlli oldu. Padşah böylə olduğu üçün, bütün dövlət adamları komandalar da eyni yolu tutdular.

Bu üsul əsl və ruhu baxımından anarxiyadır, qarışıqdır. Çünki bəlli və sağlam heç bir əsasə dayanmayıb. Bizdəki istibdad ilə XIV Luisin, I Nikolayın⁵³ istibdadı müqayisə edilərsə, həməm aradakı fərq meydana çıxar. Onların istibdadı yenə də qanuna dayanmaqdadır. Gərçi qanun orada da hökmdarın iradəsindən ibarətdir, fəqət hökmdar bəlli üsul və mərəsimə riayət edərək yeni bir iradə yayınlamadıqca, bir əvvəlki iradəyə tamamilə tabe olur və bundan dolayı hər kəs vergisini, vəzifəsini, haqqlarını öncədən bilir. Bizdə öylə deyildir ki... Hər kəs, hər an müdhiş bir təhlükə qarşısındadır. Həvəslərə qapılaraq dəyişikliyə uğrayan iradələr bir dəqiqə içində başqa bir biçim

alır. Bir çox adamların başları uçar, evləri sönər, İranda hələ kimsə canından, malından, namusundan əmin deyildir. Nəsrəddin şahı⁵⁴ öldürən biçərənin qızlarının namusuna toxunulmuşdu. Tehrana şikayət etdiyi üçün oğullarının da namusuna toxunuldu, nəhayət, üzüntü və ümitsizliyə düşmüş, həyatından bezmiş olan bu adam xəncərinə baş vurur və müdhiş bir intiqam alır. Zətən həvəslərə, keyflərə qapılmaya qarşı tək irəli sürüləcək qüvvət ya xəncərdir və ya hiylə, intriqa və saray tər-tibləriylə saray cinayətləridir ki, bunların da əmsalını tariximizdə bol-bol tapa bilərik.

Yüzüllərcə davam edən bu hal yazıq ki, bizdə çox qəribə bir hüquqi zehniyyət yaratmışdır. Bu zehniyyəti, etdiyimiz siyasi inqilab, aldığımız məşrutyyəti üsulu da dəyişdirə bilmədi. Məşrutyyəti zamanında bizim hökumət haqqındakı görüşümüz həməm-həməm eyni qaldı. Öz yaptığımız qanunları ən əvvəl özümlə pozduq. Bu surətlə bizim məşrutyyətimiz də istibdadımız qədər anarxiya oldu. Gərçəkdə biz maddi olaraq istibdadı atdıqsa da, mənən atmadıq. Onun qəlbimizdəki, beyinlərimizdəki köklərini qoparıb sökə bilmədik. Biz hər şeydən əvvəl, hüquqi zehniyyətimizi dəyişdirməyə çalışacaqdıq. Aldığımız əsasların ruhlarına varacaqdıq və yalnız o sayədə onların fəzilətlərini, bərəkətlərini, nemətlərini görəcekdik. Milli qüvvətlərin üçe (yürütmə, yasama, ədalət) bölünməsi və bu qüvvələrin bir çox qismlərə ayrılması, məsələn, yasama qüvvətinin iki məclisdən qurulması, məclislərdən hər birinə aid hüquq dairəsinin açığı bir surətdə bildirilməsi, yürütmə qüvvətinin çeşitli pillələrdən ibarət olması, bunların səlahiyyət və cavabdehlik dərəcələrinin təyini, kənd, el və bələdiyyə təşkilatı, bu yarı bağımsız təşəkküllərin çalışmaları adlı qüvvətin bağımsızlığı, bu bağımsızlığın dayandığı müəyyidələr, fərdlərin öləndən alınmayacaq haqlar həmişə eyni nöqtəyə söykənməkdədir. Yeni yetkilərin və fəaliyyətlərin bir-birinə qarışmaması, bir-birinə əngəl olmaması nöqtəsinə dayanmaqdadır. Bu kimi vəsitələrlə hazırlanmış çağdaş millətlərin həyatı yaxından incələnersə, hökumətlərə aid vəzifənin son dərəcə sadələşmiş olduğu görünür. Ümumiyyətlə, bu vəzifə bağımsız, sərbəst müs-

sələrin ahəngli və dözənli bir şəkilde çalışmalarını kontrol etmək və əsayiş xidmətini saxlamaqdan ibarətdir. Halbuki bizdə, işte, bu durum anlaşılmadı.

Bələdiyyə və el təşkilatına aid qanunlarımız incələnersə, həmişə eyni ruhun hakim olduğunu görərsiniz. Bu təşkilatdan məqsəd bəlli bir ictimai müəsisəyə öz içində çalışmaq üçün tam sərbəstlik verməkdən, mərkəzdəki hökumətin və ya məhəlli yürütmə qüvvətinin lüzumsuz, çox kərə zərərli müdaxilərinə meydan verməməkdən ibarətdir. Halbuki biz bu təşkilatı təqlid edərkən bu məqsədi qeyb etdik.

Mərkəzi hökumətə və valilərə o qədər səlahiyyət və müdaxilə haqqı verildi ki, şəhər və ellər sərbəstliyi təmmamilə qeyb oldu. Yənə əskisi kimi və hətta daha ziyadə valilər və yürütmə qüvvəti hər şeyə hakim oldu. Bu kərə milli eyitimi məmurlarının təyin və azilləri belə fəli olaraq onlara verilmiş oldu. Nəticə nə oldu? Nə yerli xalq öz işinə baxdı, nə də valilər doğrudan-doğruya öz işləri ilə məşğul oldular. Şəhər və bələdiyyə məclisləri toplandılar, danışdılar, fəqət, valinin arzusundan kənara bir şey edə bilmədilər. İstanbul şəhəri bu xüsusda ən fəcili bir örnəkdir. Bir milyona yaxın əhalisi olan və təbiətin comərdliklə süslədiyi bu şəhər bu gün belə Avropanın dördüncü dərəcədəki şəhərlərinin səviyyəsinə qalxmamışdır.

Şəhər və ellər böylə baxımsız qalırkən valilər də, şəhərlərdə küçə və teatro, ellərdə yollar, körpülər düzəltməklə guya məşğul oldular. Halbuki yanibaşlarında soyğunçular hər tərəfi usandırır, ixtial komitələri böyük şəbəkələr qurur! Bunların xəbəri belə yoxdur!

Hüquqi təşkilatımız daha bərbad. Çağdaş millətləri təqlid edərək ədliyyənin bağımsız olduğunu Qanunu-Əsasımıza (Anayasamıza) bir özəl maddə ilə soxduq və hər kəsin tabe olduğu məhkəmə dısında mühakimə edilməyəcəyini elan etdik. Fəqət nə ədliyyənin bağımsızlığını saxlaya bildik və nə də mühakimə prinsiplərinə riayət etdik. Əsl fənalıq yürütmə qüvvətinin hakimlər haqqındakı görüşü idi. Hökumət ədliyyə məmurlarını da digər məmurlar kimi öz istək və keyfinə tabe sayır, onları istədiyi kimi işlətmək qənaətini besləyirdi. Nə

hökumət adamları, nə də ümumi əfkar ədliyyəni yürütmə qüvvəti dısında bağımsız və gərəkdii zaman yürütmə qüvvətinə qarşı da yalnız haqq və hüququ qorumaq üçün hərəket edə bilir bir müəssə olaraq təsəvvür edə bilir. Həqiqi fənalıq bu zehniyyətdədir. Gerçəkdə təqlid etdiyimiz anayasalar və hüquqi təşkilat ədliyyənin bağımsız olmasının gərəkdir. Fəqət kağızlar və kitab səhifələri üzərindəki yazılar yüz illərdən bəri sürən və nesildən-nəsle keçən bir görüş tərzini, zehniyyəti böyük inqilab hərəketləri və ya dərin zehni dəyişiklik olmadan silə bilməz. Bu xüsusda tənzimat dövründən başlayaraq ta son məşrutiyət dövrünə qədər hərə eyni nöqtə ətrafında dolaşdıq. Çünki düşüncə tərz, zehniyyət dəyişməmişdi. Tənzimat dövrü bizə bir "məcəllə" buraxdı. Etiraf edirik! Məcəllə bir abidədir. Məcəlləni yapan ellər ustad elləridir. Hərə çeşid öyünməyə layiqdirlər. Fəqət məcəllənin ruhu, əsası haradan alınmışdır? Hansı gələngəyə dayanır? Bu gələngələr çağdaş hüquq anlayışlarına uyurmu? İşte, əsl məsələ! Fəqət bu məsələ məcəlləni yapanlar üçün yoxdur. Çünki onlar məcəllənin dayandığı ruh və gələngəyin hər zaman və məkənin ehtiyaclarını qarşılaya biləcəyi düşüncəsindəydilər. Təməl xəta buradadır. Bu xəta eyni ilə məşrutiyət dövründə də təkrarlandı. Bu dövr bir tərəfdən çağ, çağın ruhuna uymaq ehtiyacını şiddətlə duyur. Fəqət digər tərəfdən yənə o gələngələrdən ayrılı bilmir, yənə onları mühafizəyə çalışır. Ortaq, qarışıq bir şeylər yapmaq istəyir və təbii ki, bacara bilmir və heç zaman da bacara bilməz.

Çünki qarşımıza çıxan məsələ qəyət açıqdır: biz ya iflas etmiş olan o gələngələrə sadiq qalaraq təmmamilə yox olacağıq və ya onlardan təmmamilə və kəskin bir tərzdə ayrılaraq həyatımızı yeni əsaslar üzərində quracağıq. Yoxsa yüzlərcə il əvvəl həyatın qəyət besit elin və fənnin və özəlliklə hüquq biliminin pək ibtidai olduğu bir zamanda olan əsaslardan bu gün yardım istəmək və o əsasların prinsip olaraq bu günün qəyət qarışıq və zor olan həyatını düzənləməyə qalxışmaq, ölümlərdən can ummaq kimi bir şeydir.

Məcəllələri başdan ayağa oxuyun. Qoyduğu psinsiplər və o prinsiplərdən çıxardığı qaydalar bəlkə bir eşirət, bir bədə-

vi camaat üçün kafidir. Fəqət çağdaş millətlərlə onların mücəhəz olduqları o müdhiş, siyasi, iqtisadi, ictimai, ticari, zirai və s. təşkilat ilə rəqabət və mücadilə etmək məcburiyyətində olan bir cəmiyyət üçün qətiyyəv yararlı deyildir. Yalnız yararsız deyil, o cəmiyyəti öldürmək üçün ən təsirli bir amil olur.

Baxınız: biz çağdaş cəmiyyətləri təşkilat etibarı ilə təqild etdik. Ədliyyə sistemimizi dəyişdik, fikhi məcəllə şəklində kodifiyyə etdik. Məşuriyyəv üsulunu qəbul etdik. Yasama məclisləri qurduq. Fəqət başanlı olduqmu? Qurduğumuz makinalar vəzifələrini haqqıyla yapa bildilərmı? Yasama məclisləri qanun yapa işində özlərini sərbəst hiss etdilərmi? Nə zaman önəmli bir məsələ ələ alındı isə, “əfəndilər gələneyə toxunuruq” – deyə qorxunc bir səs önümüzə çıxdı və hamımızı hərəksiz buraxdı. Ədliyyəmız bir-birini davamlı olaraq pozan iki qismə ayrılışdır;

Nə bu biri, doğrudan-doğruya yeni yolu təqib edə bildi, nə o biri açıqdan-açıq əski yola davam edə bildi. İçindən çıxılmaz bir qarışıqlıq doğdu. Nəticədə bir dövlətin ən önəmli, ən əsaslı vəzifəsi olan ədalət dağıtımı işləməz oldu.

Bu şərtlər içində bir mühiətdə, bir cəmiyyətdə hüquqi zəhniyyəv qurula bilirmi? Haqq eşqi, duyğusu gəlişə bilirmi?

İştə, bunun üçündür ki, bütün təqildlərimizə, bütün yeni təşkilatımıza rəğmən, sif çağdaş ruha doğrudan-doğruya və açıqdan-açıqə yanaşə bilmədiyimiz üçün yenə əski gələneyimiz olan zorbalar idarəsindən heç bir zaman qurtula bilmədik, Gələneklərimiz nə bilinməyən iki məzlumun müdafiəsini sif haqq və hüquq eşqi ilə üzərinə almış olan Volterləri və nə yəhudi Dreyfusu¹⁵⁵ bütün hökumətinə qarşı müdafiə edərek illərə mücadilə edən Zolyaları qeyd etmişdir. Əksinə olaraq, türklüyü əbədi surətdə utandıracaq, Türkün tarixi üzərində silinməz bir ləkə təşkil edəcək olaylar bol-bol keçdi. «Hürriyyəv və İtilaf» partiyası zamanında bir divani-herb başqanı, əski olmayan bir maddəyə dayanaraq səkkiz yüz kişinin işini iyirmi dörd saatda bitirir. Ondən sonra gələn Nazim Paşa¹⁵⁶ məhkəməsi sif saraydan və Babaliden aldığı əmr üzərinə, bir məsu-mu dar ağacına gənderir və yaşlanmız, beli bükülmüş bu millə-

ti elmi əsərləri ilə faydalandırılmış Şeyxülislamı edama məhkum edir. İnsan bu edam hökmlərinə aid ittihatnamələri oxuyurkən insanlıq namına utanır, qızır. Çünki eyni ittihat ilə küçədən hər hansı bir adam almb əsilə bilir. Gerçəkdə bunlar məhkəmə deyil, qəssabxanalardır. Başqa millətlərdə keçən olaylarla bu fənalıqlar qarşılaşdırıldığı zaman, insan yaşamaqdan belə nifrət edir. İstanbul məhkəməsi sif ingilislərə və ermənilərə xoş görünmək üçün küçələrdə islamı çil yavruları kimi təqib və ələ keçirdiklərini edam etdiridiyi zaman ingilis hakimləri toplanaraq ingilis hökumətinin, alman imperatorunun Londona gətirilməsi və orada ingilis hakimləri tərəfindən mühakimə olunması qərarına şiddətlə etiraz edirlər. Alman hökmdarını mühakimə etmək üçün əldə heç bir qanun və qayda olmadığını və ingilis hökumətinin ingilis məhkəməsinin intiqam hissini təmin etmək üçün alət etməyəcəyini və hökumətinin bu arzusıyla uyacaq bir tək namuslu hakim tapa bilməyəcəyini elan edirlər. Londonda ingilis şərəfini yüksəldən bu qərar verilərək İstanbulda Vəhdəddin¹⁵⁷ ilə sədrəzəm Fərid, daxiliyyə naziri Əli Kamal vətən övladından yetmiş beş adamı mühakimə etmədən düşmən əlinə təslim edirlər. Həməv eyni günlərdə üç milyon nüfuzu olan Hollandiya hökuməti və milləti özünə sığınmış olan alman imperatorunu təslim etməyəcəv qərar verir və bu qərarını hətta müharibəni gəzə alaraq elan edir.

Yenə eyni Sultan Vəhdəddin hökuməti ingilis miralayı Maksvelin¹⁵⁸ əmri ilə ermənilərə hər İslam və türk evinə girərək şübhəli gördükləri qızları ala bilmək üçün bir sənəd verdiyi və bu üzdən bir çox İslam qızlarının din və bəkəretlərinə təcavüz olduğunu halda, alman milləti və hökuməti yüzlərcə milyard təzminatı, bütün herb və ticarət donanmasının yox edilmesini və digər müdhiş şərtlərin qəbul edilməsinə rəğmən, övladından bir tək adamın düşmənlərə təsliməinə razı olur. Qısacası, bu kimi üzümüzü qızardacaq yüzlərcə misal göstərilə bilər. Bizdə haqq və hüquq əndişəsindən əsər belə gərlməyir. Əskisi kimi, zorbalar hökm sürməkdə və xalq da ona təhəmmül eyləməkdədir. Bu günkü çağdaş millətlərdə çağdaş hüquq anlayışı ilə mücəhəz olan cəmiyyətlərdə bu rəzalətlərlə

milyonda birisinin olması ehtimalı belə yoxdur. Bütün bu rəzalətlərin qaynağı, hökumət haqqındakı görüş tərzimiz və hüquq zehniyyətimiz və bu zehniyyətin ilham aldığı esaslardır.

Bir zamanlar bu hala qarşı çarə olaraq məhkəmələrin birləşdirilməsi düşünüldü. Bu iş əsas etibarilə çox gereklidir. Fəqət mahiyyəti etibarilə mexaniki olduğundan, əsl dərəcə çarə ola bilməz. Yara daha dərin, daha təhlükəlidir. Daha kəskin, daha əsaslı çarələrə baş vurmaq məcburiyyəti vardır. İstər hökumət və istər hüquq haqqındakı zehniyyətimiz ta kökdən dəyişməlidir. Bu da təqlidə məcbur olduğumuz mədəni zümrənin anlayış tərzlərini, zehniyyətini açıqdan-açığa və olduğu kimi qəbul etməklə ola bilər.

Hökumət şəkli məsələsi də bizdə qərribə bir haldadır. Hökumətimizin şəkli nədir? Məşrutyyətlə elanına qədər heç şübhə yoxdur ki, hökumətimiz bir dini seltənətdi. Bu xüsusə aid nə deyilsə-deyilsin hanki səfsətə ilə təvil edilməyə çalışılırsa-çalışılsın, Osmanlı seltənəti dini bir seltənət mahiyyətinə deydi. Xəlifə olan sultan şəriəti, şəri hökmləri qorumaqla mükəlləfdi. Şəriətə və şəri hökmlərə uymayan bir hərəkətə bulunmazdı və bulunmasına müsaidə edəməzdi. Hətta məşrutyyətin elanından sonra qəbul edilən Qanunu-Əsasi (O zaman ki anayasa) belə bu cəhətə toxunmaqdan və hökumət şəklini açıqca bəlirtməkdən çəkinmişdir. Gerçəkdən bu Qanunu-Əsasının üç maddəsində bu xüsusda belə deyilməkdədir.

Madde 3. Uca Osmanlı seltənətini və islamıyətini böyük xilafətini haiz olan Osmanoğulları sülaləsi, əski üsul üzərə, ən böyük oğula aiddir. Padşah taxta çıxdığı zaman ümumi meclisdə və meclis toplantı halında deyilsə, ilk toplantısında şəriət hökmlərinə və Qanuni-Əsasi hökmlərinə riayət və vətən və millətə sədaqət edəcəyinə yəmin edər.

Madde 4. Padşah xəlifə olduğu üçün islam dininin qoruyucusudur.

Madde 5. Padşahın vəzifələri sayılırken şəriət və qanun hökmlərinin qorunması vəzifəsi də qeyd edilməkdədir.

Altını cızdığımız cümlələrdən açıqca anlaşılır ki, bizdə məşrutyyətlə din işləriylə sınırlandırılmışdır. Başqa bir deyimlə

milli iradə qanun yapmaq və hökmlər qoymaqda sərbəst deyildir. Bu cəhət yeni həyatımızın ən açıq və ən önəmli çalışmalarından biridir. Məşrutyyətlə ya vardır, ya yoxdur. Varsa, milli iradənin hər işlə ilgili olması və özəlliklə hökmlər qoyarkən və qanun verərkən bağimsız olması gerekdir. Yoxsa, anayasalar fazladır. Bir tərəfdən məşrutyyətlə elan etmək, yasama meclisləri təşkil etmək və digər tərəfdən də bu meclislərin əsil vəzifələri olan qanun vermək səlahiyyətini verməmək, kəlmə ilə oynamaqdan başqa bir şey hesab oluna bilməz. Diqqət olunsun; başqa millətlərin anayasalarında yazılmış kimi, "Padşah dini qorumaqla mükəlləfdir" deyilməmişdir. "Şəriət hökmlərinə riayətlə və bunları qorumaqla vəzifəlidir" deyilməmişdir. Başqa bir deyimlə yasama meclisləri şəriətin qoyduğu hökmləri və qəbul etmiş olduğu qaydaları – dəyişdirə bilməz və padşah onları mühafizə və müdafiə etməklə mükəlləfdir. O halda, yasama meclislərinin vəzifələri nədən ibarət olacaqdır? Şəriət bütün həyat və dünya məsələlərini ələ almışdır. Məsələn, nigah, miras, alım-satım, kərə, müqavilələr və sairəni belli əsaslar üzərə həll etmişdir. Maddi həyat isə, bütünlüklə bu mövzuların dairəsi içində dolayır. Yasama meclisləri davamlı olaraq onların dəyişik surət və şəkllərini düzənləmək və bu yolda "qanun yapmaqla" məşğuldur. Fəqət Qanuni-Əsasımız belə bizdə bu maddələrə toxunmağı yasaqlayır. O halda, məşrutyyətdən, yasama meclislərinin vəzifələrindən nə qalır? Gerçəkdən bu meclislərimiz həyatın ciddi əsaslarına – islah və düzəltməyə nə qədər möhtac olsalar da – yanaşmamadı. Çünki onlara yanaşmayacağımı bildirdi. İştə, bunun üçündür ki, on bir illik məşrutyyətlə həyatımız sırasında, heç bir ciddi iş, ciddi bir yenilik edilmədi. Böylə kəlimələrlə, müəssisələrlə uzun-uzun oynana bilməz. Bu təzadlara nəhayət vermək zamanı gəldi. Yəne təkrar edirik: bu dövəni, ya bu diyar da güdəcəyiz və ya bu diyarı tərk edəcəyiz. Ya çağa uyaraq müəssisələrini olduğu kimi, qəlibləri və ruhları ilə qəbul edib uyğulayacağıız və ya bunu edə bilməyərək məhv olmağa razı olacağıız.

LÜGƏT

abdəst – dəstəmaz, ibadətəndə
qabaq yuyunma
adətə – adətən
akit – 1) sözləşmə, müqavilə;
2) nikah
alan – sahə, meydan, yayılma
dairəsi
anayasa – konstitusiya
arkadaş – dost, yoldaş
aşırı – artıq, həddindən artıq
azil – vəzifədən çıxarma
bağımsızlıq – müstəqillik,
istiqlaliyyət
bəkləmək – gözləmək
bəlirtə – əlamət, nişan, iz
bəsirət – gözüaçıqlıq, fərasət
bilgi – məlumat, elm
bilgin – alim, bilici
binaən – ötrü, görə
birikmək – yığılmaq, toplanmaq
bulmaq – tapmaq, əldə etmək
cəvaz – icazə
cimri – xəsis

cizvit – yezuit
cümbüş – 1) hərəkət, tərpəniş;
2) zövq, əyləncə
çalmaq – oğurlamaq, qamarlamaq
çoğunluq – çoxluq, əksəriyyət
dalkavukluk – təlxəklik
damğa – iz, nişan, əlamət
dartışma – müzakirə, mübahisə
dayanışma – iş birliyi
dış – kənar, tərəf
dimağ – beyin, şüur
əgətim – təhsil, tədris
etki – təsir
əlbisə – paltar, geyim
əsbab – səbəblər; bəislər
əsnaf – 1) siniflər;
2) sənətkarlar, peşəkarlar
əşirət – qəbilə, tayfa, kiçik
cəmiyyət
faraza – fərz edək, fərz edək ki
fazla – artıq, çox
fəqih – fiqh alimi
fəzilət – dəyər, üstünlük, mərifət

gələnek – adət, ənənə
gəlişmə – inkişaf, tərəqqi
gəlişmək – inkişaf etmək,
tərəqqi etmək
haiz – sahib, yiyə, malik
hənüz – hələ, hələ də, yəndə
hərəm – evin və ya sarayın
qadınlar yaşayan bölümü
həşəmətli – əxzəmətli, böyük
hücrə – kiçik otaq, məskən
xütbə – məscid və camələrdə
oxunan dini məzmunlu nitq
ihmal – diqqət göstərməmə,
əhəmiyyət verməmə
ikram – əzizləmə, ehtiram;
hədiyyə etmə
ilgili – bağlı, əlaqəli
imar – memarlıq, tikinti
incələmək – təhlil etmək, yozmaq
industrializm – sənayeləşmə
infaz – icra etmə, yerinə
yetirmə, həyata keçirmə
irfan – bilik, mərifət, ariflik
irz – namus, qeyrət, ismət, həya
ıştə – məhz, elə

kapitulyasiya – əcnəbilərə
üstün hüquq vermə
kəsin – qəti, sərt
konu – mövzu, məsələ
kəşə – guşə
köy – kənd
kullanmaq – istifadə etmək
kuşatmaq – sarmaq, əhatə
etmək
küştah – arsız, ədəbisiz, həyasız
qayət – son, nəticə; son dərəcə
qoşmaq – izləmək, can atmaq
qövəm – qəbilə, tayfa
qüdsi – müqəddəs, pak, təmiz
qüdsiyyət – müqəddəslik,
müqəddəslik ələmi
makul – ağıllı, məntiqli,
əlverişli
məncillik – eqoizm, özünü
düşünmə
məşru – şəriətə uyğun; qanuni
mutlu – xoşbəxt
mühidənəmə – müqavilə,
ittifaq, saziş
müamələ – 1) əlaqə, rəftar,
davranış; 2) sələm

mücadilə – mübarizə
müəcəhhəz – hazırlanmış
müəssir – 1) əsər sahibi, müəlif; 2) təsmirli, acınacaqlı
müəyyidə – cəza, nəzarət
müəzzin – azançı
mühəkkək – mütləq, şübhəsiz
mükəddər – kədərlı, qüssəli
mükəlləf – məcbur olan, vəzifəli
müsaid – uyğun, əlverişli, sərfəli
mütərəkə – müqavilə, saziş, andlaşma
mütəəssib – təəssübkeş
mütəvəkkil – inanan, Allaha ümid bağlayan
nəm – ad, isim
nitekim – həqiqətən, necə ki
nüzul – enmə, düşmə
oda – otaq
olay – hadisə, əhvalat
örf – adət, ənənə
ötəki – o biri, digəri
özətlənmək – xülasə etmək, yekunlaşdırmaq
pəçə – rübənd

pək – çox, daha
pəkala – çox yaxşı
propoqanda – təbliğat
sakat – şikəst, əlil
sakınmaq – çəkinmək, qorxmaq
salamlıq – evin və ya sarayın kişilən yaşayan bölümü
saldırqanlıq – təcavüz, hücum çəkmə
sayğı – diqqət, hörmət
sədrəzəm – hökumət başçısı, baş nazir
səfsətə – boş, mənasız
sınır – sərhəd
sicil – rəsmi sənəd
softa – 1) mədrəsə tələbəsi; 2) təəssübkeş
sorum – məsuliyyət, cavabdehlik
sui-istimal – sui-istifadə
süfli – 1) alçaq, aşağı; 2) hörmətsiz, etibarsız
sünnət – adət, ənənə, qayda
şaşıрмаq – təəccüblənmək, heyrətlənmək
şükran – minnətdarlıq, təşəkkür etmə

şümüllü – əhatəli, geniş
takım – dəstə, sıra, qrup, bölüm
tarım – əkinçilik, kənd təsərrüfatı
təcəlli – zahir olma, üzə çıxma
təcəssüs – axtarış, araşdırma
təharət – təmizlik, paklıq; su ilə təmizlənmə
təhəkküm – hökm sürmə, hakim kəsilmə
təhəmmül – səbr, dözümlü
təlakki – evin və sarayın kişilən yaşayan bölümü
təpki – təzyiq, təsir
təsərrüf – 1) sərf etmə; 2) sahib olma, yiyələnmə
təsəvvüf – sufilik, zahidlik
təsvib – bəyənmə, xoşa gəlmə, təqdir etmə
təvəccüh – yaxınlıq, meyl
təvil – izah, şərh
tüccar – tacirlər, sövdəgərlər
tühaf – təəccüblü, məzəli, mənasız

tür – növ, cins
tüzik – nizamnamə, əsasnamə
uğraşmaq – məşğul olmaq, çalışmaq
ulaşdırma – çatdırma
uygulamaq – həyata keçirmək, reallaşdırmaq
ülkü – ideal, məfkurə
ümmət – 1) millət, xalq; 2) dindəş
velayət – nüfuz, səlahiyyət
vəz – dini qanunları, əhkamları təbliğ etmə
yasama – qanun, qayda; qanunverici
yəltənmək – hərəs göstərmək, meyl etmək, can atmaq
yətki – səlahiyyət, ixtiyar, haqq
yorumlamaq – şərh etmək, təfsir etmək, yozmaq
zətən – əslində, əsasən, doğrusu, düzünə qalsa
zina – nikahsız cinsi əlaqə
ziyadə – artıq, çox, daha çox

ŞƏRHLƏR

1. **ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ** (1864–1940) – Türkcülük və turançılıq məfkuresinin fəal təbliğatçısı. «İttihad və tərəqqi» təşkilatının yaradıcılarından biri, «Həyat» (Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə) və «Füyuzat» dərgisinin redaktoru olmuşdur.
2. **ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞI** (1862–1934) – Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin liderlərindən biri. Rusiyada müsəlman hərəkatının ideoloqlarından, AXC dövründə (1918–1920) parlamentin sədri olmuşdur.
3. **İSMAYIL BƏY QASPIRALI** (1851–1914) – «Tərcüman» qəzetinin redaktoru. Əslən Krım tatarlarından. Bütün ömrü boyu ortaq türk dilinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmışdır.
4. **«İTTİHAD VƏ TƏRƏQQİ»** – gənc türklərin siyasi təşkilatı. 1893-cü ildə əsası qoyulmuşdur. 1908-ci il inqilabını «İttihad və tərəqqi» partiyası hazırlayıb həyata keçirmişdir. Azərbaycan siyasi xadimlərindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə bu partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur.
5. **ZİYA GÖYALP** (1876–1924) – Türkcülük hərəkatının fəal ideoloqlarından biri.
6. **MEHMET EMİN YURDAQUL** (1869–1944) – məşhur türk şairi. Türkiyədə millətçilik hərəkatının inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur.
7. **HƏMDÜLLAH SÜBHİ TANRIÖVƏR** (1886–1966) – görkəmli yazıçı və türkcülük hərəkatının öndərlərindən biri.
8. **XALİDƏ ƏDİB ADIVAR** (1884–1964) – türk yazıçısı. 1912-ci ildə çap olunmuş «Yeni Turan» adlı romanı ilə türkcülük hərəkatının inkişafına ciddi

9. **YUSİF AKÇURA** (1879–1935) – görkəmli ictimai-siyasi xadim. «Türk yurdu» və «Türk ocağı»nın yaradıcılarından. Atatürkün təşəbbüsü ilə yaradılan Türk Tarix Qurumunun ilk sədri olmuşdur. «Üç təzi-siyasət», «Türkcülük» və başqa əsərlərin müəllifidir.
10. **CƏLAL SAHİR EROZAN** (1866–1935) – türk yazarı. «İttihad və tərəqqi» partiyasının tanınmış nümayəndələrindən olmuşdur.
11. **«TÜRK YURDU» DƏRGİSİ** – 1911-ci ilin sonlarından İstanbulda nəşrə başlayan mətbuat orqanı. Dərginin ilk redaktoru Yusif Akçura (1879–1935) olmuşdur. «Türk yurdu» cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə çap olunmuşdur. Hazırda nəşrini davam etdirməkdədir.
12. **«TÜRK OCAĞI»** – ədəbi-kulturoloji cəmiyyət. 1912-ci ilin mart ayının 12-də İstanbulda əsası qoyulmuşdur. Əhməd Ağaoğlu, Mehmed Emin bəy, Əhməd Fərid bəy, Fuad Sabit bəy onun əsas təsisçiləri olmuşdur. Hazırda «Türk ocağı» fəaliyyətini davam etdirməkdədir.
13. **MÜTARƏKƏ** – müqavilə, saziş. Burada 1918-ci ilin oktyabr ayının 30-da Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında bağlanmış Mondros müqaviləsi nəzərdə tutulur.
14. **ŞEYX SƏDİ** (1184–1291) – fars ədibi. «Gülüstən» və «Bustan» əsərlərinin müəllifi.
15. **QAZI MUSTAFA KAMAL PAŞA ATATÜRK** (1881–1938) – İstiqlal Savaşıның qəhrəmanı, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu.
16. **İSMƏT İNÖNÜ** (1884–1973) – görkəmli hərbi və siyasi xadim. 1938–1950-ci illərdə Türkiyənin prezidenti olmuşdur.
17. **İBN SİNA** (980–1037) – görkəmli filosof və təbabət alimi:

18. **İBN SABAH** (1055-1124) – İsmaililər dövlətinin banisi və ilk hökmdarı (hakimiyyət illəri:1090-1124) Həsən ibn əs Sabbah.
19. **HARUN.ƏR RƏŞİD** – Abbasilər sülaləsinin xəlifəsi. Onun hakimiyyət illəri (786-809) ərəb xilafətinin ən qüdrətli dövrlərindən birinə təsadüf edir. Ərəblərin «Min bir gecə» nağıllarında onun obrazı yaradılmışdır.
20. **MƏMUN** (786-833) – Abbasi xəlifəsi. Bütöv adı Əbul-Abbas Abdullaha əl-Məmunundur.
21. **MAHMUD QƏZNƏVİ** (998-1030) – Qəznəvilər dövlətinin hökmdarı. İslam dinini Hindistana o gətirmişdir.
22. **MƏLİKŞAH CƏLALƏDDİN İBN ARSLAN** (1055-1092) – Səlcuqlar sülaləsinin hökmdarlarından biri.
23. **HÜLAKÜ** (1217-1265) – Elxani hökmdarı.
24. **ƏMİR TEYMUR** (1336-1405) – böyük türk fəthi.
25. **HAFİZ ŞİRAZİ** (1325-1389) – tanınmış fars şairi.
26. **ÖMƏR XƏYYAM** (1048-1152) – məşhur fars şairi.
27. **MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİ** (1207-1273) – məşhur türk şairi.
28. **ƏKBƏR ŞAH** (1542-1605) – Babil hökmdarı və yazarı.
29. **ƏBÜL-ÜLA MƏƏRRİ** (973-1058) – görkəmli ərəb şairi.
30. **MONTEN MİŞEL** (1533-1592) – fransız filosofu və yazıçısı. Ə. Ağaoğlu müəllifin adını fransızca olduğu kimi (Montaigne) işlətməmişdir.
31. **DANTE ALİGYERİ** (1265-1321) – məşhur italyan ədibi. «İlahi komediya»sı ilə bütün dünyada tanınmaqdadır. İtalyan ədəbi dilinin təşəkkülü onun adı ilə bağlıdır.
32. **LÜTER MARTİN** (1483-1546) – Almaniyada protestantizmin (lüteranlığ) banisi. Lüter kilsəsinin xalqı istismar etməsinə qarşı mübarizə aparmış, onun Allahla insan arasında vasitəçi missiyasına

33. **TOLSTOY L.N.** (1828-1910) – Məşhur rus yazıçısı. «Hərb və sülh», «Anna Karenina», «Bazar günü» və başqa əsərlərin müəllifi.
34. **VAQNƏR R.** (1813-1883) – alman bəstəkarı.
35. **DARVİN ÇARLZ** (1809-1882) – İngilis təbiətşünası. O, «Təbii seçmə ilə növlərin əmələ gəlməsi» (1859), «İnsanın əmələ gəlməsi və cinsə əsaslanan seçmə» (1871) kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. Təbii seçmə qanunu ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.
36. **RUSSO JAN JAK** (1712-1778) – Fransanın məşhur yazıçı, filosofu və maarifçisi.
37. **QUSTAV LEBON** (1841-1931) – fransız filosofu. «Sosializm psixologiyası», «Kütlə psixologiyası» və başqa əsərlərin müəllifidir.
38. **DAMGA** – Bir şeyin kimə və hansı dövrə mənsub olduğunu bildirən əlamət.
39. **DURKHEIM EMİL** (1858-1917) – fransız sosioloqu və filosofu. Pozitivizm ənənələrinin davamçılarından biridir. Durkheim təbiətin qanunlarının sosiologiyaya da tətbiq edilməsinin tərəfdarı olmuşdur.
40. **BERQSON ANRİ** (1859-1941) – Fransız filosofu. «Materiya və yaddaş», «Yaradıcı təkamül» və başqa məşhur əsərlərin müəllifidir. 1927-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Berqsonun fəlsəfəsində müddət ideyası və intuisiya ilə bağlı məqamlar böyük mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olmuşdur.
41. **GENERAL SMİT** (1858-?) – İngilis generalı Smit Dorrien nəzərdə tutulur.
42. **HZ. İSA** – Xristianlığın banisi.
43. **HZ. MƏHƏMMƏD** – İslam dininin banisi, son peyğəmbər.
44. **IV HENRİ** (1050-1106) – Roma imperatoru.

45. **PAPA HİLDEBRAND** – Dini islahatları ilə məşhur olan Roma papası.
46. **DANTENİN «CƏHƏNNƏM»İ** – italyan şairi Dante Aligyerinin (1265-1321) «İlahi komediya»sındakı «Cəhənnəm» nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, bu əsər «Cəhənnəm», «Əraf» və «Cənnət» kimi üç hissədən ibarətdir.
47. **JAN HUSS** (1369-1415) – görkəmli çex siyasi xadimi Yan Qus nəzərdə tutulur. Praqa universitetinin professoru olan Yan Qus kilsəni və ruhaniləri kəskin tənqid edirdi. Onun tələblərindən biri bu idi ki, kilsə Roma papasına deyil, çex kralına tabe olmalıdır.
48. **BRUNO CORDANO** (1548-1600) – italyan filosofu və şairi. Katolisizmin, skolastika və dini cəhəllərin bərkəməli düşməni, panteizm tərəfdarı olmuşdur. Əqidəsinə görə diri-diri tonqalda yandırılmışdır.
49. **QALİLEO QALİLEY** (1564-1642) – italyan astronomu.
50. **KALVİN JAN** (1509-1564) – fransız islahatçısı, kalvinizm dini cərəyanının banisi. Kalvinizmə görə, katolik kilsəsinin ierarxiya prinsipləri və əhkamları rədd edilir, allaha ibadət yalnız dini kitabları mütləq etməklə məhdudlaşdırdı. O, dünyəvi asketizmin bərkəməli olması uğrunda bir sıra reformasiyalar həyata keçirmişdir.
51. **ROTTERDAMLİ ERAZM** (1466-1536) – Niderland yazıçısı və ilahiyatçısı.
52. **MELANXTON FİLİPP** (1497-1560) – alman ilahiyatçısı və reformatoru.
53. **VƏƏZ** – cəmə və məscidlərdə aparılan dini söhbətlər, din xadimlərinin minbərdən söylədiyi nitqlər və öyüd-nəsihatlar.
54. **SAVONAROLA CİROLAMO** (1452-1498) – Florensiyada dominikan monastırının rəhbəri. Papa hakimiyyətinə qarşı çıxmış, dini asketizmi təbliğ etmişdir. Mediciələrin zülmünə qarşı mübarizə

- aparmışdır. Medici sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra Florensiyada respublika idarə-üsulunun yaradılmasında (1494) mühüm rol oynamışdır. 1497-ci ildə kilsədən uzaqlaşdırılmış, daha sonra edam olunmuşdur.
55. **İQNATİ LOYOLA** (1491-1566) – din xadimi, yezuiter ordeninin banisi. «Mənəvi təmrinlər» əsərində yezuiter tərbiyəsi sisteminin əsasını qoymuşdur.
56. **LİBERALİZM** (lat. *Liberalis* – azad deməkdir) – Monarxın hüquqlarını parlamentdə məhdudlaşdırmağı, konstitusiyalı quruluş yaradılmasını, demokratik islahatların aparılmasını, siyasi qüvvələr arasında bərkəməli yaradılmasını tələb edən siyasi məfkurə.
57. **KLERİKALİZM** (lat. *Clericalisme*) – Kilsənin dünya işlərinə qarışmasını doğru hesab edən, dini təşkilatların cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında rolunu möhkəmləndirməyə çalışan cərəyan.
58. **ARİSTO** (e.ə.384-322) – qədim yunan filosofu Aristotel nəzərdə tutulur.
59. **ƏFLATUN** – yunan filosofu Platona (e.ə.429-347) Şərhdə verilən ad.
60. **HZ. MƏRYƏM** – İsa peyğəmbərin anası.
61. **STENDAL A.B.** (1783-1842) – fransız yazıçısı. «Qırmızı və qar», «Vanina vanini» kimi məşhur romanların müəllifidir.
62. **«DEKAMERON»** – İtaliya yazıçısı Covanni Bokaçxonun romanı.
63. **İMAMİ-SÜYUTİNİN «ƏSBABI-NÜZUL»U** – Məşhur din alimi İmam Süyutinin (1445-1565) yazdığı «Əsbabi-nüzul» əsəri islam tarixinin məşhur abidələrindən biridir. Bu əsərə beş yüzdən artıq şərh yazılmışdır.
64. **SPENCER HERBERT** (1920-1903) – İngilis filosofu və sosioloqu. «Sintetik fəlsəfə sistemi» adı ilə 1862-1896-cı illərdə on cildə nəşr olunmuş əsərləri külliyyatı ona dünya şöhrəti gətirmişdir. O, pis-

- ləri yaxşılardan hesabına yaşatdığı üçün kollektivin prinsiplərini bioloji fəlakət kimi qiymətləndirirdi.
65. **ƏBU YUSUF** (731-798) – Əbu Həlifənin tələbələrindən biri, din hüquqçusu.
66. **ƏBU DAVID ƏS SİCİSTANI** (817-889) – «Əs-Sünən», «Əl-Mərasil», «Kitabüz-Zühd», «Kitabül-qədə» və başqa dini əsərlərin müəllifi.
67. **«EHKAMI-SULTANIYYƏ»** – fəkih Məvərdinin (?-1058) əsəridir. Əsərin bütöv adı «Əl ehkamüs-Sultanıyyə vəl-vilayətü-diniyyə»dir. Təxminən 1030-cu ildə yazıldığı bildirilir.
68. **«ƏXLAQI-NASİRİYYƏ»** – Nəsrəddin Tusinin (1236-1274) «Əxlaqi-nasiri» əsəri nəzərdə tutulur.
69. **RİKARDO DAVID** (1772-1823) – ingilis iqtisadçısı.
70. **ADAM SMİT** (1723-1790) – ingilis iqtisadçısı.
71. **NİZAMÜDDÖVLƏ** – Ehtimal ki, burada Səlcuqların vəziri Nizamül-mülk (1018-1092) nəzərdə tutulur.
72. **NASİRİ TUSİLƏR** – Azərbaycan filosofu və mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) nəzərdə tutulur.
73. **HZ. ÖMƏR** – Əbubəkrdən sonra hakimiyyətə gəlmiş (634-644) ikinci xəlifə.
74. **MÜƏYYİDƏ** – cəza, qanunlara və əxlaqi dəyərlərə riayət olunmasını təmin edən güc.
75. **ƏLİ KAMAL** (1869-1921) – türk yazarı və dövlət xadimi. 1919-1920-ci illərdə Türkiyə hökumətində daxili işlər naziri vəzifəsini tutmuşdur. O, sultan hakimiyyətinin tərəfdarı olmuş, Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə gedən Qurtuluş Savaşına qarşı çıxmışdır. 1921-ci ildə İzmirdə qətlə yetirilmişdir.
76. **CƏLAL NURİ İLERİ** (1882-1936) – II məsrutiyyət və Cümhuriyyət dövrünün tanınmış jurnalisti, fikir və siyasət adamı.

77. **«İTLAF VƏ HÜRRIYYƏT»** – iyirminci yüzilin başlanğıcında Türkiyədə fəaliyyət göstərən siyasi partiya. 1911-ci ildə İstanbulda yaranmış bu partiyanın qurucuları İsmayıl Haqqı paşa, Dr. Daqavaryan, Mustafa-Səbri, Əbdülhəmid Zöhravi, Müşir Fuad paşa, Damad Fərid paşa, Fərik Süleyman paşa, Volçentrinli Həsən, Miralay Sadıq, Dr. Rza Nur, Tahir Xeyrəddin olmuşdur. Partiya yarandığı dövrdən «İttihad və tərəqqiyyə» qarşı müxalifətdə olmuşdur. 1918-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir.
78. **DAMAD FƏRİD** (1853-1923) – Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi (1919-1920-ci illərdə). Sultan II Əbdülhəmidin dul bacısı Mediha Sultanla evləndiyinə görə «damad» adını daşımışdır.
79. **MONDROS MÜQAVİLƏSİ** – 1918-ci ilin oktyabr ayının 30-da Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında Mondros limanında bağlanmış müqavilə. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Türkiyə İran, Kilikiya, Dağıstan və Zaqafqaziya qoşunlarını çıxarmalı, Antanta hərbi gəmilərinin Qara dənizdə sərbəst hərəkəti təmin olunmalı idi. Həmçinin müqavilədə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsinə daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu.
80. **İLK DÖRD XƏLİFƏ** – Məhəmməd peyğəmbərdən sonra hakimiyyətdə olmuş Əbubəkr (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656) və Əli (656-661) nəzərdə tutulur.
81. **ŞEYX ƏBDUH** – Din xadimi Şeyx Məhəmməd Əbduh nəzərdə tutulur. Bir müddət Avropada yaşamış, 1884-cü ildə Parisdə Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə birlikdə ərəb dilində məşhur «Urvatül-vüsqa» («Möhkəm tellər») adlı dərgi nəşr etmişdir. Şeyx Əbduhun adı əsərin 1972-ci il nəşrində yanlış olaraq «Şeyx Abd» şəklində getmişdir.
82. **ŞEYX CƏMALƏDDİN ƏFQANI** (1836-1897) – Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri. Əvvəlcə Şərqi

- xilasının islam birliyində olduğunu düşünmüş, islam dünyasını gözəldən sonra bu fikrindən daşınmış, dövlətin milli təmələ söykənərək qurulması qənaətinə gəlmişdir.
83. **MUSA CARULLAH BİGİYEV** (1875-1949) – tatar maarifçisi. Rusiya müsəlmanları arasında dini islahat hərəkatının öndərlərindən olmuşdur. 1922-ci ilin baharında M.Ə.Rəsulzadə onun yardımı ilə sovet dövlətini tərk edərək Finlandiyaya keçmişdir.
84. **PASKAL BLEZ** (1623-1662) – fransız riyaziyyatçısı və filosofu. «Əyalət adamına məktub», «Xristian dininin tərifi», «Düşüncələr» və başqa əsərləri müəllifidir. Paskala görə, yalnız kainat sirləri örtülməmişdir, insanın varlığı da sirlər mənbəyidir. O, insanın yeganə təsəllisinin dində olduğu qənaətinə tapınmışdır.
85. **LEYBNİTS QOTFRİD** (1646-1716) – alman filosofu. «Teologiya sistemi» əsərində elmlə dini bərabərliyə çağıran ideyalar irəli sürmüşdür. Bir müddət Berlin Elmlər Akademiyasının prezidenti olmuşdur. Əksər elmlərə dair kiçik həcmli traktatların müəllifidir.
86. **EZOP** (e.ə. VI əsr) – qədim yunan təmsilçisi. «Ezop dili» ifadəsi onun adı ilə bağlıdır.
87. **LAFONTEN** (1621-1695) – fransız təmsilçisi.
88. **KRİLOV İVAN ANDREYEVİÇ** (1769-1844) – rus təmsil şairi.
89. **«KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ»** – Qədim Şərqdə məşhur olan hind didaktik abidəsi.
90. **MONTESKYE ŞARL LUI** (1689-1755) – fransız yazıçısı və sosioloqu. «İran məktubları», «Romanın əzəməti və onun süqutunun səbəbləri haqqında düşüncələr», «Qanunların hökmü» və başqa əsərlərin müəllifidir. Monteskyeyə görə, hər bir xalqın xarakteri onun yaşadığı coğrafi şəraitin ruhunu əks etdirir. Onun fikrincə, xalqın taleyini onun həyatında cərəyan edən daxili səbəblər müəyyən edir.
91. **KARL MARKS** (1818-1883) – alman filosofu, elmi kommunizmin banisi.
92. **MOLLA CAMI** – Görkəmli Şərq mütəfəkkiri Əbdürrəhman Cami (1414-1492) nəzərdə tutulur. Ə.Cami klassik farsdilli poeziyanın son nümayəndəsidir. Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə nəzirə olaraq «Həft ovrəng» («Yeddi ərş») əsərinin müəllifidir.
93. **RENEZANS** – intibah, yüksəliş, dirçəliş. XIV-XVI əsrlərdə Avropa mədəniyyəti tarixində mərhələdir. Renesans mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyəti antiq əsərlərin dirçəldilməsi, humanizmin təbliği, bəşəri dəyərlərə diqqətin artırılması ilə şərtlənir.
94. **KSENEFON** (e.ə.570-480) – qədim yunan filosofu.
95. **PETRARKA FRANÇESKO** (1304-1374) – italyan şairi.
96. **SİSERON** (e.ə. 106-43) – Roma siyasi xadimi və filosofu. «Qocahıq haqqında», «Dostluq haqqında», «Borc haqqında», «Allahların təbiəti», «Tale» və başqa traktatların müəllifidir. Məşhur natiq olan Siseronun nitqləri sonradan «Filippiklər» adı ilə nəşr olunmuşdur. O, Roma imperiyasının tarixində ciddi rol oynamış, respublika quruluşunu müdafiə edərək senatın rolunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır.
97. **FURYE ŞARL** (1772-1837) – fransız utopik sosialisti. Furye (Fourier) Fransa burjuva cəmiyyətinin tənqidini aparmış, böyük Fransa inqilabı ideoloqlarının ideyaları ilə gerçəklik arasında mövcud olan ziddiyyətləri açıb göstərmişdir.
98. **PRUDON PYER JOZEF** (1809-1865) – fransız filosofu və sosioloqu.
99. **II SULTAN SƏLİM** – Osmanlı sultanı. 1556-1574-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Kiprin

- fəth olunması onun hakimliyi dövrünə təsadüf edir.
100. **MİRABO ONORE QABRIEL RİKETİ** (1749-1791) – Fransanın inqilabi xadimi.
101. **ROBESPYER M.** (1758-1794) – Fransa burjuva inqilabının rəhbəri.
102. **ŞARLOTTA KORDA** (1768-1793) – Fransa inqilabının qəhrəmanlarından biri. O, Jan Paul Maratın qatili olmuşdur.
103. **MADAM ROLLAND** (1734-1793) – Fransanın inqilabi xadimi.
104. **VOLTER** (1694-1778) – fransız ictimai-siyasi xadimi.
105. **DİDRO DENİ** (1713-1784) – fransız yazıçısı və mütəfəkkiri.
106. **GIRONDİNLƏR, MONTAQNARDLAR** – fransız inqilabi dövrünün məclis nümayəndələri. Böyük Fransa inqilabı dövründə Gironda departamentindən olan deputatlar Qanunverici məclisdə tədricən daha çox nüfuz qazanırdılar. Onları girondinlər (jirondistlər) adlandırırdılar. Girondinlər inqilabdan əvvəl varlanmış ticarət və sənaye burjuaziyasının mənafeyini qoruyur, onları 1791-ci il konstitusiyası təmin etmirdi. Onların böyük əksəriyyəti burjuva respublikası qurulması tərəfdarı idi. Milli Konventdə (məclisdə) ən ardıcıl respublikaçı, inqilabi və demokratik mövqə tutan yakobinçilər qrupu isə montaqnardlar («dağ»lar) adını almışdı. Onlar iclas salonunda yuxarı oturacaqlarda əyləşdiklərinə görə belə adlanırdılar. Montaqnardlar qrupunun başında J.Danton, M.Robespyer və J.P.Marat dururdu. Onlar Konventdə azlıqda olmalarına baxmayaraq böyük nüfuzə malik idilər. Məhz yakobinçilərin iradəsi ilə kral Konventin mühakiməsinə verilərək 1793-cü ilin yanvarında edam olunmuşdur.

107. **MARAT JAN PAUL** (1743-1793) – fransız inqilabının lideri. Şarlotta Korda tərəfindən öldürülmüşdür.
108. **KANT İMMANUİL** (1724-1804) – alman filosofu. «Əməli idrakin tənqidi», «Təmiz idrakin tənqidi» və «İdrakin gücünün tənqidi» adlı monumental fəlsəfi tədqiqatların müəllifidir. Kantın transendental idealist fəlsəfəsinə görə, səma, zaman, səbəb və təbii qanunları təbiətin mahiyyətini əks etdirmir, bunlar başlıca olaraq insanın dərk etmə qabiliyyətinin təzahürləridir.
109. **ŞELLİNQ F.V.** (1775-1854) – alman filosofu.
110. **HEGEL GEORQ VİLHELM** (1770-1831) – alman filosofu. «Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası», «Məntiq elmi», «Hüququn fəlsəfəsi», «Ruhun fəlsəfəsi», «Estetika», «Dinin fəlsəfəsi» və başqa əsərləri ilə bütün dünyada şöhrət tapmışdır. Hegel fəlsəfəsində idealizm mütləqləşdirilərək varlığın əsası hesab olunmuş, varlıq isə mütləq ideyanın təzahürü kimi şərh edilmişdir.
111. **TOLSTOYİZM** – tolstoyçuluq ideyası. Rus yazıçısı L.N.Tolstoyun ideya görüşlərini ifadə edən termin kimi işlənməkdədir. Bu ideyanın arxasında zülmə müqavimət göstərməmək, sinfi sülh, nicanın məhəbbətdə olması qənaəti dayanırdı.
112. **TƏNZİMAT DÖVRÜ** – 1839-1876-cı illər. 1839-cu il noyabr ayının 3-də Sultan Əbdülməcidiin fərmanı ilə Osmanlı dövlətində idarəetməni yaxşılaşdırmaq məqsədilə aparılan islahatlar dövrü nəzərdə tutulur.
113. **BÖYÜK PETRO** (1672-1725) – Rus hökmdarı və sərkərdəsi I Pyotr. İslahatçılığı və Avropa dəyərlərini Rusiyada yayması ilə məşhurdur. Onun dövründə Peterburq şəhəri tikilmiş və Rusiya imperiyasının paytaxtı oraya köçürülmüşdür.
114. **LOMONOSOV M.Y.** (1711-1765) – ilk rus təbiətşünas alimi, fiziki kimyanın yaradıcılarından biri, şair, müasir rus ədəbi dilinin banisi.

115. **PUŞKİN A.S.** (1799-1837) – məşhur rus şairi.
116. **LERMONTOV M.Y.** (1814-1842) – rus şairi.
117. **TURGENEV İVAN SERGEYEVİÇ** (1818-1883) – rus yazıçısı.
118. **DOSTOYEVSKI F.M.** (1821-1881) – Məşhur rus yazıçısı. «Karamazov qardaşları», «Cinayət və cəza», «Ağaldılmış və təhqir edilmiş insanlar», «İdiot» və başqa romanların müəllifi.
119. **HÜQUQUÇU MARTİN** – rus hüquqşünası və diplomatu Fridrix Fromqold Martens (1845-1909) nəzərdə tutulur. F.F.Martens 1885-ci ildə Avropa Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun vitse-prezidenti seçilmişdir. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Haaqada keçirilən (1893, 1894 və 1906) beynəlxalq konfranslarda Rusiyanı təmsil etmişdir.
120. **MENDELEYEV D.İ.** (1834-1907) – rus kimyaçısı, kimyəvi elementlərin dövr qanununun müəllifi.
121. **MAKSİM QORKİ** (1868-1932) – rus yazıçısı, dramaturqu və ictimai xadimi.
122. **NAMİQ KAMAL** (1840-1888) – məşhur türk yazıçısı, şairi və dramaturqu.
123. **FİRDOVSI ƏBÜLQASIM** (940-1020) – fars şairi. Sultan Mahmudun xahişi ilə «Şahnamə» əsərini yazmışdır. Lakin fars hökmdarlarını öydüyü üçün Sultan Mahmud poemanın hər beyti üçün ona vəd etdiyi qızıl ödəməkdən imtina etmişdir.
124. **HƏRƏM** – Şərq ölkələrində evin və sarayın qadınlara aid olan bölümü.
125. **TATYANALAR, LİZALAR** – Tatyana A.S.Puşkinin (1799-1837) «Yevgeni Onegin» poemasının, Liza isə İ.S.Turgenevin (1818-1883) «Artıq adamın gündəliyi» povestinin qəhrəmanıdır.
126. **LENİN V.İ.** (1870-1924) – sovet dövlətinin yaradıcısı.
127. «**NOTRE DAME DE PARIS**» – məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqonun (1802-1881) «Paris Notdam kilsəsi» romanı nəzərdə tutulur.
128. «**VENTE DE PARIS**» – naturalist fransız yazıçısı Emil Zolyanın (1840-1902) «Paris-küleyi» əsəri nəzərdə tutulur.
129. **HÖTE İOHANN VOLFOANQ** (1749-1832) – alman şairi və dramaturqu.
130. **NEDİM** (1681-1730) – Türkiyənin məşhur divan şairi.
131. **MEHMET AKİF ƏRSOY** (1873-1936) – məşhur türk şairi. Azadlıq marşının müəllifidir. Ərəb, fars və fransız dillərini mükəmməl bilmiş, universitetlərdə ədəbiyyatdan dərslər demişdir. Burdurdan millət vəkilinə seçilmişdir. 1925-1936-cı illərdə Qahirə universitetində türk ədəbiyyatından müəhazirələr oxumuşdur.
132. **RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN** (1889-1956) – məşhur türk yazıçısı və dramaturqu. «Çalı quşu», «Dodaqdan qəlbə», «Damğa», «Yarpaq töküümü», «Dəyirman» və başqa romanların müəllifidir.
133. **ÇAYKOVSKI PYOTR İLIÇ** (1840-1893) – rus bəstəkarı.
134. «**HERNANİ**» – fransız yazıçısı Viktor Hüqonun 1829-cu ildə yazmış olduğu məşhur pyes nəzərdə tutulur.
135. **YÖRÜK ƏLİ** (1896-1953) – İstiqlal Savaşınn qəhrəmanlarından biri. Malkoç səmtində yunan ordusuna qarşı vuruşmada uğurlar qazanmışdır. Məşhur xalq qəhrəmanı kimi haqqında çoxlu mahnılar qoşulmuş, filmlər çəkilmişdir.
136. **POLKA VƏ MAZURKA** – Polyak milli rəqsləri
137. *Biz ol nəslə kərimə dudedə Osmanyanız kim, Cahangirənə bir dövlət çıxardıq bir aşırətdən.* – Şeir Namiq Kamalın (1840-1888) məşhur «Hürriyyət» qəsidəsindəndir.
138. **I NAPALEON BONAPART** (1769-1821) – məşhur fransız sərkərdəsi.
139. **FATEH SULTAN MEHMET** (1432-1481) – Osmanlı sultanı. 1444-1446 və 1451-1481-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun hakimiyyəti döv-

- ründə Balkan yarmadası türk dövlətinə qatılmış, Qara dəniz türk dənizinə çevrilmiş, Çanaqqala və İstanbul boğazları ələ keçirilmişdir.
140. **MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH** – 1896-1907-ci illərdə İran şahı. Qacarlar sülaləsindən Nəsrəddin şahın ikinci oğludur.
141. **ƏHMƏD PAŞA (1490-1557)** – Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi olmuşdur. Sultan Süleyman Qanununin əmrilə ölmə məhkum edilmişdir.
142. **SOKRAT (e.ə 469-399)** – qədim yunan filosofu. Heç bir əsər yazmamasına baxmayaraq yunan fəlsəfəsi tarixində dönüş nöqtəsi sayılmaqdadır. Fikir və mülahizələri əsas etibarlı ilə Platon və Ksenofontun əsərləri vasitəsilə bizə gəlib çatmışdır.
143. **ARAMYAN ƏFƏNDİ** – Müəllif yanlır. Ehtimal ki, milliyətçə erməni, Damad Fərid iqtidarı dövründə Ayan Məclisi rəis vəkili olmuş Azərbaycan Əfəndi nəzərdə tutulur.
144. **ARİSTİDİ PAŞA** – Milliyətçə yunandır. Damad Fərid iqtidarı dövründə Ayan Məclisi rəis vəkili olmuşdur.
145. **HADİ PAŞA** – Osmanlı dövlət xadimi. Sevr andlaşması (10 avqust 1920) üçün Parisə gedən Türkiyə nümayəndə heyəti üzvlərindəndir. Bir müddət Maarif naziri vəzifəsini tutmuşdur.
146. **RZA TOFIQ BÖLÜKBAŞI (1869-1949)** – İctimai-siyasi xadim, «İttihad və tərəqqi» təşkilatının fəal üzvlərindən biri. Daha sonra «Hürriyyət və itilaf» fırqasının qurucuları arasında yer almışdır. 1919-cu ildə Maarif nazirliyi və Şuray-i-dövlət rəisliyinə gətirilmişdir. Sevr andlaşmasını (10 avqust 1920) imzalamışdır. Elə bu səbəbdən də vətənə xəyanətdə suçlanaraq yurd dışına çıxarılmış, bir müddət qütbətdə yaşamağa məcbur olmuşdur.
147. **SEVR MÜAHİDƏNAMƏSİ** – Antanta ilə Türkiyə arasında 10 avqust 1920-ci ildə imzalanan müqavilə. Müqavilənin şərtlərinə görə, Türkiyə Suriya, Livan və Kiprdə İngiltərənin, Mərakeşdə

- Fransanın hüquqlarını tanıyır, donanma yaratmaq hüququndan məhrum edilir, Qara dəniz boğazları bütünlüklə tərkisilah olunurdu.
148. **ƏMİR HÜSEYN** – Məkkə əmiri. I dünya savaşının dövründə Osmanlı imperatorluğuna qarşı üsyan etdiyi üçün «İttihad və tərəqqi» hökuməti onu vəzifəsindən kənarlaşdırmış, yerinə Əli Heydər paşanı əmir təyin etmişdir. Lakin onun Məkkədə nüfuzu güclü olduğundan Əli Heydər paşa ora gəlməmiş, Mədinədə qərarlaşmışdır.
149. **SULTAN SÜLEYMAN QANUNİ (1495-1566)** – Osmanlı sülaləsinin onuncu hökmdarı. Yavuz Səlimin oğludur. 1520-1566-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun səltənəti dövründə Osmanlı imperiyası dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. «Mühibbi» təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri XIX əsrdə çap olunmuşdur.
150. **XIV LUIS (1638-1715)** – Fransa kralı
151. **LOKK CON (1632-1704)** – ingilis maarifçisi və filosofu. «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərinin müəllifidir. Lokka görə, hisslərdə olmayan şeylər fikirdə ola bilməz, ən mötəbər biliklər hissi biliklərdir.
152. **ZƏRDÜŞT (e.ə. VI yüzil)** – zərdüştlüyün banisi və «Avesta»nın müəllifi.
153. **İNİKOLAY (1796-1855)** – Rusiya imperatoru.
154. **NƏSRƏDDİN ŞAH (1831-1896)** – Qacarlar sülaləsindən İran hökmdarı.
155. **DREYFUS ALFRED (1859-?)** – fransız hərbiçisi.
156. **NAZİM PAŞA (?-1913)** – Osmanlı dövlət xadimi. II məşrutiyətdən sonra 2-ci Ordu komandanı olmuşdur. Balkan savaşının dövründə Hərbiyyə naziri vəzifəsini daşımış və bu savaşının məğlubiyyətdə uğramasında günahlandırılmışdır. «İttihad və tərəqqi»nin Babaliyyə basqını zamanı Yaqub Cəmil bəy tərəfindən vurularaq öldürülmüşdür.
157. **SULTAN VƏHDƏDDİN** – Osmanlı imperiyasının sonuncu sultanı. 1918-ci ildə VI Mehmet adı

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Əhməd Ağaoğlu fenomeni (V. Sultanlı)</i>	3
<i>Ön söz (T. Taşkıran)</i>	15
Yazarın ön sözü	19
Üç mədəniyyət	24
Din	37
Əxlaq	56
Fərd	84
Ailə	93
Cəmiyyət	101
Dövlət	117
Hökumət	129
<i>Lüğət</i>	139
<i>Şərhlər</i>	142

ilə hakimiyyətə gəlmiş, sultanlıq ləğv edildikdən sonra (1922-ci ildə) İtaliyaya mühacirət etmişdir. O, 1929-cu ildə vəfat etmiş, Suriyanın Dəməşq şəhərində, Sultan Səlim türbəsinin bağçasında dəfn olunmuşdur.

158. **MAKSVEL CON QRANFEL** (1859-1929) – ingilis general-polkovniki. Süveyş kanalı hərəkəti zamanı Osmanlılara qarşı vuruşan Misir qüvvələrinin komandanı olmuşdur.

Əhməd Ağaoğlu

Üç mədəniyyət

Bakı – Mütərcim – 2006

Düzəliş

	Getmişdir:	Oxunmalıdır:
<i>səh. 20</i>	müəssə	müəssisə
<i>səh. 139</i>	əxzəmətli	əzəmətli
<i>səh. 140</i>	təsmirli	təsirli
<i>səh. 140</i>	kişilən yaşayan bölmü	kişilər yaşayan bölmü
<i>səh. 141</i>	tələkki – evin və sarayın kişilən yaşayan bölmü	tələkki – 1) anlayış, görüş 2) qəbul etmə, sayma
<i>səh. 141</i>	hərəs göstərmək	hərəs göstərmək

Nəşriyyat redaktoru: **Əliş Ağamirzəyev**
Kompüter tərtibatı: **Aynur Sadıqova**
Korrektor: **Günay Sultanlı**

Çapa imzalanıb: 06.04.2006.
Format 84x108 1/32. Qarnitur Times. Ofset çap. Ofset kağızı.
Hecmi 10 ç.v. Tiraj: 600. Sifariş № 26.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks: 499 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

MS. 238127